

ISSN 0354-6039

UDK 80+82(05)

R I J E Ć

Časopis za nauku o jeziku i književnosti

Nova serija, br. 6

Nikšić, 2011.

R I J E Ć

Journal of studies in language and literature

New series, No 6

Nikšić, 2011.

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE

INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST

RIJEČ
ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Redakcija

Marko CAMAJ (Nikšić), **Bojka ĐUKANOVIĆ** (Nikšić), **Rajka GLUŠICA** (Nikšić), **Slobodan GRUBAČIĆ** (Beograd), **Pasquale GUARAGNELLA** (Bari), **Vesna KILIBARDA** (Nikšić), **Marija KNEŽEVIĆ** (Nikšić), **Rade KONSTANTINOVIĆ** (Beograd), **Dragan KOPRIVICA** (Nikšić), **Zorica RADULOVIĆ** (Nikšić), **Svein MONNESLAND** (Oslo), **Jean Jacques TATIN-GOURIER** (Tours), **Lidija TOMIĆ** (Nikšić), **Boguslaw ZIELINSKI** (Poznanj)

Glavna urednica
Rajka GLUŠICA

Sekretarski poslovi
Jelena KNEŽEVIĆ

Nikšić, 2011.

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI (I)

Rajka GLUŠICA Restandardizacija standardnog jezika	7
Здравко БАБИЋ Изражавање граматичког лица у словенским језицима	23
Zrinka ĆORALIĆ, Adna SMAJLOVIĆ Upotreba germanizama u književnom djelu bosanskohercegovačkog pisca Hasana Kikića	35
Nevenka BLAŽEVIĆ, Zrinka BLAŽEVIĆ Sprachliche Mittel zum Ausdruck der Emotionalität in Ferienkatalogen	51
Tatjana S. MEDVEDEVA Problemfälle und Lösungsstrategien in interkultureller Kommunikation deutscher und russischer Studierenden am Beispiel eines interkulturellen Trainings	69
Budimka Uskoković Error Correction in L2 Writing	75

RASPRAVE I ČLANCI (II)

Vesna VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ Narativne sfere Pekićeve <i>Atlantide</i>	91
Olga VOJIČIĆ-KOMATINA Žanrovska polivalentnost romana <i>Ljubavnik Duklje</i>	105
Jovana M. REBA Mistika života i dela Jele Spiridonović-Savić	119

Весна БРАТИЋ О постмодернизму на почетку краја: један теоријски преглед	135
Jelena PRALAS Postkomunistički svijet u romanu <i>Bodljikavo prase</i> Džulijana Barnsa	153
Tanja ŽIGON Hedwig von Radics-Kaltenbrunner. Porträt einer verkannten deutschsprachigen Autorin aus Krain	163
Nikolina ZOBENICA Problem semantičke adekvatnosti kod prevođenja Volframovog <i>Parcifala</i>	191

PRIKAZI

Milena MRDAK-MIĆOVIĆ Kognitivna metafora u tekstovima Martina Lutera Kinga, prikaz knjige <i>Kognitivna metaforika Martina Lutera Kinga</i> Gordane Đurković	209
Rajka GLUŠICA O jezičkoj politici u Španiji, prikaz knjige <i>Jezička politika u Španiji</i> Ivane Kovač-Barett	213

HRONIKA

Maja SEKULOVIĆ Četiri strane svjetske književnosti, promocija knjiga Radomira V. Ivanovića na Filozofskom fakultetu u Nikšiću	221
---	-----

IN MEMORIAM

Marija KRIVOKAPIĆ- KNEŽEVIĆ In memoriam Piter Preston	227
---	-----

RASPRAVE I ČLANCI

(I)

Rajka GLUŠICA
Filozofski fakultet Nikšić

REANDARDIZACIJA STANDARDNOG JEZIKA

Nakon predstavljanja teorije standardnog jezika u radu se govori o teorijskim okvirima u koje bi se najbolje mogli smjestiti aktuelni procesi u novostandardizovanim južnoslovenskim jezicima u promijenjenim istorijskim, društvenopolitičkim i sociolingvističkim prilikama nakon raspada Jugoslavije i nestanka (na političko-simboličkom planu) njenog službenog jezika srpskohrvatskog. Južnoslovenski teoretičari jezika pokušali su da izgrade teorijske modele u planiranju jezika adekvatne procesima u jezicima koji su nakon zajedničkog srpskohrvatskog standarda ušli u procese izgrađivanja sopstvenih standardoloških puteva. Kada govorimo o etapama u planiranju i razvoju već standardizovanih jezika u kojima je došlo do promjene statusa, a to su svi standardni jezici nastali iz standardne novoštokavštine srpskohrvatskog, onda se u teorijskoj sociolingvistici sve više govori o restandardizaciji kao procesu preoblikovanja jezika. Nakon teorijskog dijela, pažnja se posvećuje standardnom crnogorskom jeziku, njegovim odlikama, funkcijama i sociopsihološkom statusu.

Ključne riječi: restandardizacija, standardizacija, standardni jezik, modeli jezičkog planiranja, crnogorski standard.

1. Standardni jezik i njegova svojstva

Tridesetih godina XX vijeka jedno od važnih slavističkih naučnih interesovanja postaje proučavanje standardnog jezika i na teorijskom i na praktičnom planu, čime su napravljeni prvi koraci u fundiranju nove naučne discipline – standardologije. U okviru Praške strukturalne škole oblikovala se prva teorija standardnog jezika koja je postala polazište budućim bavljenjima ovom problematikom. Pražani su definisali glavne karakteristike standardnog jezika, među kojima su: *elastična stabilnost* standarda koju uvodi osnivač Praškog lingvističkog serkla, češki germanista V. Matezius i definiše je kao dinamičku napetost između kodifikacije i realne norme – standardni jezik se stabilizuje odgovarajućom kodifikacijom, a norma utvrđena kodifikacijom mora biti elastična da bi se mogla prilagoditi promjenama u jezičkoj zajednici. *Intelektualizacija* standardnog je-

zika je odlika standarda koju uvodi B. Havranek i pod njom podrazumijeva prilagođavanje jezika kako bi mogao da izrazi misao u svoj njenoj kompleksnosti. Pored ovih, teoretičari Praške škole kao odlike standardnog jezika izdvajaju još *autonomnost*, *svjesnu normiranost* i *funkcionalnu polivalentnost* koje se kao važne, nerijetko nađu i u samim definicijama standardnog jezika.¹ U kasnijim sistematizacijama ove osobine, uz još neke (*jedinstvenost*, *pismenost*, *kodifikacija*, *artificijelnost*, *modernizacija*, *internacionalizacija*) svrstane su u **lingvističke odlike standardnog jezika**² iako su one i sociolingvističke, jer proističu iz društvenih funkcija standardnog jezika – nove uloge standarda izazivaju promjene u samoj strukturi jezika.

Unapređujući klasičnu teoriju standarda Praške škole sedamdestih godina prošlog vijeka teoretičari u obilježja standardnog jezika uključuju i **sociolingvističke funkcije** koje treba jedan standardni varijetet da ima: 1. *ujedinjavajuća* (standard kao povezujući faktor govornika, nasuprot dijalekatskoj raznolikosti); 2. *odvajajuća* (jedna zajednica se odvajala od druge standardnim jezikom koji služi kao simbol zasebnog identiteta); 3. *funkcija prestiža* (prestižni status imaju oni govornici koji vladaju standardnim jezikom i one zajednice koje imaju standardni jezik); 4. *funkcija učešća* (korišćenjem standardnog jezika zajednica pripada modernom svijetu); 5. *funkcija normativne orijentacije* (standard služi kao orijentir u pitanjima jezičke korektnosti).³ Pored ovih pet izdvojenih kao manje poznatih sociolingvističkih funkcija, standardni jezik svakako, ima i druge očiglednije funkcije, kao što su *komunikacijska* i *kulturna*, iskazane kroz kultivirano verbalno opštenje unutar jezičke zajednice (obrazovni sistem, administracija, mediji) ili između jezičkih zajednica, zatim, *simbolička* – kad se nacionalni identitet vezuje za standardni jezik, *sociopolitičke* funkcije koje standardnim jezicima obezbjeđuju status nacionalnih, zvaničnih ili državnih jezika i dr.

Kao važne komponente za status standarda uključuju se i stavovi jezičke zajednice prema standardnom jeziku, koji u suštini korespondiraju sa

¹ Standardni jezik je *autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan, koji nastaje kad se neka etnička ili nacionalna zajednica, uključivši se u internacionalnu civilizaciju, počne u njoj služiti svojim idiomom*, Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, str. 28.

² Ranko Bugarski, *Jezik u društvu*, str. 224–236.

³ Paul Garvin i Madeleine Mathiot definisali su ovih pet funkcija standardnog jezika u knjizi *The Urbanization of the Guarani Language: A Problem in Language and Culture*, U J.A. Fishman (ur.), *Readings in the Sociology of Language*, 1968, v. Krešimir Mićanović, *Hrvatski s naglaskom*, str. 20.

funkcijama. Govori se o jezičkoj *lojalnosti* (odnosi se na funkciju ujedinjavanja i odvajanja, ljudi su emotivno vezani za svoj standardni jezik), *ponosu* (odnosi se na funkciju prestiža, iskazuje se pozitivan stav prema svom standardu), *želji za učešćem i svijesti o važnosti norme* (odnose sa na dvije posljednje funkcije, norma se prihvata kao dobra i potrebna). Stavovi o standardnom jeziku, iako se nerijetko proglašavaju subjektivnim i ne-naučnim, čine ***sociopsihološki status standardnog jezika***.

Standardni jezik ima i ***sociološke odlike*** koje se ispoljavaju kao *istoričnost* (svijest o istorijskom kontinuitetu jezičkog idioma koji je u osnovi standarda, kulturnim vrijednostima u njemu nataloženim što često bude izvor nacionalne afirmacije ali i nacionalne mitologije), *vitalnost* (jednom stvoren standard istrajava i odolijeva promjenama) i *ekspanzivnost* (težnja standardnog jezika da se širi i pokrije nacionalnu teritoriju date zajednice, potiskujući dijalekte iz mnogih domena upotrebe).

2. Standardizacija i teorijski modeli jezičkog planiranja

U radovima Ajnara Haugena težište problema sa standardnog jezika kao rezultata premješta se na proces standardizacije ili na to kako se jedan *nerazvijeni jezik* razvija u standardni, *razvijeni jezik*. Haugen nudi model jezičkog razvoja koji predstavlja prelazak dijalekta na jezik, kasnije će ga uz malu terminološku promjenu ponuditi kao model jezičkog planiranja⁴ koji se sastoji od četiri etape: 1. *selekcije* (odabir osnovice za standardni jezik), 2. *kodifikacije* (idealna je ona koja pretpostavlja minimalno variranje forme jer to osigurava postojanost jezika, ona čini jezgro standardizacije), 3. *prihvatanja* (termin u modelu jezičkog razvoja) / *implementacije* (termin u modelu jezičkog planiranja, ostvaruje se putem obrazovanja i važan je uslov uspješnog jezičkog planiranja) i 4. *elaboracije* (maksimalno variranje funkcija, razrada, funkcionalni razvoj). Po Haugenovoj koncepciji jezičko planiranje je širi pojam od standardizacije (etapa selekcije ne spada u standardizaciju) i nadređen joj je. Međutim, Haugenov model jezičkog

⁴ Termin jezičko planiranje u sociolingvističkoj literaturi prvi je upotrebio Haugen 1959. godine (Einar Haugen, *Planing for a standard language in modern Norway*, 1959. i u *Language conflict of Language Planning: The case of Modern Norwegian*, Cambridge 1966) umjesto njega naši lingvisti D. Škiljan, M. Radovanović i Lj. Rajić koriste termin *planiranje jezika*: Dubravko Škiljan, *Jezična politika*, str. 40; Milorad Radovanović, *Planiranje jezika i drugi spisi*, str. 21–36; Ljubiša Rajić, *Teorijske osnove planiranja jezika*, str. 174–194.

razvoja, kao i model jezičkog planiranja može da se interpretira kao model standardizacije⁵, tako se izjednačavaju jezičko planiranje i standardizacija.

U sociolingvističkoj literaturi, slično kao u slučaju tumačenja Hauge-novih modela jezičkog razvoja i jezičkog planiranja, postoje različita tumačenja odnosa između osnovnih sociolingvističkih fenomena: jezičke politike i jezičkog planiranja i standardizacije. Prema nekim tumačenjima jezička politika i jezičko planiranje se tretiraju potpuno različitim pri čemu jezička politika znači *postupanje sa jezikom*, a jezičko planiranje *djelovanje u jeziku*⁶, a prema drugima, ova dva područja bavljenja jezičkim fenomenom sažimaju u jednu, skoro jedinstvenu djelatnost, što se najbolje ogleda u anglosaksonskoj lingvistici koja izjednačava jezičku politiku sa jezičkim planiranjem.⁷ Ukratko ćemo predstaviti naše shvatanje relacije između ova tri sociolingvistička pojma. Oni stoje u hijerarhizovanom odnosu, a to znači da se pojam jezičkog planiranja objašnjava kao konkretizacija jezičke politike unutar koje se odvija, nadređen je pojmu standardizacije, a ona se posmatra kao proces dobijanja standardnog jezika. Dakle, standardizacijski proces treba sagledavati kao dio jezičkog planiranja kojim se potvrđuje odabrana jezička politika.

Jezička politika je dio zvanične politike jedne vlasti i vodi se u skladu sa ideologijom i opštom politikom jednog društva. To je institucionalizovana naučno zasnovana i dobro osmišljena djelatnost sa dva cilja: 1. da reguliše javnu upotrebu jezika i pisama u multietničkim društvima i 2. da usmjeri i podrži procese jezičkog planiranja i standardizacije. Vezu između vladajuće politike i jezičke politike potvrđuju sve definicije ovog fenomena.⁸ Jezička politika je dakle, dio ukupne kulturne, prosvjetne, nacionalne, unutrašnje i spoljašnje politike koju vodi neka vlast, što dalje implicira da će manje ili više demokratska društva imati manje ili više demokratsku jezičku politiku. Ukupna državna legislativa i zakonske odredbe kojima se reguliše status jezika u jednoj društvenoj zajednici čini jezičku politiku *de iure*, a nju opet, možemo posmatrati i kao prvi korak jezičkog planiranja.

Jezičko planiranje sastoji se od *planiranja statusa* koje čini afirmacija jezika i njegova nominacija i *planiranje korpusa* – postupci u samom

⁵ Izjednačavanje Haugenovog modela jezičkog razvoja sa modelom standardizacije potvrdili su Dittmar i Hudson, a Daneš model jezičkog planiranja izjednačava sa standardizacijom, v. K. Mićanović, *Hrvatski s naglaskom*, str. 22–25.

⁶ O tome više u knjizi M. Radovanovića, *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, str. 17–39.

⁷ David Crystal, *Dictionary of Language*, University of Chicago Press, Chicago, 2001.

⁸ O definicijama pojma jezička politika v. Rajka Glušica, *Jezička politika u Crnoj Gori*, str. 15–31. i tamo navedenu literaturu.

jeziku (kodifikacija i elaboracija u Haugenovom modelu, zatim, kultivacija, evaluacija).⁹ Ovim se naglašava dvostruka priroda jezičkog planiranja, kao i ligvistički i društveni aspekt jezika. Planiranje statusa nesumljivo pripada i jezičkoj politici, a standardizacija se obično smješta u planiranje korpusa (Haugen), ali i u planiranje statusa. Proces standardizacije, dakle, predstavlja jednu od sastavnica jezičkog planiranja i opisuje se kao proces stvaranja *eksplicitne norme u nekom društvu, u trenutku, determiniranom ekonomskim, političkim i kulturno-historijskim razlozima, u kojem ono za takvom jezičnom normom osjeti potrebu*.¹⁰ Iako je kodifikacija jezgro standardizacije, pogrešno je proces standardizacije sužavati na kodifikaciju koja je ipak samo jedna od etapa u procesu standardizacije. U sociolingvističkoj literaturi evidentna je velika prepletenost pojmova jezičkog planiranja i standardizacije, međutim, treba praviti terminološku distinkciju između ova dva fenomena, jer jezičko planiranje obuhvata i postupke prema idiomima koji nemaju status standardnog jezika, kao i druge procese osim standardizacije

U našoj sociolingvističkoj nauci u vrijeme srpskohrvatskog jezika najuticajniji je bio Radovanovićev „idealni model” jezičkog planiranja u obliku kruga od deset etapa: 1. selekcije – odabiranja, 2. deskripcije – opisivanja, 3. kodifikacije – propisivanja, 4. elaboracije – razrađivanja, 5. akceptuacije – prihvatanja, 6. implementacije – primjenjivanja, 7. ekspanzije – širenja, 8. kultivacije – njegovanja, 9. evaluacije – vrednovanja i 10. rekonstrukcije – prepravljanja¹¹ koje zatvaraju, ali i otvaraju ukupan proces planiranja jezika. Ovaj model planiranja jezika naslonjen je djelimično na Haugenov model i predstavlja razrađeniji i sofisticiraniji opis postupaka kojima se dolazi do standardnoga jezika. Deset Radovanovićevih faza u procesu planiranja jezika Dubravko Škiljan razvrstava tako da neke etape pripadaju domenu planiranja statusa (akceptuacija, implementacija, ekspanzija i kultivizacija), a druge planiranju korpusa (deskripcija, kodifikacija, elaboracija, evaluacija i rekonstrukcija). Etapa selekcije bi predstavljala kariku između planiranja statusa i planiranja korpusa.¹²

Standardizacija srpskohrvatskog jezika po Radovanovićevom modelu dosljedno se ostvarila u prvih šest etapa: selekcije, deskripcije, kodifi-

⁹ Dihotomiju planiranje statusa i planiranje korpusa u sociolingvistiku uvodi Klos, v. Heinz Kloss, *Research possibilities on group bilingualism: A report*, 1969.

¹⁰ Dubravko Škiljan, *Jezična politika*, str. 46.

¹¹ Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, str. 83–94.

¹² Dubravko Škiljan, Navedeno djelo, str. 47–48.

kacije, elaboracije, akceptuacije i implementacije, još od Vukovog vremena i tokom XX vijeka. Četiri posljednje karike u lancu: ekspanzija, kultivacija, evaluacija i rekonstrukcija sprovodile su se, osim rekonstrukcije, tokom trajanja srpskohrvatskog jezika i prekinute nestankom srpsko-hrvatskog jezika na političko-simboličkom planu.

Pošto bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik predstavljaju standardne varijante policentričnog srpskohrvatskog jezika čiji je proces standardizacije, započet još u XIX vijeku, daleko odmakao, i pošto oni baštine skoro stopedesetogodišnju tradiciju standardnog jezika dogovorom nominovanog kao srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik, u nekim svojim radovima¹³ iznosila sam mišljenje da pri restandardizaciji tih jezika treba ići samo na posljednju fazu, fazu rekonstrukcije ili prepravljanja norme. Ova faza, inače, nastaje ukoliko postoji potreba za izvjesnom promjenom norme po „pravilu ponovnim opisivanjem novonastalih komunikacijskih i stvaralačkih potreba i odgovarajućih jezičkih sredstava za njihovo zadovoljenje, ali ponekad njihovim direktnim kodifikovanjem ili pak razradom”.¹⁴ U ovoj fazi sasvim izuzetno može doći i do promjene u izboru osnovice za normiranje što u slučaju restandardizacije bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika nije učinjeno pri izradi novih standarda. Dakle, faza rekonstrukcije mogla je praktično pokriti sve promjene u jezicima nakon nestanka srpskohrvatskog, osim promjene imena jezika i njihovih statusa.

U novonastalim istorijskim, društveno-političkim, kulturnim i sociolingvističkim prilikama, poslije raspada Jugoslavije i nestanka na političko-simboličkom planu njenog službenog jezika – srpskohrvatskog, južnoslovenski teoretičari jezika, a i drugi, pokušali su da iznađu teorijske okvire i modele u koje se može uklopiti primjer srpskohrvatskog jezika i razvoj novih standardnih jezika. Radovanović predlaže model od pet faza¹⁵ u procesu planiranja jezika: 1. *integracija* – objedinjavanje (inaugurisanje novoštokavskog standarda, prva polovina XIX vijeka), 2. *varijacija* – razlikovanje (inaugurisanje urbano-regionalnih uzusa u rang prestižnih standarda, druga polovina XIX vijeka), 3. *polarizacija* – suprotstavljanje (inaugurisanje teritorijalnih/nacionalnih varijanata standarda od početka do šezdesetih godina XX vijeka), 4. *dezintegracija* – razjedinjavanje (inaugurisanje varijanata u rang prestižnih standarda 70-ih i 80-ih godina XX vijeka), 5. *promocija* – ustoličavanje (inaugurisanje posebnih standardnih jezika 90-ih godina XX

¹³ Rajka Glušica, *Standardizacija crnogorskog jezika*, str. 259–267.

¹⁴ Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, str. 92.

¹⁵ Milorad Radovanović, *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, str. 47.

vijeka hrvatski, srpski i bosanski, a krajem prve decenije XXI vijeka i crnogorski).

3. Restandardizacija kao ponovna standardizacija

Kada je riječ o modelima jezičkog planiranja i razvoja već standardizovanih jezika u kojima je došlo do promjene statusa, a to su svi standardni jezici nastali iz standardne novoštokavštine srpskohrvatskog nakon raspada Jugoslavije, onda se u teorijskoj sociolingvistici uvodi pojam restandardizacije koji označava proces preoblikovanja jezika koji je već prošao standardizacijski proces, ali na nešto drugačijim osnovama.¹⁶ Termin restandardizacija jezika je recentan, ali je adekvatniji i precizniji kad se odnosi na procese stvaranja odjelitih standardnih jezika bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog tokom posljednjih dvadesetak godina, i u južnoj slavistici manje je frekventan od termina standardizacija jezika. Restandardizacija (latinski prefiks *re-* u složenicama znači *ponovo, opet, još jednom, protiv, natrag*) kako samo ime kaže, označava ponovnu standardizaciju u ovom slučaju bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog koji su već jednom prošli standardizacijski proces pod imenom srpskohrvatskog jezika.

Teorijski model u domenu planiranja jezika kojim bi se dao „teorijski smisao” neobičnom primjeru jezičkog ravoja srpskohrvatskog standarda predlaže Ranko Bugarski. Ovaj model pokazuje proces kojim se dolazi do preoblikovanja jezika i sastoji se od tri faze: 1. *standardizacije*, 2. *varijantizacije* i 3. *restandardizacije*.¹⁷

Prva faza bi odgovarala nastanku monocentričnog standardnog jezika od dijalekatske baze procesom standardizacije ili *Ausbau* jezik po Klosovoj klasifikaciji¹⁸; druga faza odgovara razvijanju varijanata procesom

¹⁶ Anita Peti-Stanić, *Restandardizacija (hrvatskoga) standardnoga jezika*, str. 71–82. Restandardizacijom kao procesom uvođenja naglih promjena na jednom ili više normativnih nivoa standardnog jezika bavili su se Anita Peti-Stanić i Ranko Bugarski, a sam termin sve više koriste i drugi lingvisti.

¹⁷ Ranko Bugarski, „Restandardizacija srpskohrvatskog u svjetlu sociolingvističke teorije”, u knjizi *Nova lica jezika*, str. 145–154.

¹⁸ *Abstand* jezici, jezici po odstojanju, jesu autonomni idiomi sa prihvaćenim jezičkim statusom na osnovu strukturalne distance, a *Ausbau* jezici su jezici po oblikovanju, idiomi zasnovani na različitim dijalekatskim osnovama i sa nastajućim jezičkim statusom na osnovu elaboracije, čijoj autonomiji se teži. Pored ova dva tipa jezika Klos razlikuje i policentrične jezike za čiji primjer navodi pored njemačkog, engleskog, španskog i srpskohrvatski. Varijante policentričnog standardnog jezika ne mogu imati staus *Ausbau* jezika ali je odnos među

varijantizacije, čime taj jezik postaje policentričan standardni jezik i treća faza predstavlja preoblikovanje varijanata u monocentrične standardne jezike putem restandardizacije. Kao proizvod restandardizacijskih procesa dobijamo standardne jezike nastale iz varijanti standardnog srpskohrvatskog. Za njih Bugarski uvodi novi termin *Umbau*, čime modifikuje Klosovu klasifikaciju jezika i njegovoj dihotomiji *Abstand: Ausbau* dodaje novi član i pretvara je u trihitomiju: *Abstand:Ausbau:Umbau*. Tako dobijamo tri tipa jezika: prvi tip – različiti, autonomni jezici sa prihvaćenim jezičkim statusom, npr. mađarski i albanski; drugi su jezici čiji status tek nastaje i koji izgrađujući se od svojih dijalekatskih osnova, teže autonomiji i razlikovanju od blisko srodnih jezika, npr. slovenački i makedonski; i treći tip jezika jesu oni nastali od različitih varijanata jednog standardnog jezika preoblikovanjem, tj. restandardizacijom, npr. srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski.

Ovaj model jezičkog razvoja koji je predložio Bugarski, mogao bi se korigovati u prvoj fazi, jer se slučaj srpskohrvatskog jezika u ovako definisanu ne uklapa. Srpskohrvatski nikad nije bio monocentričan, niti jedinstven, već od početka standardizacije u XIX vijeku imao je nekoliko centara i varijanata, što znači da je od početka policentričan standardni jezik i kao takvog ga i Klos klasifikuje i razlikuje od druga dva tipa jezika *Ausbau* i *Abstand*. Da bi model bio potpuno primjenljiv i za srpskohrvatski jezik onda prvu fazu treba odrediti kao standardizaciju policentričnog jezika i(li) standardizaciju monocentričnog jezika (kako već stoji u ponuđenom modelu) da bismo ostavili mogućnost za neke druge jezike koji su u prvobitnoj standardizaciji bili monocentrični, pa varijantizacijom postali policentrični.

Važno je naglasiti, smatra Bugarski, da su standardizacija i restandardizacija u stvari dva konceptualno i operacionalno različita tipa oblikovanja, jedan od dijalekatske baze, a drugi od već postojeće standardnojezičke osnove, gdje se dva ili više standardnih jezika izgrađuju od varijanti zajedničkog standarda, što je slučaj sa četiri standardna jezika nastala iz policentričnog srpskohrvatskog jezika. U literaturi o planiranju jezika ovome se nije posvetila potrebna pažnja. Oba ova procesa oblikovanja obično su se obuhvatala pojmom *Ausbau* upravo iz razloga što je drugi način – oblikovanja standarda prema već standardizovanom jeziku, dosta rijedak i nov, pa se stoga uzima kao zanemarljiv. Međutim, upravo taj drugi način pre-

njima dinamičan sa mogućnošću kako konvergentnog tako i divergentnog razvoja, v. Heinz Kloss, *Abstand Languages and Ausbau Languages*, str. 29–41.

oblikovanja, odnosno restandarizacije za teoriju planiranja i razvoja naših jezika je adekvatan, pa prema tome i referentan.

Standardni jezici, bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski nastali re-standardizacijom ne mogu biti *Ausbau* jezici jer su u prvobitnoj standardizaciji pod srpskohrvatskim imenom izgrađeni na istom dijalektu, a u ponovnoj standardizaciji ili restandardizaciji gradili su se na standardu srpskohrvatskog jezika, dakle, dijalekatska osnovica je ostala ista – štokavska, nijesu je mijenjali, a mogli su, mada je to teško zamislivo. Sve to znači da ova četiri, sada monocentrična standarda, iako pod različitim nacionalnim imenima i sa sprovedenim posebnim kodifikacijama, teorijski (a i praktično) nijesu i dalje različiti, autonomni (*Abstand* ili *Ausbau*), već *Umbau* – preoblikovani jezici.

Veliku bliskost jezika nastalih iz varijanata policentričnog standardnog jezika potvrđuje i kalsifikacija Urlicha Ammona kada govori o tri stepena rastojanja među jezicima: prvi – mali stepen koji se odnosi na standardne varijetete jednog policentričnog jezika, jezici sa istom dijalekatskom osnovom, npr. njemački jezik u Austriji i Njemačkoj; drugi – srednji stepen, standardne varijante srodnih jezika sa različitom dijalekatskom osnovom, npr. luksemburški i njemački; treći – veliki stepen koji razdvaja različite jezike.¹⁹ Očigledno da standardni bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski pripadaju prvoj grupi jezika sa malim stepenom distance među njima, upravo iz dva razloga, prvo, to su standardne varijante policentričnog srpskohrvatskog jezika i drugo, u procesu restandardizacije nije promijenjena dijalekatska osnova ni u jednom od četiri nova standarda, što podrazumijeva razumljivost za duži vremenski period.

U međujezičkoj interakciji djeluju različiti procesi, a posebno su značajni procesi približavanja ili konvergencije i nasuprot njima procesi razdvajanja ili divergencije. Odnos među varijantama jednog policentričnog standardnog jezika, takođe može imati kako konvergentni tako i divergentni razvoj.

4. Restandardizacija u odnosu na standardizaciju

Da bismo potvrdili opravdanost upotrebe termina restandardizacija u sociolingvističkoj nauci i standardologiji potrebno je ukazati na razlike između pojmova i produkata standardizacije i restandardizacije na primjeru srpskohrvatskog jezika i četiri nova standarda nastala procesom re-

¹⁹ Ulrich Ammon, „Pluricentric and Divided Languages”, u *Sociolinguistics*, str. 1536–1543.

standardizacije. Pored već pomenute distinkcije koja se tiče oblikovanja standarda, pri čemu se standardizacijom izgrađuje standard zasnovan na dijalekatskoj osnovici, a restandardizacijom novi standard se gradi od jednom već standardizovanog jezika, ova dva fenomena razlikuju se i po drugim karakteristikama.

Standardizacija je proces dobijanja standardnog – nadregionalnog jezika od nekog prestižnog varijeteta (na prestižnost nekog idioma utiču uglavnom izvanlingvistički činioci: brojnost govornika, ekonomska moć, književna tradicija i sl.). Standardni jezik natkriljuje sve dijalekte i sociolekte, a cilj stvaranja takvog jezičkog idioma jeste otklanjanje poteškoća u komunikaciji. Dakle, funkcija sporazumijevanja ili komunikativna funkcija je primarna. Pri standardizaciji srpskohrvatskog jezika djelovali su snažni konvergentni procesi izazvani društveno-političkom potrebom za približavanjem.

Nasuprot ovome, restandardizacija se zbiva isključivo na simboličkom nivou i u prvom planu nije komunikativna funkcija jezika, već simbolička. Standardni jezik postaje simbol nacionalnog identiteta ili za naše prilike, preciznije – nacionalni identitet zavisi od jezika.²⁰ Bez posebnog jezika ne može se konstituisati nacija i država. Restandardizacija nije poboljšanje sporazumijevanja ili podizanje standardnojezičke kompetencije govornika nego isticanje statusa jezika – imenovanje jezika nacionalnim imenom i afirmacija tog nacionalnog jezika. Proces restandardizacije, uostalom, i nastaje promjenom statusa jednog jezika u izmijenjenim društveno-istorijskim i političkim okolnostima i težnjom da se promijeni i ispravi nešto što je prvobitnom standardizacijom „pogrešno postavljeno”. Te „istorijske nepravde” ili „pogrešno postavljeno” tiče se uvijek rješenja u kojima se teži približavanju drugima u traženju opšteprijatljive norme ili zanemarivanja i nedovoljnog isticanja osobenog i nacionalnog. Restandardizacijskim procesima u jezicima nakon srpskohrvatskog dominiraju divergentne tendencije i težnja ka pravljenju distance prema drugima, nastale, takođe, iz društveno-političkih razloga.

Da su ova dva procesa suprotstavljena pokazuju i primjeri kada se restandardizacijom poništavaju postignuća standardizacije, pa se u nove standarde uvode jezičke pojave koje se pravdaju čuvanjem nacionalnog identiteta, a ustvari su govornicima naviklim na neke druge oblike, neobične,

²⁰ Poistovjećivanje jezika sa narodom, kulturom, nacijom, dobrim vladanjem, moralom, državom i porijeklom svojstva su jezičkog nacionalizma, a za takvim poistovjećivanjem ne postoje nikakve stvarne osnove, v. Snježana Kordić, *Jezik i nacionalizam*, str. 181.

nekad i nerazumljive što dovodi do unazađivanja, a ne unapređivanja odnosa govornika prema novom standardu. Upravo se takva praksa potvrdila u procesima restandardizacije bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, pa i srpskog jezika.

5. Ciljevi i rezultati restandardizacije

Osnovni cilj restandardizacije ili naglih promjena u normi, izazvanih promjenom statusa jezika u novim društveno-istorijskim i političkim okolnostima, u novim samostalnim državama, prije svega jeste stvoriti standard koji će pratiti promjenu statusa i tu promjenu opravdati i pojačati. Novi standardni jezici sa nacionalnim imenom preuzimaju identitetsku ulogu i postaju nacionalni simboli, tj. sredstva nacionalne identifikacije umjesto najsavršenijeg sredstva za sporazumijevanje. Tako se ideologija nacionalizma izražava i kroz medij jezika, pa će se i u nove standarde unositi jezička obilježja, najčešće leksička, koja bi potvrdila posebnost, različitost i autonomnost.

Standardolozi pri restandardizaciji nastoje da naprave što veću distancu u odnosu na druge jezike nastale iz istog policentričnog jezika. Istaći ćemo rezultate restandardizacije crnogorskog jezika, a kako se može pročitati u brojnim radovima i bogatoj literaturi o ovoj temi slična su nastojanja i u ostala tri standardna jezika.²¹ U intervencijama kroz planiranje korpusa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pravljene su razlike najviše u leksičkoj a manje u ortografskoj i gramatičkoj normi (prvi kroz novogovor, purizam i cenzuru kojom se on sprovodi, arhaizme i vještačke konstrukcije, drugi kroz pretjeranu upotrebu turcizama i kroatizama). Kod Srba se intervenisalo više u jezičkoj politici *de iure* ili planiranju statusa nego u planiranju korpusa. Tamo je radi uspostavljanja nacionalnog i jezičkog jedinstva zakonskim aktima uvedena ekavica na ijekavsko područje Republike Srpske, a zakonima o zaštiti ćirilice kao nacionalnog pisma ovo pismo se stavlja u nadređen položaj u odnosu na latinicu koja dobija drugorazredan status i značaj.

U crnogorskom standardu, čija kodifikacija još nije potpuna, kodifikovana je samo ortografska i gramatička norma, otišlo se najdalje u

²¹ O odnosima i razlikama između bosanskog, hrvatskog i srpskog samo u projektu koji su vodili Branko Tošović i Arno Wonisch sa Univerziteta u Gracu i koji je finansirao austrijski Fond za podršku naučnoistraživačkog rada, štampano je šest obimnih knjiga sa velikim brojem radova južnoslovenskih i drugih lingvista.

pravljenju razlika radikalnom promjenom postojeće standardnojezičke norme.²² Sistemska razlika u odnosu na prethodni standard i u odnosu na druge nove standarde tiče se uvođenja dva glasa iz crnogorskih narodnih govora nastalih najčešće jekavskim jotovanjem sj - ś i zj - ź u fonetsko-fonološki sistem crnogorskog standarda. Nova slova ś i ź (*śenčiti, śeveriti, śetan, śećanje, suśedni, izesti, mrźeti, koźi, źena*) i drugi produkti jekavskog jotovanja (*ućešiv, śćeti, ućeħa, ćepkati, đećji, đeđe, snabđeti, pośeđeti*) divergentna su, razdvajajuća crta u odnosu na druge, utiču na međusobnu razumljivost i komunikaciju. Favorizovanje jekavskog jotovanja i drugih oblika karakterističnih za narodne crnogorske govore (i ne samo crnogorske) remeti stabilnost norme koju jezička stvarnost potvrđuje već sto pedeset godina. Uvođenjem oblika iz narodnih govora u standard²³ krši se jedna od osnovnih odlika standarda, a to je *autonomnost*. Crnogorski standard, kao uostalom i svaki drugi, mora biti automan u odnosu na dijalekat koji mu je u osnovici, naročito, nakon vijek i po, već izgrađene autonomnosti. Standard sa tako dugom tradicijom ima sociološku odliku *vitalnosti*, što znači da se opire naglim promjenama u normi, koje obično odbacuje.

Svaki standardni jezik je vještačka tvorevina koji se izgrađuje i potom njeguje i razvija, što znači da se standard uči, jer se niko ne rađa sa standardnim jezikom kao svojim prirodnim govorom. Ako nam je standard toliko blizak narodnom govoru kao što je slučaj sa crnogorskim standardom, onda on gubi, takođe jednu od osnovnih odlika standarda, a to je *artificijelnost*. I druge odlike standarda podrazumijevaju distancu između standardnog varijeteta i drugih varijeteta jednog jezika, prije svega narodnih govora i dijalekata, tako su *elastična stabilnost, funkcionalna polivalentnost, intelektualizacija, modernizacija, internacionalizacija*, dovedene u pitanje približavanjem crnogorskog standarda narodnim govorima.

Od sociolingvističkih funkcija standardnog idioma na kojima se radi lo prilikom restandardizacije crnogorskog jezika ističu se odvajajuća ili demarkaciona, simbolička i sociopolitička. Promjenom fonetsko-fonološkog sistema i uvođenjem jezičkih crta iz narodnih govora pokušala se na-

²² U nauci se vjerovalo da standardni jezik u Crnoj Gori neće biti jednak normi koju je forsirao V. Nikčević i da je njegov pokušaj stvaranja radikalno novog standarda propao, u Svein Monnesland, *Sociolingvistička situacija u Crnoj Gori*, str. 134–135.

²³ Danas se u kodifikatorskoj praksi pozivati na to da se tako govori u nekome štokavskom području, osobito u ruralnim sredinama, potpuno je bespredmetno, Krešimir Mićanović, *Hrvatski s naglaskom*, str. 137.

praviti razlika kojom bi se crnogorski standard razlikovao od drugih i kao takav bio simbol nacionalnog identiteta. Sociopolitička funkcija manifestovala se u eksplicitnom smislu, tek izašli normativi: pravopis i gramatika rješenjem Ministarstva prosvjete i nauke proglašeni su službenim. One druge, važnije funkcije crnogorski standard ne ispunjava, prije svega ujediniujuću i prestižnu²⁴, a onda i funkciju normativne orijentacije, funkciju učešća i kulturnu.

Stavovi govornika prema crnogorskom jeziku čine njegov sociopsihološki status. Odnos prema jeziku ima dvije strane: jednu – emocionalnu, lojalan odnos prema jeziku i drugu – prihvatanje ili neprihvatanje rješenja koja su standardolozi ponudili kao poboljšanje u odnosu na dotadašnju normu. Govornici crnogorskog jezika imaju izuzetno pozitivan stav prema svom jeziku, međutim, po neprihvatanju novouvedenih promjena jasno je da imaju negativan stav prema novom standardu. Iako je crnogorski pravopis objavljen 2009. godine, novonormirani oblici sa novim grafemama i drugi u kojima je izvršeno jekavsko jotovanje ne koriste se tamo gdje se standard inače upotrebljava: u medijima štampanim i elektronskim, u društvenim institucijama i službenim komunikacijskim situacijama, tako da ne možemo govoriti o ponosu i gordosti govornika u odnosu na standard.

Kada je riječ o rezultatima restandardizacijskog procesa postavlja se i pitanje njihove dalje sudbine, tj. da li će novouvedena ortografska, leksička ili gramatička rješenja čija je svrha da se napravi distinkcija prema drugima i istakne ono što je posebno i „nacionalno”, biti prihvaćena ili odbačena od strane korisnika. O tome postoje različita mišljenja od onih koji smatraju da je ovaj „razlikovni val” prolazan, da će divergentni procesi stati i ustupiti mjesto ponovnoj konvergenciji, do onih koji smatraju da će se se uvedene razlike ne samo ustaliti, već sve više uvećavati.

6. Zaključak

Nakon nestanka Jugoslavije i njenog službenog jezika srpskohrvatskog, u novonastalim istorijskim i društveno-političkim ratnim i poratnim prilikama destrukcije i razgradnje svega zajedničkog, potpuno je razumljivo što se, u saglasju sa vladajućim politikama u svakoj državi nasljednici, službeni jezik nominovao nacionalnim imenom. Promjena statusa jezika,

²⁴ O sociolingvističkim funkcijama crnogorskog standarda v. u Rajka Glušica, *Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma*, str. 25–47. i *O restandardizaciji crnogorskog jezika*, *Studi Slavistici*, str. 271–278.

uslovljena novim društvenim i političkim kontekstom, bila je neminovnost. Da se jezik u Crnoj Gori nazove crnogorskim bila sam „vatreni” zagovornik²⁵, jer iz više razloga, boljega rješenja u datom trenutku nije bilo²⁶. Međutim, protivnik sam radikalnih intervencija u jezičkom korpusu koje su napravljene restandardizacijom crnogorskog jezika, budući da one remete prirodni razvoj standardnog jezika. Promjene uvedene u nove standarde treba da su uslovljene lingvističkim (napetošću između jezičke upotrebe i kodifikacije), a nikako ideološkim razlozima. Inače, politici i ideologiji nema mjesta u dijelu planiranja korpusa, dok je njihova uloga u planiranju statusa najčešće presudna.

Kada se upoređi ono što danas predstavlja crnogorski standard sa u standardološkoj teoriji uspostavljenim odlikama i funkcijama standardnog varijeteta nastalog procesom standardizacije, jasno se pokazuje da standardni crnogorski jezik dobijen procesom restandarizacije nema neke osnovne attribute standardnog idioma i da nije podjednako prihvatljiv i prestižan za sve govornike. Očigledno, da je restandardizacijom, zbog nekritičkog intervenisanja u jezičkom korpusu, učinjena veća šteta nego korist.

Literatura

- Ammon, Ulrich, „Pluricentric and Divided Languages”, u Ammon i dr. (ur.) *Sociolinguistics*, Vol. 2, Berlin/New York, 2005.
- Brozović, Dalibor, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Bugarski, Ranko, *Jezič u društvu*, Biblioteka XX vek, Prosveta, Beograd, 1986.
- Bugarski, Ranko, *Nova lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002.
- Crystal, David, *Dictionary of Language*, University of Chicago Press, Chicago, 2001.
- Czerwinski, Maciej, „Jezik – izvor nacionalne i državne homogenizacije: Izabrani prilozi”, u zborniku *Jezički varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić, Disput, Zagreb, 2009, str. 11–29.
- Glušica, Rajka, „Standardizacija crnogorskog jezika”, Zbornik radova *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008, str. 259–267.
- Glušica, Rajka, „Jezička politika u Crnoj Gori”, *Riječ*, nova serija, br 1, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2009, str. 15–31.

²⁵ Iako Rajka Glušica poštuje Nikčevića i vatreno se zalaže za crnogorski jezik, ima sa svim drugi pogled na normiranje, Svein Monnesland, *Sociolingvistička situacija u Crnoj Gori*, str. 128.

²⁶ O imenu jezika u Crnoj Gori v. *Jezičke prilike u Crnoj Gori*, str. 137–147.

- Glušica, Rajka, „Jezičke prilike u Crnoj Gori”, u zborniku *Jezički varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić, Disput, Zagreb, 2009, str. 137–147.
- Glušica, Rajka, „Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma”, *Riječ*, nova serija br. 4, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2010, str. 25–45.
- Glušica, Rajka, „O restandardizaciji crnogorskog jezika”, *Studi Slavistici* VIII, University Press, Firenze, 2011, str. 271–278.
- Kloss, Heinz „Abstand languages and Ausbau languages”, *Anthropological Linguistics* 9 (7), 1967, str. 29–41.
- Kordić, Snježana, *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb, 2010.
- Mićanović, Krešimir, *Hrvatski s naglaskom*, Disput, Zagreb, 2008.
- Monnesland, Svein, „Sociolingvistička situacija u Crnoj Gori”, u zborniku *Jezički varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić, Disput, Zagreb, 2009, str. 125–136.
- Peti-Stanić, Anita, „Restandardizacija (hrvatskoga) standardnoga jezika”, u zborniku *Jezički varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić, Disput, Zagreb, 2009, str. 71–82.
- Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd, 1979.
- Radovanović, Milorad, *Planiranje jezika i drugi spisi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Sojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2004.
- Radovanović, Milorad, *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997.
- Rajić, Ljubiša, „Teorijske osnove planiranja jezika”, u *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1983.
- Škiljan, Dubravko, *Jezična politika*, Naprijed, Zagreb, 1988.
- Škiljan, Dubravko, „Dubinska pitanja jezične politike”, u zborniku *Jezička politika i planiranje jezika u Jugoslaviji*, ur. Vera Vasić, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1990.
- Šipka, Milan, *Jezik i politika. Sociolingvističke analize*, Beogradska knjiga, Beograd, 2006.

Rajka GLUSICA

RE STANDARDIZATION OF THE STANDARD LANGUAGE

Summary

The paper deals with the theoretical framework that would be the best place for the current processes of restandardization in the newly standardized South Slavic languages in the changed historical, socio-political and sociolinguistic situation and after the dissolution of Yugoslavia and the disappearing of its official language of Serbo-Croatian. The South Slavic language theorists, and many others, have tried to build various theoretical models of language planning which may include procedures in languages that after the standard Serbo-Croat entered the process of building their own processes of standardization. When we talk about the stages of planning and development of already standardized languages, we talk about all standardized languages belonging to the newly-*stokavian* dialect of the Serbo-Croat language, then the theoretical linguistics increasingly understood the process of re standardization as a process of transformation of a language that has already passed the process of standardization. The proposed scheme of the process that leads to a transformation consisting of: standardization; variantization and restandardization is fully applicable to our linguistic reality. After the theoretical part of the paper, the author presents the results of restandardization of the Montenegrin language.

Key words: restandardization, standardization, the standard language, models of language planning, the Montenegrin language

Здравко БАБИЋ
Филозофски факултет Никшић

ИЗРАЖАВАЊЕ ГРАМАТИЧКОГ ЛИЦА У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Грамматичко лице најјасније се изражава личним облицима глагола или личним облицима глагола у спрези са личним замјеницама. У овом раду указаћемо на средства изражавања грамматичког лица у словенским језицима, кроз приказивање изражавања садашњег, прошлог и будућег времена, као и императива и кондиционала у глаголском систему, и личних замјеница у именском систему. Веома често су облици личних замјеница у номинативу, тј. у функцији формалног субјекта, синтаксички нераскидиво повезани са грамматичким облицима лица глагола, и управо тај однос субјекатско-предикатске структуре представља основу функционално-семантичког поља персоналности. У словенским језицима се при изражавању грамматичког лица, и поред сличности које се подразумијевају у сродним језицима, уочавају веће или мање разлике, на што ћемо обратити посебну пажњу у овом раду.

Кључне ријечи: словенски језици, грамматичко лице, изражавање грамматичког лица, личне замјенице.

Грамматичко лице може да буде изражено синтетички, аналитички или аналитичко-синтетички. Сва три ова начина присутна су као обавезна у неким језицима, нпр. у руском језику, док је у другим синтетички начин обично довољан за изражавање грамматичког лица, нпр. у црногорском/српском језику¹. Грамматичко лице најјасније се изражава личним облицима глагола или личним облицима глагола у спрези са личним замјеницама. С тим у вези А. В. Бондарко је писао да „лични глаголски облици и замјенице, који формирају центар поља персоналности, не представљају различите грамматичке категорије већ

¹ Српски језик припада језицима с тзв. нултим субјектом јер се лична заменица у именском изразу обично не употребљава у конструкцији с личним глаголским обликом у предикатском делу реченице (Пипер и др., 2005: 595); у том смислу црногорски и српски језици спадају у језике за које се у савременој типологији користи термин Pro-drop језици, тј. језици који испуштају замјеницу.

исту граматичку категорију лица” (...), па се тако категорија персоналности разматра као функционално-семантичко поље моноцентричног типа са сложеном структуром центра које укључује облике лица различитих врста ријечи – глагола и замјеница.² Ово је посебно изражено у руском језику, гдје се рецимо за изражавање прошлог времена и кондиционала користе аналитички облици споја личних замјеница и облика глагола (*я читал (бы), ты читал (бы)*³ и сл.), али у мањој или већој мјери и у другим словенским језицима. Начине изражавања садашњег, прошлог и будућег времена, као и императива и кондиционала сматрамо довољним, како би се одредиле сличности и разлике везане за глаголску страну категорије персоналности у словенским језицима (исцрпно описивање свих глаголских времена и начина залазило би исувише у поље категорије темпоралности).

Грамматичка категорија лица у словенским језицима у највећој мјери се остварила у глаголском систему, гдје је нашла свој морфолошки израз. Што се тиче садашњег времена, категорије граматичког лица и броја најчешће су изражене једним синкретичким показатељем, али и двојачко, кроз синкрецију глаголских наставака и личних замјеница. Садашње вријеме се у свим словенским језицима гради од основе садашњег времена и одговарајућих личних наставака: *-м, -ш, -ø, -мо, -те, -у/-ју/-е* (црн./срп./хрв./бос.); *-а/-ја, -ш, -ø, -м, -те, -т* (буг.); *-ам, -аш/-иш/еш, -а/-у/-е, -аме/-име/-еме, -ате/-ите/-ете, -ат/-аат* (мак.); *-м, -š, -ø, -мо, -те/-сте, -јо/-до*; двојина: *-ва*, (2. и 3. лице) *-та, -ста*; наставци *-ве, -те* у двојини користе се за женски и средњи род (словен.); *-м, -š, -ø; -те, -те, -ú/-у, -ја/-а* (словач.); *-у/-и/-м/-м, -š, -ø; -те, -те, -оу/-и/-ји* (чеш.); *-ę, -sz, -ø; -му, -cie, -q* (пољ.); *-у/-т, -š, -ø, ту, -ће, -ја/-а/-у*; двојина: *-мој, -тај/-теј, -тај/-теј* (г.луж.); *-у/-т, -š, -ø, -ту, -со, -у/-ју/-е*; двојина: *-теј, -теј, -теј* (д.луж.); *-у/-ю, -ш, -т, -м, -те, -ам/-ят/-ут* (рус.); *-у/-ю, -ш, -е/-е/-ить, -мо, -те, -ють/-ять/-уть* (укр.); *-у/-ю, -ш, -е/-э/-а/-иць/-ыць, -м, -еце, -ць* (бјел.).

Видимо да при изражавању садашњег времена нема посебних разлика међу словенским језицима. Лични наставци за прво и друго лице индикатива презента обезбјеђују да се њима може изразити катего-

² А. В. Бондарко, *Теория функциональной грамматики: Персональность, залоговость*, Санкт Петербург: Наука, 1991, стр. 19.

³ Елементи *я, ты, он* у споју са глаголом нијесу у функцији замјеница, већ у својству личних показатеља глаголског облика, што је изражено у њиховом непотпуном акцентирању (Исаченко, 2003: 410).

рија лица, тј. да не морају уз њих да стоје одговарајући облици замјеница, док је у трећем лицу једнине или множине (у оним језицима у којима постоје облици за род у множини) обавезна употреба личне замјенице због означавања рода, осим ако из претходног контекста није јасно о ком се роду ради, будући да облици трећег лица говоре само о (не)једнородности субјекта, нпр: *иде-иду*; *пише-пишу*. Истина, ни облици првог и другог лица једнине садашњег времена (нпр. *читам, идеш*) не дају информацију о роду особе, али како су прво и друго лице увијек директни учесници говорне ситуације, може се закључити да ли се ради о особи мушког или женског рода (облици средњег рода у првом и другом лицу практично и не постоје).

За изражавање лица у садашњем времену највише облика имају словеначки и горњолужички језик (по дванаест), зато што они имају и облике за двојину, као и облик за изражавање лица или предмета која нијесу мушког рода, доњолужички језик има једанаест облика, јер, поред двојине, има само један облик за треће лице множине. Црногорски/српски/хрватски/босански и чешки језик имају по десет, јер се у њима формирала категорија за означавање женског и средњег рода и у једнини и у множини; западнословенски језици (осим чешког) имају девет облика за изражавање радње садашњег времена, зато што су се у трећем лицу множине формирала два облика личне замјенице (један за мушки род а други за лица или предмете која нијесу мушког рода). Најмање облика за изражавање радње у садашњем времену имају источнословенски језици, као и бугарски и македонски језик (осам облика), зато што у трећем лицу множине имају само један облик за означавање свих родова.

За изражавање прошлог времена у неким словенским језицима имамо прост а у неким сложен облик. Најчешће се облици за прошло вријеме граде од енклитичког облика глагола *јесам/бити* и радног глаголског придјева (односно -I облика) који разликује наставке за род и број: *сам, си, је; смо, сте, су* + *читао/-ла/-ло/-ли/-ле/-ла* (црн./срп./хрв./бос.); *съм, си, е, сме, сте, са* + *чел/-ла/-ло/-ли* (буг.); *сум, си, -ø, сме, сте, -ø* + *извикал/-а/-о/-е* (мак.); *sem, si, je* + *dělal/-a/-o*; : *smo, ste, so* + *dělali/-e/-a*; двојина: *sma, sta, sta* + *dělala* (словен.); *som, si, -ø; sme ste, -ø* + *robitel/-a/-o/-i* (словач.); *jsem, jsi, -ø; jsme jste, -ø* + *psal/-a/-o/-i/-y/-a* (чеш.); *sym, sy, je, smy, sće, su* + *pisal/-a/-o/-i*; двојина: *smój, staj, stej, staj, stej* + *pisalej* (г.луж.); *sym, sy, jo, smy, sćo,*

su + pisat/-a/-o/-i; двојина: *smej, stej, stej pisatej* (д.луж.). У пољском језику⁴ прошло вријеме се гради синтетичким путем од облика на *-ł* (*ła/ło/li,ly*) и личних наставака *-e/am*⁵, *-e/aś*, *-ø*, *-śmy*, *-ście*, *-ø*, који се додају на тај облик. Одлика прошлог времена у пољском језику је такође покретљивост наставака у првом и другом лицу једнине и множине, нпр. *żesmy jedli, dłaczegoś nie przyszedł, skorośmy zaczęło, aleście narozrabiali* и сл. «Овај аглутинативни карактер наставака за прошло вријеме у пољском језику резултат је њихове генезе и представља остатке давног сложеног перфекта *przysiągł jeśm, jeście nie uczynili* итд.»⁶

У источнословенским језицима облици прошлог времена се граде од инфинитивне основе и суфикса за прошло вијеме *-л/-в/-ў* уз наставке за род и број: *-ø, -a, -o, -и* - читал/*-a/-o/-и* (рус.); *-в, -ла, -ло, -ли* - сказаб, *-сказала/-o/-и* (укр.); *-ø, -ла, -ла, -ли*: *писаў, писала/-ла/-ли* (бјел.).

Што се тиче облика прошлог времена у словенским језицима, треба првенствено истаћи разлику у источнословенским језицима у односу на друге словенске језике, у вези са постојањем једног облика за сва три лица једнине или множине (са разликовањем у роду у једнини). Због тога се у овим језицима прошло вријеме обавезно изражава аналитичким путем, тј. спојем личних замјеница са обликом за изражавање прошлог времена. Дакле, веза између личних замјеница и глаголских наставака у источнословенским језицима је много чвршћа, што је, углавном, посљедица губљења употребе глагола *бити*, па се управо у конструкцијама са глаголом *бити* најбоље види неопходност присуства личних замјеница као носилаца значења категорије лица, нпр: *я дома, он старше меня*; у другим словенским језицима није неопходна употреба личне замјенице у оваквим ситуацијама: *код куће сам, старији је од мене; jestem w domu* (пољ.) итд. Источнословенски језици, као и бугарски, македонски и словачки језик имају само један облик за изражавање радње трећег лица прошлог времена; у бјелоруском језику имамо исти облик за изражавање радње женског и

⁴ Пољски језик је развио тзв. категорију за мушки род, фактички за лица мушког рода (*kategoria męskoosobowa*), која разликује класу мушкараца као класу бића која се разликују од класе особа женског пола и животиња: *Kobiety plakały – mężczyźni nie plakali*.

⁵ У облику за прво и друго лице једнине у зависности од рода додају се вокали: *-e* (за мушки род) и *-a* (за женски род).

⁶ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Fleksja nominalna*, Warszawa, 1971, *fleksja werbalna*, Warszawa 1973, стр. 54.

средњег рода у прошлом времену: *јана/јано писала*. Пољски језик, за разлику од других словенских језика, облике прошлог времена гради синтетичким путем – додавањем личних наставака на облик прошлог партиципа, а такође је изражена покретљивост наставака у првом и другом лицу једнине и множине. Пољски језик има у множини прошлог времена двојаке глаголске облике – за мушки род и за лица или предмете који нијесу мушког рода: *mężczyźni pisali - kobiety pisały*. У пасиву, претериту и кондиционалу и у чешком језику за означавање живо/неживо када је субјекат у мушком роду имамо двојаке облике: *muži stáli – domy stály*.⁷ У доњолужичком језику постоје посебни облици за лица или предмете који нијесу мушког рода у другом и трећем лицу двојине: *stej, stej pisalej*. Ако изузмемо облике двојине у словеначком, горњолужичком и доњолужичком језику, највише облика за изражавање прошлог времена има чешки језик (јер поред облика за сва три рода једнине и множине има и облик за треће лице множине за означавање категорије живо/неживо када је субјекат у мушком роду), а затим црногорски/српски/хрватски/босански и словеначки језик (имају облике за сва три рода у једнини и множини).

Што се тиче будућег времена поредићемо сложене облике, јер се у њима најбоље огледа веза са категоријом лица, иако у неким словенским језицима постоје и прости облици футура, као и други начини изражавања будуће радње. У црногорском/српском/хрватском/босанском језику футур се гради од енклитичких облика презента глагола *xmjemi* (*ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*) и инфинитива глагола; у бугарском језику облици будућег времена су сложени и образују се уз помоћ партикуле *ще* и облика за садашње вријеме (*ще чета, ще четеш, ще чете; ще четем, ще четете, ще четат*); у словеначком језику будуће вријеме се формира од партиципа на *-l* и енклитичких облика будућег времена глагола *biti*: *bóm, bóš, bó; bóva, bósta; bómo, bóste, bódo; bomo bral/-a/-o/-i/-e/-a*; у словачком језику футур се образује од будућег времена глагола *byť* и инфинитива глагола: *budem, budeš, bude, budeme, budete, budú + písať*; у чешком језику футур се гради на исти начин као и у словачком: *budu, budeš, bude, budeme, budete, budou + psat*; у пољском језику футур се образује од будућег времена глагола *być* и инфинитива или облика партиципа на *-ł* глагола: *będę, będziesz, będzie + pisać/pisał, pisała, pisało; będący,*

⁷ *Славянски езици – граматични очерци*, Софија: Издателство на българската академия на науките, 1994, стр. 272.

będziecie, będa pisać/pisali, pisały; у горњолужичком језику будуће вријеме се образује од будућег времена глагола *być* и инфинитива глагола: *буду, будзеš, будзе, будзему, будзеће, буджеја/будзу/буду + spać*; двојина: *будземој, буджетај/-теј, буджетај/-теј + spać*; у доњолужичком футур се гради на исти начин као и у горњолужичком језику: *буду/бузом, бузош, бузо, бузоу, бузошо, буду + писаś*; двојина: *бузомеј, бузотеј, бузотеј + писаś*; у источнословенским језицима будуће вријеме се гради од облика помоћног глагола *быть/бути/быць* и инфинитива глагола: *буду, будешь, будет, будем, будете, будут + читать* (рус.); *буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть + писати* (укр.); *буду, будзеш, будзе, будзем, будзеце, будуць + чакаць* (бјел.).

Нијесу велике разлике међу словенским језицима када је у питању грађење сложеног облика за будуће вријеме. Треба истаћи разлику у бугарском језику, гдје се једино не користи облик помоћног глагола за формирање будућег времена већ партикула *ще*, па се лице одређује на основу презентских облика који учествују у грађењу облика за будуће вријеме: *ще чета, ще четеш* и сл. Поред тога, треба нагласити да црногорски/српски/хрватски/босански и пољски језик имају двојак облике за изражавање радње будућег времена: у црногорском/српском/хрватском/босанском језику поред енклитичких облика глагола *хтјети* користе се двојаки облици – облици инфинитива глагола или облика са ријечцом *да* и презентом глагола (у којем је такође изражено лице): *ћу радити/ћу да радим*; у пољском језику се поред облика глагола *być* паралелно користе облици инфинитива или партиципа на *-l* глагола: *bęдę, бędziesz, бędzie + pisać/pisał* итд.

Императив се у словенским језицима гради од презентске основе и личних наставака: *-u/-j, -мо, -ите/-јте*; за треће лице једнине и множине користе се описни облици који се граде од ријечце *нека* и *да* и презента глагола у трећем лицу (*нека ради, нека читају*) (црн./срп./хрв./бос.); *-u/-j/-ø, -ите/-јте/-øте*; описни облици за треће лице једнине и множине се граде од партикула *да, нека, нека да* и облика за садашње вријеме (*да/нека пише, да/нека пишат*) (буг.); *-u/-те; -j/-јте*; са партикулама *да, нека* и обликом трећег лица презента за треће лице једнине или множине *нека чита* (мак.); *-u/-j, , -to/-те, -ва, -та* (за двојину); за треће лице се користе аналитички облици који се формирају од презента и партикуле *пај: пај гре* (словен.); *-ø/-i/-j, -те*; императивни облици за треће лице једнине и множине граде се уз помоћ партикуле *niech* и облика трећег лица индикатива презента: *niech ide, niech idu* (словач.); *-ø/-i/-ej, -те*; за облике трећег лица једнине и

множине користе се партикуле *at*[˘], *niecht*[˘] и одговарајући облици индикатива презента: *at*[˘] *přijde*, *niecht*[˘] *přijde*; -ø/-ij, -cie, *niech* + треће лице презента: *niech robi*, *niech robiq* (чеш.); -‘ø/-i/-j, -će; двојина: -taj/-tej; *njech* + треће лице индикатива презента: *njech čita*, *njech čitaja* (г.луж.); -‘ø/-i/-j, -šo; двојина: -tej; *daś* + треће лице презента: *daś živi* (д.луж.); -ø/-u, -ŷ/ -me; *нустъ/нускай/да* + треће лице презента *нустъ читает*, *нустъ читают* (рус.); -ø/-u, -j/ -me/- itь; *нехай/хай* + треће лице презента (укр.); -ø/-i, -ы/ -це; *няхай (хай)* + треће лице презента: *няхай (хай) чакае*, *чакаюць* (бјел.).

Видимо да нема никакве разлике међу словенским језицима када је у питању изражавање заповиједног начина. Категорија лица је изражена у синтетичким наставцима императива за друго лице једнине или множине или у облику презента индикатива за треће лице једнине или множине.

Кондиционал се у словенским језицима најчешће гради од облика на «-л» и одговарајуће партикуле или облика аориста глагола *бити*: *бих*, *би*, *би*, *бисмо*, *бисте би* + *читао*, *читали* (црн./срп./хрв./бос.); *бих*, *би*, *би*, *бихме*, *бихте*, *биха* + *казал/казали* (буг.); *би донесол* (једнина), *бие донесле* (множина) (мак.); *bi* + *delal/delali* (словен.); *by som*, *by si*, *by* + *žil*; *by sme*, *by ste*, *by* + *žili* (словач.); *bych*, *bys*, *by* + *řekl*; *bychom*, *byste*, *by* + *řekli*, -y, -a (чеш.); *bym*, *byś*, *by* + *czytał*; *byśmy*, *byście*, *by* + *czitali/ły* (пољ.); *bych*, *by*, *by* + *dal*; *bychmy*, *byšće*, *bychu* + *dali*; двојина: *bychmoj*, *byštaj/-tej*, *byštaj/-tej* + *dali* (г.луж.); *by* *pšišel/li* (д.луж.); *бы* + *читал/читали* (рус.); *би* + *ходив/ходили* (укр.); *бы* + *нісаў*, *нісали* (бјел.).

И поред суштинских сличности при изражавању кондиционала у словенским језицима, треба указати и на неке разлике које имају тијесну везу са изражавањем лица. У источнословенским језицима, као и у словеначком и доњолужичком⁸ језику, категорија лица у кондиционалу мора бити изражена помоћу личних замјеница, будући да за свако лице једнине и множине имамо један облик партикуле. Слично је и у македонском језику, који разликује само два облика (*би* за једнину, *бие* за множину). С друге стране, у словачком језику у грађењу кондиционала учествују облици прошлог времена, тако да је катего-

⁸ У доњолужичком језику нема формалне разлике између другог и трећег лица двојине у свим временима, као и у другом и трећем лицу једнине у претериту и плусквамперфекту. О ком се лицу ради закључује се на основу контекста или конституације.

рија лица садржана у облицима помоћног глагола (*by som, by si* итд.) и за њено изражавање нијесу потребне личне замјенице. Чешки и пољски језик имају исте облике глагола «бити» само у трећем лицу једнине и множине, тако да за изражавање кондиционала нијесу потребне личне замјенице, пошто је у глаголу изражена категорија броја која омогућава да се одреди о ком се лицу ради. Бугарски и горњолужички⁹ језик имају исти облик аориста за друго и треће лице једнине, тако да у тим ситуацијама категорија лица мора бити изражена аналитички помоћу личних замјеница, а слично је и у црногорском/српском/хрватском/босанском који и у трећем лицу множине има исти облик помоћног глагола као и у другом и трећем лицу једнине. Треба истаћи и то да су у црногорском/српском/хрватском/босанском језику наведеним облицима за изражавање кондиционала све више конкурентни облици са истом формом помоћног глагола у свим лицима (*ја би писао, ти би писао, он би писао, ми би писали, ви би писали, они би писали*, поготово код изражавања првог лица једнине), тако да се у том погледу они знатно приближавају источнословенским језицима, као и словеначком и доњолужичком језику.

Инвентар замјеница у словенским језицима је прилично богат. У свим словенским језицима замјенице за прво и друго лице супростављене су замјеницама за треће лице, које не представљају директне учеснике у комуникацији (представљају особу о којој се говори или неки предмет) и које неријетко допуштају конгруентне опозиције не само са личним већ и са показним замјеницама (*овај, онај, ten, tamten*), а посебно са именицама у личној (*Он спит. Дует ветер (рус.); Он śpi – Wiatr wieje (пољ.)*) и безличној реализацији (*Śpi się; Ciągnie od okna. (пољ.) – Спится. От окна дует (рус.)*). Употреба или одсуство личне замјенице уз лични облик глагола одређени су језичком нормом и неким другим моментима, будући да замјеница, поређено са личним глаголским обликом, не садржи никакву додатну информацију о природи вршиоца радње. Замјенице су више лексичка него морфолошка средства изражавања семантике лица, јер се лично значење у њима не изражава личним наставцима (као код личних облика глагола), већ посебним обликом, нпр. лексичко значење замјенице «ја» најчешће је изражено

⁹ У горњолужичком језику нема формалне разлике између другог и трећег лица двојине у свим временима, као и у једнини у претериту, плусквамперфекту, конјуктиву и пасиву. Да ли се ради о другом или трећем лицу закључује се на основу контекста или конситуације.

глаголским наставком, па оно представља дио његовог значења.

Разликујемо сљедеће личне замјенице у словенским језицима: *ја, ти, он, она, оно; ми ви, они, оне, она* (црн./срп./хрв./бос.)¹⁰; *аз, ти, той, тя, то; ние, вие, те* (буг.); *јас, ти, тој (он)*¹¹, *таа (она), тоа (оно), ние, вие, тие (они)* (мак.); *јаз, ті, ђн, ђпо, ђпа; ті, ві, ђні, ђпе; двојина: тідва, відва, ђпадва, ђнідве* (словен.); *я, ты, он, она, оно, мы, вы, они* (рус.); *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони* (укр.); *я, ты, ен, яна, яно, мы, вы, яны* (бјел.); *ја, ту, оп, она, опо; ту, ву, опі, опе* (пољ.); *ја, ту, оп, она, опо; ту, ву, опі, опу* (слов.); *ја, ту, оп, она, опо; ту, ву, опі, опу, она* (чеш.); *ја, ту, won, wona, wone/wono; ту, ву, wonі, wone;* (двојина) *тѳј, wѳј, wonaј, woneј* (г.луж.); *ја, ту, won, wona, wono; ту, ву, wonі;* (двојина) *теј, weј, woneј* (д.луж.).

Видимо да постоје скоро истоврсне корелације у роду и броју и да нема већих разлика када су у питању облици номинатива личних замјеница у словенским језицима, мада свакако треба указати на неке разлике. То се првенствено тиче постојања облика замјеница за двојину у словеначком, доњолужичком и горњолужичком језику, као и постојања посебног облика *ђnidve* у словеначком језику за означавање особа женског пола и облика *woneј* у горњолужичком језику за означавање лица или предмета која нијесу мушког рода; у доњолужичком језику постоји један облик *woneј* за све родове. Црногорски/српски/хрватски/босански и чешки језик имају посебне облике замјенице трећег лица за сва три рода и у једнини и у множини: *он, она, оно, они, оне, она* (црн./срп./хрв./бос.), *оп, она, опо, опі, опу, она* (чеш.), тј. ови језици имају највећи број личних замјеница, ако узмемо у обзир само једнину и множину. Источнословенски језици (као и бугарски и македонски и доњолужички језик) у множини имају само по један облик за сва три рода, док западнословенски језици (осим чешког) и словеначки и горњолужички језик имају по два облика личне замјенице за треће лице множине (један за мушки род а други за лица или предмете који нијесу мушког рода). Сви словенски језици имају три облика личне замјенице за треће лице једнине за означавање мушког, женског и средњег рода.

Остали типови замјеница (осим повратно-личне замјенице која

¹⁰ Повратно-лична замјеница *себе/се* није била предмет анализе, будући да она не учествује у изражавању било којег лица.

¹¹ Замјеница *он* у македонском језику употребљава се ограничено, само у језику поезије.

постоји у свим словенским језицима) односе се на ближу периферију поља персоналности и врше улогу неучествовања у говорној ситуацији (сви облици ових замјеница односе се на треће лице, укључујући и присвојне замјенице које се слажу са облицима трећег лица глагола), те се овом приликом нијесмо подробно бавили њиховим описивањем. Можемо рећи да, што се тиче ових замјеницама, словенски језици имају исти или веома сличан број ових замјеница и да нема посебних разлика које утичу на изражавање категорије лица. Треба истаћи постојање облика за сва три рода и у једнини и у множини за присвојне замјенице (али и за неке друге типове замјеница) у црногорском/српском/хрватском/босанском и чешком језику, за разлику од осталих словенских језика гдје имамо један облик за множину (источнословенски језици) и посебан облик за мушки род и облик за остале родове (у западнословенским језицима изузев чешког).

На крају можемо истаћи да поред сличности у изражавању граматичког лица у словенским, као сродним језицима, постоје и значајне разлике, како у посебним групама словенских језика, тако и међу појединим језицима у оквиру исте групе. Неке појаве и облици, везани за изражавање граматичког лица, у једном језику ближи су аналогним у језику/језицима друге групе, него у језицима исте групе, што донекле указује на релативност важеће подјеле словенских језика, а то се може закључити и из многих других радова, који имају за предмет различите анализе језичких појава у словенским језицима.

Литература

- Бондарко А. В. – *Теория функциональной грамматики: Персональность, залоговость*, Санкт Петербург: Наука, 1991.
- Doros A. – *Verbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich*, Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, 1975.
- Исаченко А. В. – *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, Морфология I-II // Языки славянской культуры*, Москва, 2003.
- Мразек Р. – *Сравнительный синтаксис славянских литературных языков, Исходные структуры простого предложения*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1987.
- Пипер П., Антонић И., Ружић В., Танасић С., Поповић Љ., Тошовић Б. – *Синтакса савременога српског језика: проста реченица*, у ред. Академика М. Ивић. Београд: Београдска књига, Институт за српски језик, 2005.

Славянски езици – граматични очерци, Софија: Издаелство на бългaрската академия на науките, 1994.

Stieber Z. – *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, *Fleksja nominalna*, Warszawa, 1971, *fleksja werbalna*, Warszawa 1973.

Zdravko BABIĆ

EXPRESSING OF GRAMMATICAL PERSON IN THE SLAVIC LANGUAGES

Summary

Grammatical person is the most clearly expressed by the personal forms of the verb or verb forms of identity in conjunction with personal pronouns. In this paper, we will point out the means of expressing grammatical persons in the Slavic languages expressing the present, past and future tenses, as well as the imperative mood and the conditional sentences in the system, and the personal pronouns in the system of nouns. The forms of personal pronouns can very often be found in the nominative case, ie. in the function of the formal subject which is inextricably linked to the grammatical verb forms, and it is this relationship of subject-predicate structure is based on a functional-semantic field of personality. In Slavic languages the grammatical expression of person, despite the similarities that are implied in the related languages, reveals a few differences, which is the subject of the paper.

Key words: Slavic languages, grammatical person, expressing the grammatical person, personal pronouns.

Zrinka ĆORALIĆ
Adna SMAJLOVIĆ
Univerzitet u Bihaću

UPOTREBA GERMANIZAMA U KNJIŽEVNOM DJELU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG PISCA HASANA KIKIĆA

U ovom radu opisana je upotreba germanizama u književnom djelu bosanskohercegovačkog pisca Hasana Kikića *Provincija u pozadini*. Težište istraživanja je na utvrđivanju i opisu zastupljenih inovativnih i kreativnih germanizama u književnom tekstu. Analiza korpusa pokazala je da izbor leksema njemačkoga porijekla u književnom tekstu nije nimalo slučajna, nego da je izbor vrlo poman i suptilan i da ima jako važnu ulogu u gradnji estetskoga dojma te u ostvarivanju piščeve poruke čitatelju. Na semantičkoj razini sačinjena je podjela prema tematskim poljima kojima pripadaju germanizmi iz korpusa.

Glavne riječi: germanizam, jezici u kontaktu, bosanski jezik, njemački jezik, književno djelo Hasana Kikića, tematsko polje.

1. Uvod

Jezično posuđivanje između govornika dva naroda rezultat je političkih, privrednih ili kulturnih veza. Njemački jezik je za vrijeme Austro-Ugarske monarhije bio u mnogim zemljama jedan od službenih jezika, a to je u Bosni i Hercegovini rezultiralo velikim brojem njemačkih posuđenica u bosanskom jeziku. Nedžad Memić (2009) razlikuje tri etape utjecaja njemačkog jezika na bosanski jezik. Prva etapa traje od srednjovjekovne bosanske države do 1463. godine. Druga etapa predstavlja bosansku državu pod turskom vladavinom u razdoblju preko 400 godina i treća etapa je Austro-Ugarska monarhija koja je kratko trajala (1878–1918) ali je ostavila duboke tragove u životu bosanskohercegovačkog stanovništva. Germanizmi su dakle riječi koje potječu iz njemačkog jezika, a njihovim istraživanjem bave se mnogobrojni strani i domaći lingvisti koji tvrde da bosanski jezik raspolaže sa oko 2000 germanizama, bilo da se radi o neza-

mjenjivim ili zamjenjivim leksemima. Nezamjenjive njemačke posuđenice su one koje nemaju adekvatnu zamjenu, odnosno naziv u bosanskom jeziku, a takve su: *buhla*, *gemišt*, *štruca*, *hauba*, *roštilj*, *štirkati* i sl. Zamjenjive njemačke posuđenice su riječi za koje postoji odgovarajuća domaća riječ bosanskog standardnog jezika, a takve su: *bormašina* (bušilica), *fajront* (kraj radnog vremena), *špek* (slanina), *heftati* (pričvrstiti) i sl. Jedan je dio njemačkih posuđenica postao i sastavnim dijelom frazema u bosanskom jeziku kao npr. *iz cuga* (odjedanput), *u leru* (u praznom hodu), *pod mus* (obavezno), *ostati paf* (iznenaditi se), *malo morgen* (nije istina, nije tačno) te mnogi drugi. Brojne se riječi¹ smatraju germanizmima, premda i u samom njemačkom jeziku vuku korijene iz drugih jezika, ali ih nazivamo germanizmima po jeziku iz kojeg smo te riječi preuzeli. Prema tome Babić (1990)² smatra da germanizme treba rasčlaniti prema sljedećim kriterijima: a) prema pravom porijeklu, b) prema vremenu preuzimanja, c) prema stupnju prilagođenosti i d) prema statusu germanizama u standardnom hrvatskom jeziku. Važno je pomenuti i one germanizme koji su u bosanski jezik ušli sredinom prošlog stoljeća, kada su Bosanci i Hercegovci masovno odlazili na tzv. privremeni rad u zemlje njemačkog govornog područja i u bosanski jezik unijeli riječi poput *bauštela*, *urlaub*, *robau*, *gastarbajter*, *ofental*, *šerafciger*, te onih koji su stigli posljednjim valom masovnog izbjeglištva zbog ratnih dešavanja početkom 1990-tih godina i to: *duldung*, *flihtling*, *pucfrau*, *ausvajs* i sl. U novije vrijeme i dalje možemo pratiti utjecaj njemačkog na bosanski jezik putem tehnike, telekomunikacije i slobodnog tržišta (usp. Stojić, 2008).

Njemačke posuđenice čine značajan dio leksičkog fundusa bosanskog jezika. Spomena je vrijednoopsežno istraživanje njemačkih posuđenica u bosanskohercegovačkom jezičnom sistemu, s posebnim težištem na govoru

¹ Tako npr. *paradajz* potiče od riječi *Paradeiser* ili *Paradiesapfel* iz 14. stoljeća. Nakon uvođenja riječi *Tomate* u njemački jezik ovaj se izraz uspijeva održati u bavarskom govoru i austrijskom njemačkom. Stari eng. *paradiseapple*, fr. *pomme de paradis*.

² Babić utvrđuje ukupno 88 pravih germanizama i to: bernardinac, bunt, ceh, cehmajstor, cilj, cin(a)k, cviker, cvilih, čabar, doboštorta, dret(v)a, ementaler, friški, futrola, galg(e)n-humor, generalštab, gradl, gredelj, gris, grunt, haringa, hohštapler, izba, jahta, kabao, kamgarn, kanta, kibic(er), kifla, kit, knez, krajcara, kralj, kran, krumpir, kuga, kugla, kuhati, lajtmotiv, lanac, letva, likovo, logor, lozinka, lug, luteran, malc, malcebonbon, marka, mito, pehar, planka, plug, pohati, puška, ranac, rendgen, ribati, ring, risati, rizling, sekser, šalter, šerpa, šiber, šinja, škaf, škare, škoda, šlager, šminka, šnaps, šperploča, štab, štafelaj, štreber, štruca, šuft, šunka, šupa, šverc, švercer, talir, taška, tratina, valcer, vergl i vic.

grada Sarajeva, autora Nedada Memića³, koji je analizirao 700 natuknica na tri jezične razine – fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj – i prikazao u kojoj je mjeri i na kojim područjima svakodnevnog života austrijski njemački ostavio traga u sarajevskom govoru i bosanskom jeziku općenito. Meliha Hrustić (2001) obrađivala je germanizme u okolini grada Tuzle, Angela Bernardić (2009) germanizme u bosanskohercegovačkim časopisima i službenim novinama iz austro-ugarskog perioda. Zrinka Ćoralić (2009) pisala je o kulinarskim germanizmima u bosanskohercegovačkim časopisima.

Mnogobrojni radovi koji su do sada napisani o njemačko-hrvatskim kontaktima, usmjereni su uglavnom ka proučavanju stepena adaptacije na fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj i semantičkoj razini. Zrinjka Glovacki-Bernardi (1993 i 1998) i Slađan Turković (1997) obradili su germanizme u zagrebačkom govoru, Stanko Žepić (1996) austrijsku varijantu njemačkog jezika u Zagrebu i Osijeku. Germanizme u savremenom osiječkom govoru obrađivala je Snježana Kordić (1991), Velimir Piškorec (1997) germanizme u kajkavskom mjesnom govoru Đurđevca, dok je Nada Ivanetić (1997) pažnju posvetila germanizmima u čakavskom mjesnom govoru Bribira.

O germanizmima u govornom jeziku Vojvođana pisala je Pavica Mrazović (1995), Marija Dobrenov (1995) o nestajanju austrijacizama u govoru vojvođanskih Srba zbog migracije i emigracije, Margita Schnell-Zivanović (2000) o njemačkim posuđenicama u pisanom i govornom jeziku Novog Sada u oblasti kulinarstva.

Ibrahim Ćedić (2007: 163) u *Rječniku bosanskog jezika* germanizmom smatra „prepoznatljivu pojedinost iz njemačkog jezika koja je usvojena u drugom jeziku”. U *Rječniku hrvatskog jezika* Jure Šonje (2000: 286) *germanizam* definira kao „tuđicu preuzetu iz njemačkog jezika”. Anić/Klarić/Domović (2001: 494) u *Rječniku stranih riječi* germanizmom smatraju „osobitost njemačkog jezika s obzirom na sastav i red riječi”. Austrijski rječnik (1997: 323)⁴ tumači pojam „germanizam” kao „osobitost njemačkog jezika, naročito njegovu primjenu u drugom jeziku”.⁵

Germanizmi se preuzimaju iz potrebe za novim riječima, da bi se zadovoljile leksičke potrebe u pojedinim strukama. Ponekad je strana riječ

³ „Austrijacizmi u govoru grada Sarajeva”/ „Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo”.

⁴ Das österreichische Wörterbuch

⁵ „Eigentümlichkeit der deutschen Sprache, besonders ihre Anwendung in einer anderen Sprache”.

prikladnija za istraživanje različitih emocionalnih i ugodajnih stanja, odnosno sadrži više konotacije od domaće, pa se njome postiže određena stilistička funkcija.

Pod germanizmom u ovom radu smatramo sve njemačke posuđenice koje su direktno⁶ ili putem jezika posrednika (indirektno) preuzete iz njemačkog jezika i koje su evidentirane u rječnicima⁷ oba jezika.

2. O piscu i njegovom djelu

Hasan Kikić rođen je 1905. godine u Gradačcu. Djetinjstvo je proveo u teškim danima Prvog svjetskog rata. Kao književnik i publicista aktivno je sudjelovao u borbi protiv reakcije, buržoaskog režima i neprijatelja radničkog pokreta te u NOB-u. Ubijen je 1942. godine na planini Čemernici. Pisao je pjesme, pripovijetke, romane, članke, prikaze, polemike i bilješke. Za života su mu objavljene četiri knjige: *Provincija u pozadini*, *Ho-ruk*, *Šta se dogodi u Španiji* i *Bukve*. U ciklusu pripovjedaka *Provincija u pozadini* Kikić opisuje svoje teško djetinjstvo za vrijeme Prvog svjetskog rata. Sa svojim vršnjacima iz siromašnih porodica učio je da trpi patnju i muku, radi i da se bori za svoju egzistenciju. I pored svih nevolja koje je Kikić doživljavao u svom zavičaju, volio je svoj rodni grad i svoju Posavinu. U slici kasabe u ratnim danima kod Kikića najčešće prevladava jesenje sivilo i čamotinja provincije izgubljene u posavskom blatu, po čijim se sokacima i mahalama vuče gladna, bosa, gola i bolesna bosanska sirotinja: žene, djeca i starci. Sve što je moglo nositi pušku, milom ili silom, obuklo je austrijsku uniformu. U ratnom periodu nisu svi gladovali, ratovali i umirali. Begovi, trgovci, činovnici, predstavljali su zaseban svijet u kojem za „goniče carskih goveda” nije bilo mjesta. Kikić nije podnosio nepravdu socijalnih razlika u školi, na selu, u gradu. Nije mu bilo jasno zašto

⁶ Babić (1997: 217) germanizme dijeli na prave i neprave. Pravim germanizmima smatra posuđenice iz austrijskih i južnonjemačkih dijalekata. Neprave germanizme dijeli na pagermanizme i polugermanizme. Pod pagermanizmima smatra riječi u čijem je preuzimanju posredovao njemački jezik, kao jezik posrednik između jezika davatelja i jezika primatelja, npr. *lat. Respectus* > njem. *Respekt* > bos. *respekt*. Pod polugermanizmima podrazumijeva riječi njemačkog porijekla koje su preuzete posredništvom nekog drugog jezika, npr. njem. *Roschtl* > mađ. *rostély* > bos. *roštilj*. (usp. Turk, 2005).

⁷ U svrhu ovog istraživanja analizirani su sljedeći jednojezični rječnici bosanskog, hrvatskog i njemačkog jezika: Ibrahim Čedić: *Rječnik bosanskog jezika*, Vladimir Anić: *Rječnik hrvatskog jezika*, Domović, Želimir/Anić, Šime/Klaić, Nikola: *Rječnik stranih riječi*, Austrijski rječnik/Österreichisches Wörterbuch, Duden: *Deutsches Universalwörterbuch*, Sedlaczek, Robert: *Das österreichische Deutsch*.

neki sjede uvijek u prvim klupama i zašto nisu poderani, gladni i bos i kao on i zašto je učitelj prema njima uvijek bio strpljiv, a prema drugima oštar i nemilosrdan. Slike iz ratne pozadine Kikić je umjetnički prikazao u prizorima životne svakodnevice koju je proživljavao kao dvanaestogodišnjak. Njegova prijateljstva, razgovori, sukobi i nesporazumi, njegovo radoznalo opipavanje stvarnosti, čudnovata je priča u kojoj se smjenjuju radosti i boli, surova stvarnost i potreba traganja za svjetlijim i ljepšim trenucima. Draž, koju ove pripovijetke nose u sebi, dragocjeni su sadržaji u kojima se ponavlja vječna težnja za pravdom i istinom, u kojima volja za životom i ljubav prema čovjeku pobjeđuju zlo.

3. Germanizmi u književnom djelu Hasana Kikića

Iz ciklusa pripovjedaka *Provincija u pozadini* Hasana Kilića, koji se sastoji od kratkih priča: „Carska noć” (125)⁸, „Sinovi prostrane domovine” (72), „Izvještaj o bakru” (27), „Izvještaj o urlapčadima”⁹ (53), „Zgode o nasušnom hljebu” (47), „K. und K. goveda” (214), „Otac se vratio ili Sjajni dani” (39), „U K. und K. BE-HA kaznioni” (153) sakupljen je korpus od 730 primjera od čega su 323 primjera različita. Germanizmi su raspoređeni na ukupno 216 stranica teksta u 406 rečenica od čega je 346 izjavnih, 28 upitnih i 32 uzvične rečenice. Cilj ovoga rada je ustanoviti zastupljenost germanizama u književnom tekstu *Provincija u pozadini* Hasana Kikića, te tematska područja na koja se odnose germanizmi u književnom djelu, kao i način njihove upotrebe.

Naziv pripovijetke	Germanizmi
Carska noć (CN) ¹⁰	125
Sinovi prostrane domovine (SPD)	72
Izvještaj o bakru (IOB)	27
Izvještaj o urlapčadima (IOU)	53
Zgode o nasušnom hljebu (ZNH)	47
K. und K. goveda (KKG)	214
Otac se vratio ili Sjajni dani (OSV)	39
U K. und K. BE-HA kaznioni (BHK)	153
Ukupno	730

Tab. 1: Zastupljenost germanizama u ciklusu pripovjedaka *Provincija u pozadini*

⁸ U zagradama je broj germanizama u pojedinim pripovjetkama.

⁹ Ovaj germanizam ima pejorativno značenje i odnosi se na djecu začetu u periodu vojničkog dopusta.

¹⁰ U zagradama se nalaze skraćenice naslova pojedinih pripovjedaka.

Iz tabele proizlazi da je najveći broj germanizama evidentiran u pripovijeci „K.und K. goveda” (214 primjera), a germanizmi koji se najčešće javljaju u ovoj pripovijeci su: *zugsführer* (14), *front* (13), *logoš* (12), *kape-tan* (6), *gefreijter* (4), *krajcer* (3). U pripovijeci „U K.und K. BE-HA kaznioni”, koja broji 153 primjera, najučestaliji su sljedeći germanizmi: *sekserica* (6), *Selen* (25). Pripovijetka „Carska noć” broji 125 germanizama, npr. *feldwebli*¹¹ (3), *Totenmarsch* (2), *konserva* (2), *lampion* (4), *Waldstädten* (4). U pripovijeci „Sinovi prostrane domovine” utvrđeno je 79 germanizama, npr. *oficir* (5), *gutavlik* (6), *regrutacija* (6), *šicengra-ben*(4), *k. und k. gefreijter*(4). Pripovijetka „Izvjestaj o urlapčadima” broji 53 germanizma, npr. *urlapčad* (8), *urlapče* (6), *k. und k. Zugsführer* (6), *cedulja* (4). Pripovijetka „Zgode o nasušnom hljebu” sastoji se iz tri knjige: prva knjiga broji 25 germanizama poput *cokula* (6), *hendek* (5), *cedulja* (3), *front* (3); druga knjiga 17 germanizama poput *marš* (3), *ce-dulja* (3) i treća knjiga sa pet germanizama *cokula* (4) i *kapa*. Pripovijetka „Otac se vratio ili Sjajni dani” broji 39 germanizama, a najučestaliji su: *de-serter* (4), *bajoneta* (3), *k. und k. infanteristi* (3). Pripovijetka „Izvjestaj o ba-kru” broji 27 germanizama, kao npr.: *front* (3), *sicgarna* (3), *Feldpost* (2).

4. Posebnosti kod germanizama u književnom djelu Hasana Kikića

U prikupljenom korpusu utvrđeno je 406 rečenica u kojima su pronađeni germanizmi. Najveći broj germanizama, 193 primjera, smješten je u sredini rečenice, kao npr.: „Hoću da se čestito najedem, hoću da popušim, hoću da obučem *rajthozne* od štruksa, i hoću jake potkovane debele cipele od goveđije kože, i hoću tvrdu *lanenu* košulju” (BHK, 319). Na kraju rečenice smješteno je 89 germanizama, npr.: „Neki su se od njih dovozili pred školsku zgradu u krasnim lakiranim *fijakerima*” (KKG, 205). Na početku rečenice utvrđeno je 38 germanizama, npr.: „*Zugsführer* Karić, ove plečke za oficirsku kuhinju – i otišao preko dvorišta” (KKG, 235). U samom naslovu nalazimo germanizme kod tri pripovijetke „Izvjestaj o *urlapčadima*”, „*K. und K. goveda*”, „*U K. und K. BE-Ha kaznioni*”.

¹¹ Germanizam *feldwebli* nalazimo i u hrvatskom jeziku *feldbaba*. Marija Turk (2005) ga ubraja u stare vojne nazive, a samim time i u historizme.

Naziv pripovijetke	Početak rečenice	Sredina rečenice	Kraj rečenice	Naslov pripovijetke
Carska noć (CN)	3		4	
Sinovi prostrane domovine (SPD)	6	42	14	
Izvještaj o bakru (IOB)	2	25		
Izvještaj o urlapčadima (IOU)	6	29	12	1
Zgode o nasušnom hljebu (ZNH)		25		
K. und K. goveda (KKG)	7		42	1
Otac se vratio ili Sjajni dani (OSV)	2	33	4	
U K. und K. BE-HA kaznioni (BHK)	12	39	13	1
Ukupno germanizama	38	193	89	3

Tab. 2: Položaj germanizama u istraženom korpusu

Jezik Hasana Kikića je bogat i živopisan, a nove riječi kojima se služi odgovaraju duhu narodnog jezika. Upotrebom germanizama daje sliku Bosne, sliku odnosa naroda prema novoj vlasti, sliku Bosne istovremeno ponosne i pokorne. U njegovom ciklusu pripovjedaka *Provincija u pozadini* analizirana je upotreba germanizama i zabilježene su sljedeće pojave:

4.1. Upotreba neprilagođenih germanizama, povezanih u rečenice ili veće tekstne cjeline, javlja se na više mjesta gotovo u svim navedenim pripovijetkama. U pripovijeci „Carska noć” npr.: „Schweigen heute, Majestätsbeleidigung bedeutet ... also. Lang lebe seine kaiserliche und ... Hoch! Heil! Hoch!” (CN, 133); „Den Verbrecher einbringen!” (CN, 135); „Herr Verwalter, er ist da! Bitte Ruhe! Seien Sie ruhig!” (CN, 135); „In Ketten liegen! Verstanden, Herr Verwalter!” (CN, 135); „Hahaha! Kolossal! Das ist kolossal! Hörst du? Es ist ein Totenmarsch! Dein Totenmarsch!”; „Ächtzest du? Hahaha! Ja mein Lieber, das geht nicht so! Hahaha! Das ist mutlos, elendiglich Hah ... ”; „Ertragen!”; „No! Was sagt du? Das geht nah! Hahaha, nicht wahr! Ich habe Furcht, Herr Verwalter, er werde während dieser Nacht sterben. Pha! Was geht das mich an? Was verliere ich?” (CN, 136). U pripovijeci „Izvještaj o bakru” nalazimo sljedeći tekst neprilagođenih germanizama: „Gut und Blut für Kaiser und Vaterland!” (IOB, 169); u pripovijeci „Izvještaj o urlapčadima” sljedeću rečenicu: „Gut und Blut gegen Kaiserfür Hinterland!” (IOU, 177). U pripovijeci „K. und K. goveda” nalazimo sljedeći tekst neprilagođenih germanizama: „Hoch Seine K. und K. Majestät Karl von Habsburg” (KKG, 253); u pripovijeci „U K. und K. BE – HA kaznioni” evidentirane su sljedeće tekstne cjeline sa

neprilagođenim germanizmima: „No ja, zwölf Jahre verdammt, Verfluchte, also verstehen sie was bedeutet das?” (BHK, 302); „Angenötigung, HerrSchliesser, nicht wahr? Also heute bin ich die Ausreiberin? Danke Herr, danke!” (BHK, 307); „Also Fräulein, wie geht es Ihnen, phaha!” (BHK, 308).

4.2. Istovremena upotreba prilagođenog i neprilagođenog germanizma je pojava koju pisac često koristi, npr.: „*Austrougarski k. und k. politisch-verdächtigt*, socijalistička fukara i bagaža!” (BHK, 302); „Ja znam po sebi: pred tobom tamo iza grudobrana zija hiljadu nabijenih pušaka, a za tobom revolver gospodina *kapetana, lajtnanta*¹², *obrlajtnanta, cugsfirera* ... ti onda pucaš, bodeš, juriš” (KKG, 253); „Hahaha! *Kolossal!* Das ist *kolossal!*” (CN, 136); „A on je imao *kolosalan* merak na Tiku” (IOB, 167); Pukne g. *k und k. gefreijercokulama*” (SPD, 157); „*Gefreiter*, korporal, *zugsführer, fähnrich* je i pod vratom imao pravokutnopričvršćene sunco-kretove laticice” (SPD, 142).

4.3. Istovremena upotreba neprilagođenog germanizma i domaće riječi, npr.: „*Der kaiserliche Hof* i ova provincija, družo, u kojoj klepće kanat općinskog smetljara, a on zastalno sanja da je to ono trempe za kojim je večeras morao da onako blesavo mljaska po ovom sluzavom blatu” (CN, 137); „A parola tih građanskih mozgića: *gut kaiserlich sein*” (CN, 137); „Mi smo kuliji koji poput kolica vuku taj takozvani patriotizam pod ovim prljavim be-ha provincijama, a na račun tog našeg *von oben* diktovanog patriotizma ovi blesavi austro-mađarski *feldwebli* sito se češkaju po šuljavim stražnjicama, tpljih!” (CN, 137). U pripovijeci „Sinovi prostrane domovine” pisac kombinira germanizme i domaće riječi na osam mjesta u tekstu, npr: „Tako su oni, ti sinovi prostrane domovine, s tim istim što su postali kao trogodišnji aktivni kadrovc, neustrašivo srljali u rat noseći u zubima oštre sturmmessere a u rukama bajonete, zasluživali *vrdienst kreuze und kronenordene*” (SPD, 142); „U školi su nam pokazivali slike topova i oficira (učiteljica prvog razreda Valerija Jordan je imala dva brata u *wienerneustadtskom Kadetenschulu*, i zato je pored rasporeda časova držala zlatnouokvirenu sliku sviju pitomaca te škole” (SPD, 142); „Neshvatljivo, danas kada bi ta naša omladina trebala da se diči što može biti carski i kraljevski vojnik, *ein kaiserlicher, wunderschöner, unerschrokener Soldat sin!*” (SPD, 156); „Herr Oberlieutenant und herr Rathspokolist als

¹² Marija Turk (2005) mnoge vojne nazive (*oberlajtnand*) i novčane jedinice (*krajcer*) smatra historizmimajer označavaju neaktualne denotate.

Fourier i jedan k. und k. gefreijter, koji mjeri visine gologlavih i golokra-kih sinova naše prostrane domovine” (SPD, 157); U pripovijeci „Izvještaj o bakru” pisac na jednom mjestu kombinirane prilagođene germanizme i domaće riječi, npr.: „*Naprijed! Vorwärts!*” (IOB, 169); u pripovijeci „Izvještaj o urlapčadima” na tri mjesta, u pripovijeci „K. und K. goveda” na dvanaest mjesta, kao npr.: „Dobrom i mudrom Caru, koji je našim očevima još augusta mjeseca četrnaeste pisao *dass er alles gut erwogen hat, da je dakle sve dobro promozgao (...)*” (KKG, 208); a u pripovijeci „U K. und K. BE-HA kaznioni” na sedam mjesta, kao npr.: „Verstehen sie was für eine Strafe, n-nah Gebacken Brod ist leicht zu essen doch bis zum Ofen ist schwer zu zu ... n-nach fukara, багаž!” (BHK, 302).

4.4. Ponavljanje istog germanizma u više naslova u istom književnom djelu, „k. Und k.” je sračunica za *kaiserlich und königlich* i javlja se ukupno 24 puta u tekstu, dva puta u naslovu i 22 puta u samom tekstu, npr.: „Oblaci sive zagušljive prašine dižu se i omataju bivšeg neustrašivog *k. und k.* infanteristu s Pijave” (OSV, 294); *k. und k.* gefreijter; *k. und k.* gefreijter cokule, *k. und k.* Feldpost; *k. und k.* infanteristi; *k. und k.* okupirana prostrana Bosna; *k. und k.* infanterija i artiljerija; *k. und k.* zugsführer; *k. und k.* regruti; *k. und k.* infanterijski fes; *k. und k.* BH; *k. und k.* Majestät Karl von Habsburg; *k. und k.* kazniona; *k. und k.* Senegalija; *k. und k.* Srećko Dobrović.

4.5. Isti germanizam se javlja u naslovu i više puta u tekstu, npr. *urlapče* je germanizam koji se javlja u naslovu pripovijetke „Izvještaj o urlapčadima” i devet puta u tekstu, od toga tri puta na početku i dva puta na kraju rečenice, npr.: „Onda obično tamo koncem sedmog (rijetko kad koncem devetog) rodi se, *urlapče*, crvenomodra guta, klupko koje se razmota u živo – s glavom, s ručicama, s nožicama” (IOU, 171).

4.6. Isti se germanizam javlja u istoj rečenici više puta: „*Sekserica*, družo, *sekserica*, ovdje je život za *sekser*, ni toliko!” (OSV, 300); „I odlaze ta njihova pisma adresirana zabaljenom tintenom olovkom na K. u K. Feldpost N0 bogzna koji i redovno dolaze u ruke *gefreijterske*, a ti siti uobraženi *gefreijteri*, sa crvenim šicgarnama na prsima otvaraju ta pisma, skupljaju oko sebe cijele kumpanije i čitaju ih ...” (IOB, 160); „I dođem u grad i siječem drva – *krajcer* – nosim vodu – *krajcer*, i pojedem te *krajcere* u hljebu i opet gladan, a o *rajthoznama* nema ni govora” (BHK, 320).

4.7. Germanizam je ime, npr. Švabo, Hungrija, Austrija, Sturm, Silberberg, Silberbrant, Tirolac, Wäldstaden. „Došo *Švabo* sve do Rače, a od Rače ... Tik, tik, tik” (OSV, 289).

4.8. Promjena fonološkog sastava germanizma izražajna je kod germanizma *gutavlik* gdje i sam pisac u tekstu daje objašnjenje za ovaj germanizam. Javlja se u tekstu osam puta u pripovijeci „Sinovi prostrane domovine”, npr.: „Za tim je prozorom vršen pregled, i mi bi uvijek znali je li neko ‚gutavlik’ (gut tauglich) ili je ‚pušćan’ tj. nije *gutavlik*, i mi bi se onda dali u ludu trku” (SPD, 145). I kod germanizma *tegariti* (< tragen) došlo je do promjene fonološkog sastava, npr.: „I po toj prljavomrkoj vulkanskoj lavi defiluju njegovi frontaški drugovi sa svojim vodovima, *tegar*e teške mitraljeze i mašinske puške s nabijenim okvirima” (IOU, 175).

4.9. Dodavanje novih glasova pisac kod nekih germanizama ubacuje u izvorno preuzet germanizam glasove kao npr. glas /i/ i glas /e/ kod germanizma *Oberleutnant*, „Ne čini li vam se da bi taj kreten, što zaudara kao izmetina, ne čini li vam se, *Herr Oberlieutenant*, da bi on sa slašću i sa strašću ubijao?” (SPD, 159). Kod germanizama *Fiaker* i germanizma *Gefreiter* ubacuje glas /j/, npr. „Neki su se od njih dovozili pred školsku zgradu u krasnim lakiranim *fijakerima*” (ZNH, 205); „Gospodin *gefrijter* je digao pušku o desno rame” (KKG, 215). Kod germanizma *Rathsprotokolist* (SPD, 157) i germanizma *Rathspräsident* (SPD, 159) ubacuje glas /h/.

4.10. Izostavljanje glasova i jednačenje po zvučnosti nalazimo kod germanizma *urlapče*, izvedenog od imenice *Urlaub*, izostavlja se glas /u/, glas /b/ prelazi u glas /p/ i dodaje se domaći morfem, npr.: „Tako ta *urlapčad* ulaze na tijesna vrata životna” (IOU, 172); kod priloga *hier* pisac izostavlja vokal /e/ koji se u njemačkom jeziku uz vokal /i/ ne izgovara, ali služi za označavanje dužeg izgovora, npr.: „*Hir*, Herr Lieutenant – odzove se ključar i pograbi mene za obje mišice i ugura zajedno s katom unjegovu sobu” (BHK, 302). Jednačenje po zvučnosti javlja se i kod glagola *regrutovati* (< rekrutieren), npr.: „Ono nešto sedamnaestgodišnjaka i šesnaestgodišnjaka *regrutovano* je zajedno sa osamnaestgodišnjacima, pošto im je prethodno u „registru rođenih” popravljen dan, mjesec i godina, i time dopunjen valjda nužni broj k. u. k. *regruta* koje je naša „pitoma i ravna” domovina Be-Ha Posavina morala da prinese na žrtvenik Velikog Rata” (KKG, 208)

4.11. Zamjena glasova od imenice *Mannschaftsbordell* pisac izvodi riječ *manšafsburdelj*, mijenja glas /o/ glasom /u/, a glas /l/ glasom /lj/ npr.: „Rat nikad nisam volio, ali ima lijepih stvari na tom Feldpostu – mljacne on – Lizika iz *manšafsburdelja*” (KKG, 252). Od imenice *Klappe* pisac izvodi glagol *klepetati* i imenicu *klepka*, mijenja glas /a/ glasom /e/ i dodaje domaći morphem, npr: „Po močvarnim zaseocima su se provaljivali ilovi putevi i plugovi hrđali po zaraslim sušama, po dimnjacima se gnijezdile štrkljaste rode i obnoć tugaljivo *klepetale* dugim jakim kljunovima kao dugim drvenim*klepkama*” (KKG, 203).

4.12. Česta ponavljanja neuobičajnog germanizma/tvorbenog neologizma u tekstu, kao npr.: *logoši*, *kukuruznjača*, *manuelci*, *soldačija*, *manlicherice*, *šuckorče*. „Još je rekao, kad smo mu ispričali o *logošima*, da smo mi hrabra djeca, i da ćemo tek mi biti pravi pravcati i prekaljeni vojnici, i da ćemo znati služiti neustrašivo, jer da mi prolazimo kroz pravu školu, kroz koju trebaju proći svi naraštaji” (KKG, 271). „Meni pade na um pjesma: „Oj, *logoši*, *logoši* šta je vama u duši” (KKG, 223); „A moja su mala braća preživjela na kućnom pragu od jutra do mraka, zavaravajući se s jednom jedinom malom koricom tvrde *kukuruznjače*” (KKG, 274); „Olako, naravski, jer nekakav fizički napor kakav osjećaju drugi *manuelci* on ne osjeća” (KKG; 306); „*Tegare* teške mitraljeze i mašinske puške s nabijenim okvirima, teške rančeve u kojima su mjesto kruha patrone za *manlicherice*” (IOU, 175); „*Soldačijo*, alaj si mi gorka, ostade mi zemlja i djevojka” (SPD, 146); „Mi smo Šoljana zvali: *šuckorče*, jer je i njegov otac bio *šuckor*” (SPD,152).

4.13. Upotreba germanizma iako postoje domaći ekvivalenti. „Trk: en-cva, en-cva” (BHK, 309); „Treći vojnik je donio jedan plehnati kotlić i sjeo pod bjelavu” (KKG, 231).

4.14. Germanizmi nastali apelativizacijom vlastitih imena, npr. *ajnc*, označava vrstu kartaške igre, i nije zamjenjiva bosanskom riječi (usp. Aneta Stojić 2008: 363), vlastito ime *Koch* u primjeru „kochovih bakterija”: „A pred njim titraju i po njemu liježu milioni *kochovih* bakterija, nižu se po njegovim opuštenim brkovima” (OSV, 295), *manlicherica* označava austrougarsku vojničku pušku koji je konstruisao Ferdinand Ritter von Mannlicher, npr. „I podmazuju cijevi u *manlicherica* i *škoda-topova* i pune okvire za puškomitraljeze i dugačke redenike *Schwarzlose-a*” (KKG, 261).

5. Klasifikacija germanizama prema tematskim poljima

Germanizmi se u korpusu mogu pridružiti sljedećim tematskim poljima koja se odnose na područja čovjekovog djelovanja, kao npr.: Zanatstvo, Tehnika, Hrana i piće, Odjeća i obuća, Administracija, Igre i zabave, Vojska, Novac, Pozivi i zanimanja, Kućanstvo, Imena, Muzički instrumenti.

5.1. Zanatstvo, u ovu semantičku grupu spadaju germanizmi kojima se imenuju zanati i alati kao i način rada: *kramp, krampati, špaga, štrange, cigla, štekćati, cinober*.

5.2. Tehnika u širem smislu riječi, kako se nešto obavlja i kako nešto izgleda: *fijaker, majstorski, demontiran*.

5.3. Hrana i piće. U ovo tematsko polje spada: voće, povrće, mliječni proizvodi, od čega je šta i kakvo je šta: *cvibak, buter, kukuruznih, kesten, kestenova, kukuruznjača, kestenik, krompir, krumpir, kukuruza, kukuruzni*.

5.4. Odjeća i obuća od čega je što i kakvo je što: *rajthozne, kapa, fes, šicgama, štofan, cokula, kecelja, fin, lanen, vatiran, k. und k. infanterijski fes, kragna*.

5.5. Administracija: *cedulja, registar, karta, profitirati*.

5.6. Igre i zabave: *šah partija, cirkuski, figura, ajnc, frajer*.

5.7. Vojska: *regrutovati, dreser, Feldpost, feldpostkarte, sturmme-sser, gutavlik, šicengraben, šuckor, kanonengranata, munizionslager, manlicherice, infanterist, garnisonsspital, infanterijski, bajoneta, manlicherkarabini, regruti, regrutacija, neregrutiran, regrutskih, uniformirani, rezerva, patrona, front, k. und k. infanteristi, frontaški, deserter, marš, regimentarci, k. und k. regruti, logoš, kasarna, patrola, logor, orden, kolona, infanterieregimenta, austro-patriotski, redenik, tromblonski, desertirati, rekvizicija, rezerva, soldačkih, štrapnel, defanzivan, bomba, granata, odmarširati, tegliti, dinamit, Garnisonsspital*.

5.8. Novac: *sekser, krajcer, heler, forinta*.

5.9. Pozivi i zanimanja: *lajtnant, oberlajtnant, cugsfirer, kajzerbard, gefreijter, soldat, fähnrich, Militärarzt, oficir, Rathspräsident, štrasmajster, Strasmajsterove, kapetan, partifirer, štrajkbreheri, štrajkovati*.

5.10. Ljudske osobine: *švaler, švalerovo, fin*.

5.11. Kućanstvo: *lampa, konzerva, kugla, pleh, džak, tuš.*

5.12. Imena: *Hungarija, Beč, Waldstädten, waldstädtenovci, k und k. Monarhija, Austro-Ugarska monarhija, Austro-Mađarska monarhija, Šajna, Švabo, Austrofil, kochovih, Silberbergovi, Silberbranti, Selen, Austrija.*

5.13. Muzički instrumenti: *fanfare.*

6. Zaključak

Višegodišnji bosanko-njemački dodiri imaju za rezultat veliki broj germanizama u bosanskom jeziku. U književnom djelu Hasana Kikića evidentirano je 730 germanizama od čega su imenice najbrojnije, a u pripovijeci „K. und K. goveda” zabilježen je najveći broj germanizama, 214 primjera. Riječi koje je pisac koristio svjedoče o kulturnom nivou na kome je bilo društvo tog vremena. Hasan Kikić se igra germanizmima, nastoji u svoje djelu unijeti sve što je bilo aktuelno u tom vremenu, čime pokazuje da je dobro poznao jezik koji preuzima, a posebno riječi koje su zaživjele u narodu. Germanizme upotrebljava u originalnom obliku (*Herr, Militärarzt*), u adaptiranom obliku (*cokula, pleh, oficir*), kombinira originalne i adaptirane germanizme (*Zugsführer/cugsfirer*), koristi ih u naslovima (*K. und K.*), tvori od njih nove riječi, (*logoši, urlapče, soldačija, manuelci*), izostavlja (*urlapče*), dodaje (*gefreijter*), premješta slova (*burdelj*) i piše ih onako kako se koriste u narodu. Pridruživanje germanizama tematskim poljima rezultiralo je sljedećim područjima čovjekovog djelovanja: Zanatstvo, Tehnika, Hrana i piće, Odjeća i obuća, Administracija, Igre i zabave, Vojska, Novac, Pozivi i zanimanja, Kućanstvo, Imena, Muzički instrumenti. Najbrojniji su germanizmi koji se odnose na tematsko polje Vojska sa ukupno 52 primjera. Producenti germanizama su obični ljudi i djeca koja su odlazila u rat.

Rječnici

- Anić, Vladimir/Goldstein, Slavko (1999): *Rječnik stranih riječi*, Zagreb.
- Domović, Želimir/Anić, Šime/Klaić, Nikola (2001): *Rječnik stranih riječi*. Beograd / Subotica, Birografika.
- Duden (1996): *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim et.al. Dudenverlag.
- Čedić, Ibrahim (2007): *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezike Sarajevo.
- Österreichisches Wörterbuch*. Wien. 38. Auflage ÖBV Pädagogischer Verlag. Wien Verlag Jugend & Volk.
- Sedlaczek, Robert (2004): *Das österreichische Deutsch*. Wien. Verlag Carl Ueberreuter.
- Šonje, Jure (2000): *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža” i Školska knjiga.

Sekundarna literatura

- Babić, Stjepan (1990): *Njemačke posuđenice u hrvatskom književnom jeziku*. In: Hrvatska jezikoslovna čitanka, Zagreb, Globus, str. 214–224.
- Benzon, Ivana (2009): *Das Konzept der Zeit und die kroatischen Germanismen der Stadt Split*. In: Slavija Kabić und Goran Lovrić (Hrsg.): „Mobilität und Kontakt. Deutsche Sprache, Literatur und Kultur in ihrer Beziehung zum südosteuropäischen Raum”, Zadar. Sveučilište u Zadru, str. 175–187.
- Bernardić, Angela (2009): *Anteil von Germanismen in den modernen Sprachen im Raum von Bosnien und Herzegowina*. In: Slavija Kabić und Goran Lovrić (Hrsg.): „Mobilität und Kontakt. Deutsche Sprache, Literatur und Kultur in ihrer Beziehung zum südosteuropäischen Raum”, Zadar, Sveučilišteu Zadru, str. 153–165.
- Ćoralić, Zrinka (2009): *Deutsche Lehnwörter im bosnischen kulinarischen Wortschatz*. In: Slavija Kabić und Goran Lovrić (Hrsg.): „Mobilität und Kontakt. Deutsche Sprache, Literatur und Kultur in ihrer Beziehung zum südosteuropäischen Raum”, Zadar, Sveučilišteu Zadru, str. 153–165.
- Dobrenov-Major, Maria (1997): *Stirbt die Donaumonarchie erst jetzt endgültig? Da Verschwinden der Austriazismen in der Sprache der Vojvodinaer Serben durch Migration und Emigration*. In: Muhr, Rudolf/Schrodt Richard (Hrsg.): (1997) Hölder-Pichler Tempsky, str. 350-372.
- Filipović, Rudolf (1986): *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb, JAZU i Školska knjiga.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (1993): *O njemačkim elementima u zagrebačkom govoru i hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb, Rječnik i društvo, str. 93–96.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (1998): *Deutsche Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb*, Frankfurt am Main, P. Lang.

- Ivanetić, Nada (1997): *Germanismen in der čakavischen Mundart von Bribir*. Zagreb, Zagreber germanistische Beiträge 7, str. 87–107.
- Hrustić, Meliha (2001): *Germanismen in der Umgebung von Tuzla in Bosnien und Herzegowina*. In: Niko Hudela (Hrsg.): „Društvo za tuje jezike in književnosti Sloveniji. Ljubljana: Filozofski fakultet”, str. 255–265.
- Kikić, Hasan (1991): *Provincija u pozadini: Izabrane pripovijetke*, Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo.
- Kordić, Snježana (1991): *Germanizmi u osiječkom govoru danas*. U: Andrijašević, M. / Vrhovac, I. (Izd.): „Prožimanje kultura i jezika”, Zagreb, HDPL, str. 89–97.
- Krpan, Tomislav (2009): *Die Anpassung und die Verwendung der Verben deutscher Herkunft in kroatischen Massenmedien*. In: Slavija Kabić und Goran Lovrić (Hrsg.): „Mobilität und Kontakt. Deutsche Sprache, Literatur und Kultur in ihrer Beziehung zum südosteuropäischen Raum”, Zadar, Sveučilište u Zadru, str. 209–219.
- Matulina Željka, Čoralčić Zrinka (2010): *Betrachtungen zum Gebrauch von zwei Germanismen in kroatischen Jugendmagazinen 2006 und 2007: „frajer” und „šminkerica”*. In: J. Normann Jörgensen (Hrsg.): „Vallah, Gurkensalat 4U&Me!“ (Sprache-Kommunikation-Kultur. Soziolinguistische Beiträge. Band 8). Frankfurt a. M./Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien. Peter Lang Verlag. str. 148–165.
- Matulina, Željka (1995): *Germanizmi u razgovornom jeziku Dalmacije*. In: VDG Jahrbuch, Znanstvenikup „Nijemci i Austrijanci u hrvatskom kulturnom krugu”, str. 71–81.
- Memić, Nedžad (2005): *Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo*. Peter Lang Verlag. Frankfurt a. M./Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien.
- Mrazović, Pavica (1996): *Germanizmi u govornom jeziku Vojvodana* (Germanismen in der gesprochenen Spracheder Wojwodinaer). In: Ivić, Milka, Plankoš, Judita (Hrsg.): „O leksičkim pozajmljenicama” (Überlexikalische Entlehnungen), Subotica, Beograd, SANU, str. 209–231.
- Piškorec, Velimir (1991): *Germanizmi u govoru Đurđevca*. In: Andrijašević, M./ Vrhovac, I. (Hrg.): „Prožimanje kultura i jezika”. Zagreb. HDPL, str. 99–109.
- Piškorec, Velimir (1997): *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Đurđevac in Kroatien*. Frankfurt am Main. P. Lang.
- Schnell-Živanović, Margita (2002): *Deutsche Lehnwörter in der geschriebenen und gesprochenen Sprache der Wojwodina und besonders in der Provinzhauptstadt Novi Sad*. In: Gerner, Zsuzanna (Hgs.): „Gesprochene und geschriebene deutsche Stadtsprachen in Südosteuropa und ihr Einfluss auf die regionalen deutschen Dialekte”, Wien. Praesens, str. 289–311.

- Stojić, Aneta (2006): *Semantička prilagodba nadregionalnih njemačkih posuđenica*, Fluminensia 18, Nr.1, str. 53–63.
- Stojić, Aneta (2006): *Der Status deutscher Lehnwörter*. Zagreb: Zagreber germanistische Beiträge. Beiheft 9, str. 37–49.
- Štebih, Barbara (2007): *Hibridne složenice u kajkavskome književnom jeziku*. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. (prevod) 33, str. 391–411.
- Turk, Marija (2005): *Germanizmi u sjevernočakavskom arealu*. In: Fluminensia 2, str. 1–13.
- Turković, Slađan (1997): *Deutsche Lehnwörter in den Fachsprachen der Zagreber Handwerke*, Zagreber Germanistische Beiträge Nr. 6, str. 131–155.
- Žepić, Stanko (1996): *Austrijski njemački u hrvatskoj*. Đurđevečki zbornik. str. 309–319.

Zrinka CORALIC, Adna SMAJLOVIC

USAGE OF GERMANISMS IN THE LITERARY WORK OF THE BOSNIAN
WRITER HASAN KIKIĆ

Summary

This work describes the usage of Germanisms in the literary work of the Bosnian writer Hasan Kikić entitled *Provincija u pozadini*. The objective of the research is to determine and describe the available innovative and creative Germanisms in the literary work. The classification on the semantic level was made by means of the thematic fields which belong to the Germanisms from the corpus.

Key words: Germanism, languages in the contact, Bosnian language, German language, literary work, thematic field

Nevenka BLAŽEVIĆ
Zrinka BLAŽEVIĆ
Sveučilište u Rijeci

SPRACHLICHE MITTEL ZUM AUSDRUCK DER EMOTIONALITÄT IN FERIENKATALOGEN

In dieser Arbeit werden sprachliche Mittel zum Ausdruck der Emotionalität in deutschen Ferienkatalogen identifiziert und analysiert. Die in Ferienkatalogen enthaltenen Informationen sind manchmal so von emotionalen Nebenwerten geprägt, dass ihre eigentliche Aussage nicht mehr klar ersichtlich ist. Die Untersuchung hat erwiesen, dass die meisten Sprachmittel zum Ausdruck der Emotionalität auf der lexikalischen und syntaktischen Ebene vorkommen. Auf der lexikalischen Ebene erhalten eine emotionale Konnotation vor allem Substantive und Adjektive und im syntaktischen Bereich wird die Emotionalität vorwiegend durch Tempora, Fragesätze, Satzerweiterung und grammatikalisch unvollständige Sätze ausgedrückt.

Schlüsselwörter: Ferienkataloge, Emotionalität, sprachliche Mittel, Textsorte, syntaktische Ebene, lexikalische Ebene.

1. Einführung

Es ist allgemein bekannt, dass die Entwicklung der Sprache nicht mit dem Gebrauch der ersten Wörter, sondern mit emotionalen Tönungen, die ein ganzes Leben lang dauern, beginnt. Im zwischenmenschlichen Kontakt werden die Emotionen schnell erkannt. Jeder Mensch kann selbst dann, wenn ihm keine formalsprachlichen Mittel zur Verfügung stehen, über den Ausdruck seiner Stimme und unter Zuhilfenahme von Mimik und Gestik seine Gefühle ausdrücken. Im sprachwissenschaftlichen Diskurs wurde in den letzten Jahren ein großes Interesse am sprachlichen Ausdruck der Emotionen gezeigt, was anhand mehrerer Forschungen zu diesem Thema festzustellen ist.

Emotionen haben Einfluss auf unsere Sprache, aber die Sprache hat auch Einfluss auf die Bildung von Emotionen. Daraus lässt sich schließen, dass Emotionen und Sprache in einer Grund-Folge-Beziehung zueinander stehen. Mit einem starken Emotionspotential sind besonders Werbetexte versehen. Der wirksame Umgang mit den Gefühlen des Konsumenten ist eines der wichtigsten Gestaltungsmerkmale erfolgreicher Werbung. Bereits am Anfang des gesamten Werbeprozesses, bei der Auslösung von Kaufimpulsen, ist eine differenzierte Sichtweise auf die Emotionen notwendig. Besonders im Tourismus bemüht man sich, potentielle Kunden durch verschiedene Werbemittel, unter denen Ferienkataloge den wichtigsten Platz einnehmen, zu gewinnen.

In dieser Arbeit wird versucht, sprachliche Mittel zum Ausdruck der Emotionen in deutschen Ferienkatalogen zu identifizieren und zu analysieren. Der empirischen Analyse geht ein theoretischer Teil voran, in dem auf das Verhältnis von Sprache und Emotionen und auf die Ferienkataloge als Textsorte verwiesen wird.

2. Sprache und Emotionen

Viele Forschungen beschäftigen sich mit dem Thema Emotionen und deren Körper- und Sprachdarstellung.

Argyle (1979) untersucht die Körperhaltung und Mimik bei Menschen in Affektzuständen. Er betont, dass das menschliche soziale Verhalten nur dann begreifbar sei, wenn man „Signale wie Gesten, Kopfbewegungen und andere Körperbewegungen, Körperhaltung, Gesichtsausdruck, Blickrichtung, Tonfall und andere nonverbale Aspekte in Sprache, Kleidung und Schmuck“ beachtet (Argyle 1979: 13)

Burstein (1997) analysiert die Relation zwischen Emotion und Sprache und unterscheidet dabei zwischen dem Ausdruck einer bestimmten Emotion und deren Darstellung. Laut Burstein hat ein Sprecher zwei Möglichkeiten, seine Emotionen sprachlich auszudrücken. Einerseits indem er seine Gefühle mittels bestimmter sprachlicher Mittel ausdrückt, wie Tonlage, Interjektionen, der Gebrauch von Wörtern mit einer bestimmten Konnotation und andererseits kann er diese Gefühle mit Hilfe anderer verbaler Mittel darstellen.

Nach Schwarz-Friesel (2007: 55) sind Emotionen „mehrdimensionale, intern repräsentierte und subjektiv erfahrbare Syndromkategorien, die sich vom Individuum ich bezogen introspektiv-geistig sowie körperlich registrieren lassen, deren Erfahrungswerte mit einer positiven oder negativen Be-

wertung gekoppelt sind und die für andere in wahrnehmbaren Ausdrucksvarianten realisiert werden (können). Die Prozesse der Bewertung betreffen Einschätzungen, mit denen ein Individuum entweder sein eigenes Körperbefinden, seine seelische Befindlichkeit, seine Handlungsimpulse, seine kognitiven Denkinhalte oder allgemeine Umweltsituationen (im weitesten Sinne) beurteilt“. Emotionen kann man sowohl in Form von lexikalischen und syntaktischen Phänomenen als auch in Form von textspezifischen Phänomenen darstellen (Schwarz-Friesel 2007).

Emotionen haben nach Zimbardo/Gerrig (2007: 507-561) eine motivationale Funktion, eine soziale Funktion und eine Wirkung auf die kognitiven Funktionen. Die wichtigste Funktion von Emotionen ist, dass sie einen entscheidenden Handlungsmotivator darstellen (Partetzke: 2008: 10). In dieser Funktion haben Emotionen „einen erheblichen Einfluss auf das Konsumverhalten“ (Schierl 2001: 102).

Besonders wichtig für die Konstellation Sprache und Emotion sind die Publikationen und Forschungen von Norbert Fries (2000, 2005). Nach Fries (2005) werden unter Emotionen solche, durch sprachliche Zeichen kodierte Bedeutungen verstanden, die auf bestimmte Aspekte seelischer Empfindungen verweisen. Emotionen in diesem Sinne sind arbiträre semiotische Entitäten, die ausschließlich dem Menschen verfügbar sind. Er geht davon aus, dass jede sprachliche Äußerung eine emotionale Einstellung aufweist, die sich gegebenenfalls auf eine ausgedrückte Proposition bezieht.

Emotionen können sprachlich auf allen Ebenen des jeweiligen Sprachsystems codiert werden. Bestimmte emotionale Parameter der Äußerungsbedeutung können verschiedene grammatische (lexikalische, morphologische, syntaktische) und phonologisch-phonetische Faktoren determinieren (Fries 2000: 85). Der Ausdruck der Emotionen ist erst im Rahmen des situativen und sprachlichen Kontextes deutlich. Fries macht allerdings auf gewisse Präfixe aufmerksam, die bereits mit einer eindeutigen Konnotation behaftet sind, so dass sie unabhängig von der Basis eines Wortes bestimmte Emotionen tragen.

Auf der lexikalischen Ebene kann der Ausdruck von Emotionen einerseits in Form einer Spezifikation der lexikalischen Semantik erfolgen und andererseits durch lexikalische Mittel in Form von Wortbildungsmitteln und Flexionskategorien, z. B. Diminutiv- und Augmentativbildungen, Präfixbildungen mit super-, schieß-, mist- etc. und deadjektivistische Personenbezeichnungen mit -ling, die eine abwertende Bedeutung haben wie Schönling u. ä.(Fries 2000: 85), ausgedrückt werden. Zu emotionalen

Wortbildungsmitteln zählen auch attributive Zusätze, Modalpartikeln (z. B. schließlich, sogar, ja), Modalverben, unbestimmter Artikel in Verbindung mit einer Typisierung (z. B. ein Mann) und Anführungsstriche.

Im Bereich der lexikalischen Semantik erhalten eine emotionale Konnotation vor allem Substantive und Adjektive. Durch Verben kann man auch Emotionen ausdrücken (z. B. genießen, sich entspannen, sich erholen), aber sie erweisen sich als stark kontextabhängig (Hölzer et al. 1992). Mees (1985) versucht, den den Emotionswörtern implizit vorhandenen Bedeutungsgehalt zu explizieren. Er hat 56 Emotionswörter nach ihrer positiven/negativen Bewertung, ihrer Ziel- und Beziehungsqualifikation, ihrer Intensität und Erwartetheit analysiert.

Fries (1991a: 10ff) unterscheidet zwei Typen von bewertenden Ausdrücken. Zum ersten Typ gehören die gradierbaren Adjektive (lang, schnell, hoch, tief), die sich auf skalenbezogene Vergleiche beziehen. Es handelt sich um Adjektive, bei denen sich häufig Antonym-Paare bilden lassen und die nicht emotional geprägt sind. Zum zweiten Typ zählen die vorrangig emotional gefärbten Adjektive. In der Sprachpraxis sollte als erstes der Kontext in Betracht gezogen werden. Es ist also wichtig, nicht die einzelnen Wörter zu betrachten, sondern sie als Ganze und im Kontext ansehen.

Auf der syntaktischen Ebene spiegeln sich Emotionen im Vergleich zur lexikalischen Ebene nicht so oft wider. In der Regel können sie durch folgende syntaktische Strukturen ausgedrückt werden (Fries 2000: 87): Wunschsätze, Wortwiederholungen, intensivierende Genitivkonstruktionen mit Lexemwiederholung, Interjektionen, Exklamativsätze, Fragesätze und durch den Konjunktiv mit einer vom Sprecher vorgenommenen Distanzierung.

Syntaktische Mittel zum Ausdruck der Emotionen unterliegen der Grammatik einer Einzelsprache. Sie erhalten ihre emotionale Bedeutung durch die fehlende Einbettung, die emotionale und illokutive Aspekte produziert. Als Beispiel nennt Fries (2000: 88) die syntaktische Konstruktion *Wie das paßt! Wenn sie so eingebettet ist, drückt sie Freude aus, aber in der Form Ich weiß, wie das paßt., ist sie ein emotional neutraler Aussagesatz. Der Kontext spielt dabei auch eine wichtige Rolle. Davon zeugt der von Fries angeführte Ausdruck *Eine Lokalrunde für alle!*, der ohne weiteren Kontext eine positive Bewertung ausdrückt, aber mit dem Nachsatz *Eine Lokalrunde für alle! Das kann doch nicht wahr sein!* eine negative. Auf der syntaktischen Ebene können emotionale Bedeutungsaspekte auch durch andere Mittel ausgedrückt werden. Dazu zählen die Wiederholung*

(z. B. Das ist lang lang her!), die intensivierende Genitivstruktur, die eine positive Bewertung durch den Sprecher betont wie z. B. Das Buch des Jahrhunderts! und Wunschsätze, wie z. B. Hätte ich doch Informatik studiert!

Bei Sätzen mit Subjekt-Prädikats-Struktur werden Emotionen durch lexikalisch determinierte Bedeutungen, die phonetische Form oder andere Mittel ausgedrückt, wie z. B. begleitende Mimik oder Gestik.

Auf der phonologisch-phonetischen Ebene können Emotionen größtenteils durch das Sprechtempo, bestimmte Akzenttypen, die Dauer, die Lautstärke oder komplexe intonatorische Verläufe ausgedrückt werden. (Fries 2000: 87).

Fries (2000) weist darauf hin, dass formal-grammatische oder phonologisch-phonetische Faktoren keine diskreten Gefühle, sondern lediglich eine affektive Bewertung codieren können und dass solche sprachlichen Phänomene weniger einzelsprachlich festgelegt sind als Lexeme, die sich auf diskrete Emotionen beziehen. Er entwickelt ein Kategorien-Raster, um alle Elemente des Sprachsystems auf ihre emotionale Bedeutung hin zu überprüfen und unterscheidet drei Kategorien zur Erfassung der konnotativ-affektiven Bedeutung von Wörtern: eine Kategorie der positiv-negativ-Bewertung, eine Kategorie der Intensität und eine Kategorie der Nähe-Ferne. Die ersten beiden Kategorien werden durch formal-grammatische und phonologisch-phonetische Ausdrucksmittel vermittelt. Die dritte Kategorie dagegen drückt sich über den lexikalischen Bereich und den Bereich der Sprachverwendung aus.

Auf der textuellen Ebene werden Emotionen vor allem durch den Stil des Geschriebenen ausgedrückt. Fleischer und Michel (1975) nennen vier sprachliche Mittel, die imstande sind, stilistisch neutrale Ausdrücke zu expressiven zu machen. Das sind Stilfiguren der wörtlichen Wiederholung, Wiederholung in Anfangsstellung, gleicher Anfang und nachfolgend verschiedene Propositionen und durchgehender syntaktischer Parallelismus zwischen Verszeilen. Die Stilfiguren, die am emotionalen Ausdruck im Text in hohem Maße beteiligt sind, sind Substitution, Addition, Elimination und Permutation.

3. Ferienkataloge als Textsorte

Ferienkataloge sind Gebrauchstexte, die zu den wichtigsten Werbemitteln im Tourismus gehören. Sie bieten nicht nur Informationen über Ferienorte, sondern veranlassen gezielt zum Reisen und stellen somit eine der

wichtigsten Entscheidungshilfen bei der Wahl eines Urlaubsortes dar. Ferienkataloge appellieren direkt an das Reisebedürfnis des Einzelnen mit dem Zweck, den Leser zu veranlassen, bei einem bestimmten Veranstalter eine Reise zu buchen (Putschögl-Wild 1978:20). Daraus lässt sich schließen, dass Ferienkataloge Gebrauchstexte mit ausgeprägtem Aufforderungscharakter darstellen. Sie sollen Handeln beeinflussen, und das wichtigste Mittel zur Beeinflussung ist die Sprache.

Die Reisekataloge sind sich in ihrem Layout und Aufbau sehr ähnlich. Auf den ersten Seiten stellen die Veranstalter sich und ihre Tätigkeit vor. Dies geschieht in Form von Einstimmungen, die mit dem Text und mit den Bildern den Titel aufgreifen und illustrieren und in Form von Texten zur Philosophie des Veranstalters und zu seinem sozialen und ökologischen Verantwortungsbewusstsein (Baldauf-Quilliatre 2009). In der Regel erfolgt vor der eigentlichen Beschreibung der Reise eine Vorstellung der Region. Was dabei genau unter Region verstanden wird, hängt von der Detailliertheit des Katalogs ab. Neben mehr oder weniger landesspezifischen Informationen und allgemeinen Hinweisen zu Klima, Sicherheit, Gesundheit, Reiseformalitäten u. Ä. finden sich Impressionen und vor allem Fotos, die die Aufmerksamkeit des Lesers wecken und ihn auf das Gebiet einstimmen sollen. Dies sind vor allem Fotos, die eine entspannte Urlaubsatmosphäre suggerieren und Texte, die auf Naturschönheiten, Geschichte und Kultur hinweisen. Positiv bewerten und emotionalisieren gehören zu den grundlegenden Handlungsmustern. Im Anschluss an den Kern des Reiseprospekts, die Vorstellung und Beschreibung der einzelnen Reisen, finden sich Service-Informationen u. Ä. Die allgemeinen Informationen am Anfang und am Ende umrahmen den zentralen Teil, der der Beschreibung der Reisen gewidmet ist. Dieser immer gleiche Aufbau erleichtert die Orientierung und ermöglicht dem Leser einen schnellen Zugriff auf gewünschte Informationen. Bereits ein erster Blick auf Handlungs- und Stilmuster lässt die Mustermischung erkennen. Neben den etwa für Werbekommunikation typischen Texthandlungen wie Informieren und zum Kauf bewegen (Jannich 2003: 79) finden sich andere, für Werbetexte untypische Elemente, wie etwa die Länge des Textes und die Zahl von Bildern. Sprache und Bild sind konsequent parallel aufeinander bezogen. Im Text verzichtet man auf Appellieren und andere Arten der Argumentation und bevorzugt Beschreibungen und implizite Bewertungen, die durch Emotionalisieren noch verstärkt werden (Baldauf-Quilliatre 2009). In dieser Textsorte vermeidet man lexikalische, syntaktische oder pragmatische „Extravaganzen“ und versucht den Werbecharakter zu verschleiern.

Die in Ferienkatalogen enthaltenen Informationen über Urlaubsorte sind manchmal so von emotionalen Nebenwerten geprägt, dass ihre eigentliche Aussage nicht mehr klar ersichtlich ist. Da der Urlauber den Ferienort vorher nicht begutachten kann, muss er sich auf die Richtigkeit der Angaben im Katalog verlassen. Mit sprachlichen Mitteln kann man Gäste locken und dadurch Belegungszahlen vergrößern, aber man darf nicht übertreiben und falsche Versprechungen geben. Von Ferienkatalogen erwartet man vor allem Ehrlichkeit. Oft ist es aber nicht der Fall, wovon viele Reklamationen zeugen.

Die wichtigste Voraussetzung für die Wirkung einer Sprache ist ihre Verständlichkeit. Aus diesem Grunde sind die Ferienkataloge klar strukturiert und von ihrer Syntax her so konzipiert, dass sie von den meisten Lesern ohne größere Schwierigkeiten aufgenommen werden können. Die Ferienkataloge bedienen sich meistens eines Wortschatzes, der für die Leser in den meisten Fällen leicht verständlich ist. Es ist aber nicht immer klar, was die Wörter, die gebraucht werden, aussagen. Viele Begriffe, die oft vorkommen, sind semantisch indifferent, haben keine exakten Denotationen, besitzen aber eine Fülle positiver Konnotationen, die Gefühls- und Nebenwerte haben, die für jeden eine andere Vorstellung auslösen. Als Beispiel kann man die Wörter herrlich, wunderschön, phantastisch, male-ri-sch nennen, die jedem Benutzer durch ihre Nebenwerte etwas anderes aussagen. Viele Wörter und Syntagmen in den Katalogen haben kaum eine exakte Denotation, außer der des Positiven. Sie stehen zwischen Information und Emotion, denn sie sagen inhaltlich wenig aus und wirken mehr emotional. Eines der größten Probleme der Ferienkataloge ist die Frage, inwieweit sie echte Informationen bieten und welche Auswirkungen sie auf den emotionalen Sektor haben. Wenn die Ferienkataloge z. B. die geographische Lage beschreiben, informieren sie relativ sachlich, aber wenn sie die Einrichtungen und die Natur beschreiben, kommen die Syntagmen wie „ein wunderschöner Strand“, „eine einmalige Lage“ vor, die durch ihren positiven und konnotationsorientierten Charakter auf das Emotionale wirken. Das Bild eines Urlaubsziels wird so dargestellt, wie es den Erwartungen der Urlauber entspricht. Besonders poetische Wendungen, die sehr oft keine Information enthalten, bewirken, dass viele Kunden in Urlaub fahren, um zu erleben, was Sie in den Katalogen gelesen haben und was ihren Erwartungen entspricht.

Der Reiseveranstalter wirbt durch verbale und non-verbale Mittel. Die Bilder, mit denen die Ferienkataloge reichlich ausgestattet sind, zeigen alles im Ferienort immer nur von der schönsten Seite. Die Ferienkataloge

schildern eine positive, glückliche Welt. Sie wollen den Leser aus seiner Alltagswelt in eine Urlaubstraumwelt versetzen. Durch positive Schilderung der Urlaubsorte veranlassen die Ferienkataloge den Leser zum Buchen einer Reise, indem sie ihm die Erfüllung seiner Träume ermöglichen.

Bisherige Untersuchungen (Putschögl-Wild 1978; Gansel 2008; Baldauf-Quilliatre 2009) haben bestätigt, dass sich im sprachlichen Bereich der Ferienkataloge auf allen Ebenen viele Gemeinsamkeiten nachweisen lassen.

Im Bereich der Morphologie und Syntax können folgende Merkmale zusammengefasst werden (Putschögl-Wild 1978: 231):

- 1) Neubildung der Substantiv- und Adjektivkomposita, deren Aufgabe ist es zu präzisieren und zu differenzieren;
- 2) Erweiterung der Nominalphrase durch Partizipialkonstruktionen, Appositionen und Präpositionalgefüge;
- 3) Dominanz der einfachen Sätze, von denen viele als Satzungen vorkommen, was durch Ersparung des redundanten Prädikats oder durch Isolierung von Satzteilen bedingt ist;
- 4) Verwendung verschiedener Zeitformen, sowie des Passivs und Konjunktivs, was zur Auflockerung beiträgt.
- 5) Für die Sprache der Ferienkataloge, was besonders für Routen- und Hotelbeschreibungen gilt, ist der Nominalstil charakteristisch.

Durch die oben genannten syntaktischen Merkmale versucht man, die Texte der Ferienkataloge leicht verständlich zu machen und möglichst viele Informationen auf engem Raum zusammenzufassen.

Im lexikalischen und semantischen Bereich sind für Ferienkataloge folgende Merkmale charakteristisch (Putschögl-Wild 1978: 231):

- 1) Substantive und Adjektive werden viel häufiger als in anderen Textsorten verwendet.
- 2) Die Verben kommen sehr selten vor und werden oft zum bedeutungslosen Funktionsträger.
- 3) In allen Katalogen erscheinen oft die gleichen Adjektive, die zahlreiche positive Konnotationen auslösen und semantisch indifferent sind.
- 4) Deutlich ist die Neigung zur superlativischen Aufwertung, die durch Superlativ- und Komparativformen, Komposition oder durch hochwertige Syntagmen zustande kommt.
- 5) In Hotelbeschreibungen ist der Gebrauch von Anglizismen ausgeprägt.

- 6) Allen Katalogen ist die Verwendung der persönlichen Anrede und der verschiedenen rhetorischen Mittel und Figuren gemeinsam.

Zusammenfassend kann man sagen, dass es sich in Ferienkatalogen um eine Sprache handelt, die zum Ziel hat, ein Gebiet, einen Ort, eine Reise oder ein Hotel möglichst positiv darzustellen.

4. Sprachliche Mittel zum Ausdruck der Emotionalität in Ferienkatalogen

Im diesem Kapitel werden die häufigsten sprachlichen Mittel zum Ausdruck der Emotionalität in Ferienkatalogen angeführt, analysiert und durch Beispiele aus den ausgewählten Ferienkatalogen belegt. Die Grundlage dieser Arbeit bilden die Online-Ferienkataloge der deutschen Reiseveranstalter TUI (<http://www.tui-onlinekatalog.de/index.php?cid=10218>), Ferienworld (<http://www.ferienworld.de/service/reisekataloge.html>) und ID-Riva (<http://www.kroatien-idriva.de/online-katalog.html>). Sie sind aktuell, einem breiten Benutzerkreis zugänglich und bieten verschiedene Arten von Reisen, was sie zu einem repräsentativen Korpus für unsere Untersuchung macht.

Der Schwerpunkt der Analyse liegt auf der lexikalischen und syntaktischen Ebene, wo die meisten Sprachmittel zum Ausdruck der Emotionalität vorkommen. Da es sich um geschriebene Texte handelt, ist die phonologisch-phonetische Ebene außer Acht gelassen.

4.1. Sprachmittel zum Ausdruck der Emotionalität auf der lexikalischen Ebene

Die Auszählung der Wortarten in Ferienkatalogen (Putschögl-Wild 1978: 318) verweist auf eine hohe Frequenz der Substantive und Adjektive. Die erste Stelle nehmen Substantive ein und die zweite Adjektive. An der dritten Stelle stehen Präpositionen, an der vierten Artikel und an der fünften Verben. Andere Wortarten folgen danach.

Auf der lexikalischen Ebene erhalten eine emotionale Konnotation vor allem Substantive und Adjektive. Im Folgenden wird gezeigt, wie in analysierten Ferienkatalogen durch diese Wortarten, die den semantischen Gehalt eines Textes tragen, Emotionen ausgedrückt werden.

4.1.1. Substantive

Substantive sind in Ferienkatalogen die mit Abstand am häufigsten verwendete Wortart. Eine besondere Stelle nehmen Nominalkomposita ein, die für unsere Untersuchung besonders interessant sind. Einerseits rufen sie eine breite Palette von Vorstellungen hervor und andererseits wird dadurch eine Präzisierung erreicht, die beim Leser klarere Vorstellungen erweckt und seine Entscheidung beeinflussen kann. In diesem Zusammenhang sind besonders die Komposita mit den Grundworten -stadt (Altstadt), -dorf (Fischerdorf) und -landschaft (Wasserlandschaft) zu erwähnen, die lange präpositionale Gefüge ersetzen und in einem Begriff «eine differenzierte Vorstellung komprimieren.» (Putschögl-Wild 1978: 298) Zusammensetzungen wie Hafenstädtchen oder Küstenstädtchen «charakterisieren zum einen Lage oder besondere Merkmale und erhalten zum anderen durch die Diminutivform zusätzlich eine semantische Bereicherung aus der Sphäre des Anheimelnden und Geborgenen» (Putschögl-Wild 1978: 298). Man könnte noch viele Komposita nennen, die einen gewissen Reiz beim Leser auslösen. Besonders wirkungsvoll sind die Zusammensetzungen mit -fahrt (Kreuzfahrt), -reise (Adriareise) und -programm (Wellnessprogramm), sowie Neubildungen wie z. B. Saunalandschaft.

Viele Komposita erhalten einen eigenen Nebensinn, der Gefühle hervorruft und festigt (Feriensiedlung, Wasserlandschaft). Zu erwähnen sind auch Zusammensetzungen mit den Grundworten Programm (Anti-Stress-Programm) und Möglichkeit (Unterhaltungsmöglichkeiten), die „bei jedem Leser eine Vielzahl von Nebenbedeutungen, die speziell seinem Vorstellungsbereich entsprechen, konotieren und somit eine zusätzliche Wirkkraft erhalten.“ (Putschögl-Wild 1978: 299)

In Reisekatalogen werden viele Komposita mit Fremdwörtern (Shopping-Paradies, Süßwasser-Swimmingpool, Fitness-Raum) verzeichnet. Durch diese Komposita wird etwas Außergewöhnliches, Exklusives signalisiert. Fremdwörter, die nicht ganz klar sind, machen darüber hinaus neugierig und die Komposita mit englischen Komponenten können zudem das Selbstgefühl des Lesers erhöhen, indem durch begrenzte Verständlichkeit an sein Bildungsniveau appelliert wird.

4.1.2. Adjektive

In Ferienkatalogen kommen Adjektive viel häufiger als in anderen Textsorten vor. Die Verwendung der Adjektive hat vor allen zum Ziel, die

potentiellen Urlauber zum Kauf anzuregen. Auf die Bedeutung der Adjektive in der Werbesprache verweist Römer (1973), indem sie festgestellt, dass die Vorliebe für das Adjektiv dem werbenden, anpreisenden Charakter der Werbesprache entspringt, deren Erzeuger darauf bedacht sind, die Produkte auszuzeichnen und ihnen besondere Eigenschaften zuzusprechen. Durch die Verbindung mit attributiven Adjektiven werden viele Substantive in ihrer Wirkung verstärkt. Dazu zählen viele inhaltsarme, semantisch vielschichtige Adjektive, die besonders in Hotelbeschreibungen oft vorkommen (z. B. beliebt, freundlich, gepflegt, gemütlich, lebhaft, herrlich).

Beispiele:

Älteres, aus mehreren Trakten bestehendes lebhaftes Hotel. (ID-Riva)
Das Hotel bietet Ihnen eine gepflegte Gartenanlage mit großem Swimmingpool, große Sonnenterrasse mit Bar und herrlichem Blick auf das Meer. (TUI)

Häufig sind adjektivische Zusammensetzungen (familienfreundlich, traumhaft, zahlreich), die ausschließlich positive Erlebnisse suggerieren. In ihrer Grundbedeutung sind diese Wörter nicht immer hochwertig, aber in der Komposition bekommen sie gewisse Nebenwerte, die zur Buchung anregen.

Beispiel:

Den Hotels zu Füßen liegen traumhafte Kiesstrände mit glasklarem Wasser. (ID-Riva)

Adjektive erscheinen oft im Superlativ, der als eines der beliebtesten Mittel der semantischen Aufwertung darstellt. Den Verfassern der Ferienkataloge gelingt es, in fast allen Bereichen Superlativisches zu finden. Besonders beliebt ist die Superlativform von schön, beliebt, berühmt, bekannt, groß, alt.

Beispiel:

Lage: Das beliebteste Ferienhotel liegt im Ferienzentrum Katoro, ... (Ferienworld)

Oft sind in Katalogen mehrere Superlative nebeneinander anzutreffen, wie z. B.:

Die bekannteste und größte von ihnen ist Punta Verudela auf der ... (TUI)

In Ferienkatalogen wird oft auch der sog. relative Superlativ verzeichnet, der den eigentlichen Superlativ in seinem Absolutheitsanspruch einschränkt. Sein Vorteil im Vergleich zum absoluten Superlativ liegt darin, dass der Reiseveranstalter auf diese Weise weniger Gefahr läuft, den potentiellen Urlauber zu täuschen. Im untersuchten Korpus findet man besonders viele Bildungen mit den Adjektiven schön, alt, groß, beliebt, berühmt usw.

Beispiel:

Die Römer hinterließen hier eines der imposantesten Bauwerke: die Arena ... (TUI)

Die Wirkung des Superlativs beruht auf „seiner Alleinstellung, seinem Absolutheitsanspruch“ (Putschögl-Wild 1978: 334). Durch den Superlativ wird dem potentiellen Urlauber das Gefühl gegeben, dass auf ihn überall etwas Besonderes wartet.

Als Aufwertungsmittel ist in Ferienkatalogen neben dem Superlativ auch der Komparativ anzutreffen. Er kann in Verbindung mit einem Bezugsobjekt Eigenschaften im positiven Sinn unterstreichen.

Beispiel:

Möchten Sie mehr erleben als Sonne, Wind, Wellen und Meer? (ID-Riva)

Mit lexikalischen Mitteln kann man Gäste locken und dadurch Belegungszahlen vergrößern, aber man darf nicht übertreiben und falsche Versprechungen geben. Von Prospekttexten erwartet man vor allem Ehrlichkeit. Oft ist es aber nicht der Fall, wovon viele Reklamationen zeugen. Um Reklamationen vorzubeugen, verwendet man in Ferienkatalogen oft irreführende euphemistische Redemittel. Mit der Absicht, die Urlauber vor der Ehrlichkeit der Sprache der Kataloge zu warnen, hat die Zeitschrift Trend (1996: 54) folgenden Text veröffentlicht:

„Der Code der Kataloge

Wenn man die Angebote in den Reisekatalogen liest, scheint alles wunderschön zu sein. Dann kommt man in einen Ferienort und stellt enttäuscht fest, dass es kein Ferienparadies ist. Wer keine Enttäuschung erleben will, muss zwischen den Zeilen lesen können.

zentral gelegen laut
verkehrsgünstig gelegen Straßenlärm rund um die Uhr
lebhaft, fröhlich Touristen-Rummel, Lärm
direkt am Meer kann Steilküste, Hafen sein
Meerseite kein Blick aufs Meer
an der Strandpromenade hupende Autos und Lärm
neuerbaute Anlage Begrünung fehlt. Pool und Bars sind noch nicht fertig
beheizbarer Pool sagt nicht, dass er geheizt wird
abendliche Tanzveranstaltungen Disko-Lärm bis vier Uhr früh
Personal bemüht schlecht ausgebildet und wenig effizient
für Junggesellen geeignet Prostitution auf allen Fluren
familiäre Atmosphäre abgewohntes Haus ohne Komfort
Haus für junge Gäste hohe Phonstärke, geringer Komfort
landestypische Bauweise hellhörig
im griechischen Stil Zimmer sind kahl und nüchtern
sauber und zweckmäßig keinerlei Komfort
kontinentales Frühstück Minimalversion
verstärktes Frühstück zusätzlich ein hartgekochtes Ei
unaufdringlicher Service Kellner lässt auf sich warfen“

Vor der Ehrlichkeit der Sprache der Kataloge wird auch auf vielen Webseiten gewarnt. Eine davon ist <http://www.smavel.com>.

4.2. Sprachmittel zum Ausdruck der Emotionalität auf der syntaktischen Ebene

Im syntaktischen Bereich wird die Emotionalität in Ferienkatalogen durch verschiedene Sprachmittel wie z. B. Tempora, Fragesätze, Satzerweiterung, grammatikalisch unvollständige Sätze, Interpunktion usw. Ausgedrückt.

Im Tempusbereich werden Emotionen meistens durch Perfekt und Futur zum Ausdruck gebracht. Durch die Sätze im Perfekt versucht der Veranstalter dem Leser zu suggerieren, wie er sich um sein Wohl bemüht, wovon folgendes Beispiel zeugt:

Wir haben daher schon vor mehreren Jahren ausgesuchte Ferienhäuser in unser Programm aufgenommen, (ID-Riva)

Das Futur dient dazu, „positive Erlebnisse, Erwartungen und Empfindungen des Urlaubers in Form seiner direkten Miteinbeziehung in den Text zu präjudizieren.“

(Putschögel-Wild,1978: 307)

Beispiel:

„Zagreb, die Hauptstadt Kroatiens, wird Sie gleich auf den ersten Blick verzaubern.“ (TUI)

Durch den Imperativ wird der Leser in eine enge Beziehung zum Urlaubsgeschehen gebracht.

Beispiel:

„Lassen Sie sich dieses Gefühl nicht entgehen! Herzlich willkommen!“ (Ferienworld)

“Sie bekommen alles und noch mehr!” (ID-Riva)

Auch die Interpunktion, wie Ausrufezeichen und Auslassungspunkte können beim potentiellen Leser Emotionen hervorrufen. Das Ausrufezeichen verstärkt eine Aussage, wie z. B.:

„Nur für Riva-Gäste: Fähre inklusive!“. (ID-Riva)

Durch Auslassungspunkte kann man die Phantasie des Lesers anregen, indem ihm überlassen wird, die Reihe zu beenden.

Beispiel:

„Außerdem verschiedene Massageprogramme (Hand- und Reflexmassage, Lymphdrainage, Aroma- und Hydromassage ...)“ (TUI)

Sätze in Ferienkatalogen werden oft durch Partizipialgruppen, Appositionen und Parenthesen erweitert. Sie enthalten häufig schmückende Attribute, die zu einer anziehenden Darstellung beitragen, wie z. B.:

„Das neu erbaute exklusive Appartement befindet sich in idealer Lage, nur ...“ (TUI)

„Lavendel-Insel – eines der markantesten Merkmale sind die ausgedehnten Lavendelfelder.“ (ID-Riva)

Setzungen (grammatikalisch unvollständige Sätze) kommen in Ferienkatalogen sehr oft vor. Das gilt vor allem für Hotel- und Routebeschreibungen, in denen oft ein redundanter Satzteil, meist das Prädikat, fehlt. Dadurch wird die Auflockerung erreicht und andererseits wird der Leser in den Kommunikationsprozess miteinbezogen, da seiner Phantasie überlassen wird, den fehlenden Satzteil zu ergänzen.

Beispiel:

Verpflegung: Vollpension. Alle Mahlzeiten in Buffetform, Frühstück bis 11 Uhr. (TUI)

Eine direkte Beziehung zum Leser wird auch durch Fragesätze hergestellt, wie z. B.: „Sie lieben es, mit Board über die Wellen zu gleiten? (Ferienworld)

5. Schlussfolgerung

Ferienkataloge sind Gebrauchstexte, die zu den wichtigsten Werbemitteln im Tourismus gehören. Sie bieten nicht nur Informationen über Ferienorte, sondern veranlassen gezielt zum Reisen und stellen somit eine der wichtigsten Entscheidungshilfen bei der Wahl eines Urlaubsortes dar.

Die Untersuchung hat erwiesen, dass die meisten Sprachmittel zum Ausdruck der Emotionalität auf der lexikalischen und syntaktischen Ebene vorkommen. Auf der lexikalischen Ebene erhalten eine emotionale Konnotation vor allem Substantive und Adjektive. Besonders zu erwähnen sind Nominalkomposita, die einen eigenen Nebensinn erhalten, der Gefühle hervorruft und festigt. Dazu gehören auch Komposita mit englischen Komponenten, die etwas Außergewöhnliches und Exklusives signalisieren.

In Ferienkatalogen kommen Adjektive viel häufiger als in anderen Textsorten vor, was zum Ziel hat, die potentiellen Urlauber zum Kauf anzuregen, da durch die Verbindung mit attributiven Adjektiven viele Substantive in ihrer Wirkung verstärkt werden. Besonders hervorzuheben sind inhaltsarme, semantisch vielschichtige Adjektive, die besonders in Hotelbeschreibungen oft erscheinen.

Im syntaktischen Bereich wird die Emotionalität vorwiegend durch Tempora, Fragesätze, Satzerweiterung und grammatikalisch unvollständige Sätze ausgedrückt.

Abschließend muss man noch einmal darauf verweisen, dass man mit sprachlichen Mitteln Gäste locken kann, aber man darf nicht übertreiben, weil es zum Gegeneffekt führen kann.

Literatur

- Argyle, M. (1979): *Körpersprache und Kommunikation*. Paderborn
- Baldauf-Quilliatre, H. (2009): *Luxus, Exotik und Abenteuer: Reisekataloge, ihre Versprechen und die Darstellung der Welt*, <http://langues.univ-lyon2.fr/sites/langues/IMG/pdf/Baldauf-Quilliatre-2009.pdf>
- Burstein, M. H. (1997): *Sprachliches Erfassen von Emotionen im Spanischen: ein Beitrag zur kognitiven Semantik*. Freiburg.
- Fleischer, W., Michel, G. (1975): *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*. Bibliographisches Institut Leipzig. Leipzig.
- Fleischer, W. (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Fries, N. (1991): *Emotionen. Experimentalwissenschaftliche und linguistische Aspekte*. In: Sprache und Pragmatik (Lund) 23, 32-70.
- Fries, N. (2000): *Sprache und Emotion*. Köln: Bastei Lübbe
- Fries, N. (2005): *Emotionen in Texten*, <http://www2.hu-berlin.de/linguistik/institut/syntax/docs/Fries%20IZS.pdf>
- Fries, N. (2003): *de ira*. Linguistik online. 13, 1/03 http://www.linguistik-online.de/13_01/fries.html
- Gansel, C. (2008): *Die Sprache der Ferienkataloge „Textsorten in Reisekatalogen – Wirklichkeitskonstruktion oder realitätsnahe Beschreibung.“* In: Gansel, Christina (Hg.), 2008. *Textsorten und Systemtheorie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S.155-170.
- Hölzer, M. et al. (1992): *How to classify emotions for psychotherapy research*. Ulm.
- Jahr S. (2000): *Emotionen und Emotionsstrukturen in Sachtexten: ein interdisziplinärer Ansatz zur qualitativen und quantitativen Beschreibung der Emotionalität von Texten*. Gruyter.
- Jannich, N. (2003). *Werbesprache. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Mees, U. (1985): *Was meinen wir, wenn wir von Gefühlen reden? Zur psychologischen Textur von Emotionswörtern*. Sprache und Kognition, 4, 2-20.
- Partetzke, M. (2008): *„Lucky Strike“ – Sonst wirklich nichts Strategien der Emotionalisierung in Werbetexten am Beispiel von „Lucky Strike“ – Werbeplakaten der Jahre 2002 – 2007*. Studienarbeit. Grin.
- Polenz, P. v. (2000): *Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den Zeilen-Lesens*. Berlin, New York.
- Putschögl-Wild, A. M. (1978): *Untersuchungen zur Sprache im Fremdenverkehr*. Frankfurt am Main: Lang.
- Römer, R. (1973): *Die Sprache der Anzeigenwerbung*. 3. Auflage. Düsseldorf.
- Schierl, Thomas (2001): *Text und Bild in der Werbung. Bedingungen, Wirkungen und Anwendungen bei Anzeigen und Plakaten*, Köln: Halem.
- Schwarz-Friesel, M. (2007): *Sprache und Emotion*. Tübingen: Francke. *Trend. Das Österreichische Wirtschaftsmagazin* (1996), Nr. 6, Wien, 54.
- Zimbardo, P. G., Gerrig, R. J. (2004): *Psychologie*. München et al.: Pearson Studium.

Internetquellen

<http://www.tui-onlinekatalog.de/index.php?cid=10218> vom 15. 02. 2012

<http://www.ferienworld.de/service/reisekataloge.html> vom 15. 02. 2012

<http://www.kroatien-idriva.de/online-katalog.html> vom 15. 02. 2012

<http://www.smavel.com> vom 08. 11. 2012

Nevenka BLAŽEVIĆ

Zrinka BLAŽEVIĆ

JEZIČNA SREDSTVA ZA IZRAŽAVANJE EMOCIJA U TURISTIČKIM BROŠURAMA

Sažetak

U radu se analiziraju jezična sredstva koja se koriste za izražavanje emocija u turističkim brošurama. Emocionalne konotacije turističkih brošura ponekad su tako snažne da stvarno značenje poruke nije moguće prepoznati. Istraživanje je pokazalo da se većina jezičnih sredstava za izražavanje emocija pojavljuje na leksičkoj i sintaktičkoj razini. Na leksičkoj razini emocionalne konotacije dobivaju uglavnom imenice i pridjevi, a na sintaktičkoj razini emocionalnost se izražava glagolskim vremenima, upitnim rečenicama i nepotpunim rečenicama.

Ključne riječi: turistička brošura, emocije, jezična sredstva, tekstna vrsta, sintaktička razina, leksička razina.

Tatjana S. MEDVEDEVA
Udmurtski državni univerzitet Iževsk, Rusija

PROBLEMFÄLLE UND LÖSUNGSSTRATEGIEN IN INTERKULTURELLER KOMMUNIKATION DEUTSCHER UND RUSSISCHER STUDIERENDEN AM BEISPIEL EINES INTERKULTURELLEN TRAININGS

Im Artikel wird auf kritische Interaktionssituationen deutscher und russischer Studierender eingegangen, die Lösungsstrategien der Problemfälle werden am Beispiel eines interkulturellen Trainings analysiert.

Keywords: interkulturelle Kommunikation, kritische Interaktionssituationen, interkulturelle Trainings.

Die Erforschung verschiedener Aspekte interkultureller Kommunikation gehört zu den Forschungsrichtungen, die eine wichtige Funktion für die Erklärung von Problemen im interkulturellen Kontakt und für die Vorbereitung auf die Begegnung mit Menschen aus anderen Kulturen haben. Diese Studien werden sehr intensiv seit den 70er Jahren des XX Jahrhunderts in Deutschland und seit dem Anfang des XXI Jahrhunderts in Russland betrieben.

Die deutsch-russische Kommunikation ist eines der insgesamt wenig erforschten Forschungsfelder und erfordert, unserer Meinung nach, eingehende Untersuchungen in Bezug auf verschiedene soziale Gruppen. Man muss aber auf einige Arbeiten deutscher Forscher verweisen, die deutsch-russischen Schüleraustausch (Ertelt-Vieth, 2005) und deutsch-russische Geschäftskommunikation (Yoosefi, Thomas, 2003) zum Gegenstand haben. Zur Zeit entwickelt sich rasant die deutsch-russische Kommunikation im akademischen Bereich, wofür es viele Gründe gibt: das Bologna-Prozess, zahlreiche Partnerschaften der Universitäten, die Studienaufenthalte und mannigfaltige Austauschprogramme beinhalten. Die Analyse der Pro-

blemfälle in der Kommunikation deutscher und russischer Studierenden und die Suche nach Lösungsstrategien dieser Probleme ist daher ein aktuelles Forschungsgegenstand.

Die Studierenden sind sich der kultureller Bedingtheit ihres Wahrnehmens und Handelns im eigenkulturellen Umfeld selten bewusst. Meist fällt ihnen erst im Ausland auf, wie sehr die eigene Kultur ihr Denken und Handeln prägt. Unterschiede zwischen den Kulturen werden deutlich spürbar, wenn sie zu Störungen in der Kommunikation führen. In der Fachliteratur sind verschiedene Termini für die Bezeichnung der obengenannten Problemfälle zu verzeichnen: kritische Interaktionssituationen, *critical incidents*, kulturell bedingte Missverständnisse. Darauf folgend wird auf eine Trainingsmaßnahme eingegangen, die in Kooperation mit einer deutschen Kollegin in Russland durchgeführt wurde. Dieses Training hat Analyse der kritischen Interaktionssituationen deutscher und russischer Studierender bezweckt.

Interkulturelles Training verstehen wir als «eine Aus- oder Weiterbildung, die anhand geeigneter Lehrmethoden gezielt Menschen mit Fähigkeiten und Kompetenzen ausstattet, die für eine, beiderseitig empfundene, befriedigende und effektive Kommunikation mit Individuen aus unterschiedlichen Kulturen ausschlaggebend sind» (O'Reilly, Arnold, 2005: 3). Die Entwicklung der Theorie und Methodik interkultureller Trainings in Deutschland blickt auf eine lange Tradition zurück. Die Studien in dieser Richtung sind schon in den 60er Jahren des vergangenen Jahrhunderts zu verzeichnen. In den 80er Jahren beschäftigten sich mit der Trainingsforschung schon zahlreiche Forschungseinrichtungen und Professuren an deutschen Universitäten, es fing «die richtige Trainingsbewegung» in Deutschland an (Ebenda, 2005: 8). Zur Zeit hat sich in Deutschland ein Markt für interkulturelle Trainings entwickelt, was mit dem wachsenden Bedarf der Gesellschaft, wachsender Wirtschaftskooperation mit Vertretern fremder Kulturen sowie mit gesteigertem Bewusstsein für Wichtigkeit interkultureller Kompetenzen in der multikultureller Gesellschaft in heutigem Deutschland zu erklären ist. In Russland ist die «Trainingsbewegung» nur noch im Anfang begriffen, weil die Notwendigkeit der Vorbereitung auf interkulturelle Kontakte durch spezielle Schulungen und Trainings des Personals in der Wirtschaft und Behörden noch nicht bewusst geworden ist. Die Trainingsforschung gehört zu wenig entwickelten Forschungsbereichen.

Wie die zitierten Autoren ausführen, impliziert der Terminus «interkulturelles Training» eine Homogenität des Konzepts, in der Praxis handelt

es sich aber um eine Vielfalt von Trainings von unterschiedlichen Typen. Aus der Vielfalt von Konzepten interkultureller Trainings haben wir den Ansatz ausgewählt, der sich auf der Reflexion und Beschreibung von kritischen Interaktionssituationen in der interkulturellen Kommunikation basiert. Zielgruppe waren dabei 20 deutsche Studierende, Teilnehmer einer Austauschgruppe, die sich in Ischewsk (Russland) befand, und 20 deutsch-sprechende russische Studierende, Gastgeber deutscher Studierenden. Seminarsprache war Deutsch. Das Trainingskonzept bestand aus folgenden Phasen: Vorbereitung des Trainings, die gemeinsame Moderation des Trainings von Vertreterinnen der deutschen und russischen Kulturen als team-teaching, Evaluation des Trainings von deutschen und russischen Studierenden und Verallgemeinerung der Ergebnisse der Evaluation von Moderatorinnen.

In der ersten Phase haben wir einen Fragebogen vorbereitet und an Studierende verteilt, in dem wir die Methode der Beschreibung von kritischen Interaktionssituationen (*criticalincidents*) verwendet haben (vgl. Flechsing 2005), aber in der modifizierten Form: deutsche und russische Studierende wurden gebeten, eine *merkwürdige* Situation zu beschreiben, die sie während des Aufenthaltes in der für sie fremden Kultur (russischen oder deutschen) erlebt haben. Der Fragebogen war anonym und enthielt ein Beispiel, in dem ein Missverständnis geschildert wurde. Dieses Beispiel sollte die Reflexion der Studierenden über ähnliche Situationen erleichtern. Die Studierenden wurden gebeten, ein positives (angenehm überraschendes, lustiges, komisches) Ereignis oder ein negatives (unangenehmes, beleidigendes) Ereignis zu beschreiben, dafür hatten sie ausreichend Zeit – 5 Tage.

Es ist bemerkenswert, dass die meisten Beschreibungen von deutschen Studierenden gemacht wurden. Diese Tatsache könnte einerseits dadurch erklärt werden, dass deutsche Studierende zu dem Zeitpunkt sich in der fremden Kultur befanden und erhöhte Sensibilität beim Wahrnehmen merkwürdiger Situationen besaßen, andererseits dadurch, dass russische Studierende (in der Regel jünger als deutsche) weniger Erfahrung in den interkulturellen Situationen hatten und einige Missverständnisse gar nicht merken konnten.

Das Training enthielt eine kurze theoretische Einführung, in der die Moderatorinnen Ziele dieser Veranstaltung erklärt haben und auf das bekannte Eisberg-Modell der Kultur eingegangen sind. Darauf folgten einige Schritte des Trainings:

1. Teilnehmer machen sich mit allen Beschreibungen der merkwürdigen Situationen bekannt und wählen eine Situation aus, die nach

- ihrer Meinung wichtig, bedeutsam für die Besprechung auf weiterer Etappe des Trainings ist;
2. Moderatorinnen bestimmen, welche Situation bei der Abstimmung die Mehrheit der Stimmen hat;
 3. die Beschreibung der Situation wird vorgelesen;
 4. Diskussion der Situation in 2 Gruppen (deutscher und russischer) und ihre Interpretation aus der Sicht der deutschen und der russischen Studierenden;
 5. Vertreter deutscher und russischer Gruppe präsentieren im Plenum Ergebnisse der Diskussion;
 6. Fazit im Plenum.

Es scheint uns wichtig, die Situation anzuführen, die die meisten Studierenden ausgewählt haben. Ihre Überschrift lautete – „Hausaufgabe statt Disko“, Ort der Handlung war Lüneburg (Niedersachsen, Deutschland), Teilnehmer waren deutsche und russische Schüler der Oberstufe – Teilnehmer eines Austauschprogramms (heute – Studierende). Das Fachprogramm an diesem Tag war zu Ende, es war Zeit für freie Verfügung. Deutsche und russische Schüler besprachen ihre Pläne für den Abend. Russische Schüler möchten gerne noch etwas an diesem Abend unternehmen, z. B. in die Disko gehen, in ein Café, oder bummeln, weil sie meinten, es war noch zu früh, um nach Hause zu gehen. Die deutschen Gastgeber wollten aber nach Hause gehen, weil sie ihre Hausaufgaben machen mussten. Alle gingen nach Hause, deutsche Schüler machten ihre Hausaufgaben und russische Gäste langweilten in ihren Zimmern. Die Russen waren beleidigt, sie meinten, es fehlt den deutschen Gastgebern an Gastfreundschaft, weil sie ihre Pläne dem Gast zugunsten nicht ändern können und nicht die ganze Zeit dem Gast «opfern», so wie es in Russland üblich ist. Zum Schluss dieser Beschreibung wurde ausgeführt, dass man die Erfahrung gemacht hat, dass die Deutschen andere Mentalität haben und dies berücksichtigt werden muss, wenn man nach Deutschland geht.

Es ist verständlich, dass dieses Ereignis eine rege Diskussion in beiden Gruppen (deutscher und russischer Studierender) hervorgerufen hat. Die Studierenden kamen zur Besprechung der Frage «Was ist eigentlich Gastfreundschaft in unserer Kultur?».

Die Sprecher von beiden Gruppen haben die Meinung der Gruppe dargelegt, worin die Gastfreundschaft in der deutschen und russischen Kultur besteht. Unserer Ansicht nach, infolge einer lebhaften Diskussion wurde für alle Teilnehmer klar, dass in verschiedenen Kulturen ähnliche Begriffe unterschiedlichen Inhalt haben. Die deutschen Sprecher haben die

Meinung geäußert, dass Aufnahme vom Besuch aus fremden Kulturen in Deutschland Routine geworden ist, die Termine werden nicht geändert, sowie auch die Lebensweise der Gastgeber. In Russland haben sie erlebt, dass der Besuch der Personen aus einer fremden Kultur als ein besonderes Ereignis empfunden wird und die russische Gastfreundschaft sehr intensiv ist, man wird „bemuttert“. Als Norm gilt in Deutschland Bereitstellung einer Unterkunft für den Gast und die Annahme, dass der Gast selbständig die fremde Kultur erkunden möchte. Russische Studierende erklärten, dass ihr Verständnis der Gastfreundschaft totale Veränderung in der Lebensweise der Gastfamilie enthält, man ist gewohnt, auf eigene Interessen zu verzichten, Interessen des Gastes in den Vordergrund zu stellen. Es wurden auch weitere Beispiele zum Thema „Gastfreundschaft“ angeführt: eine russische Studentin konnte nicht verstehen, warum ihre deutsche Gastgeberin ihr die Wohnung zur Verfügung gestellt hat und zu ihrem Freund übersiedelte. In der Kommunikation der Studierenden wurde geklärt, dass dieses Verhalten mit der Wertschätzung der persönlichen Freiheit verbunden ist.

Unserer Meinung nach ist das Ergebnis des Trainings beeindruckend aus zwei Gründen. Erstens, es wurde von meisten Studierenden eben das Thema «Gastfreundschaft» ausgewählt und als bedeutend gewertet. Das zeugt davon, dass dieses Thema ein notwendiger Bestandteil der Vorbereitung auf einen Austausch und Aufenthalt in einer fremden Kultur sein muss. Es sollten weitere Trainings zu «Gastfreundschaft» entwickelt werden. Zweitens, haben Studierende aus zwei Kulturen diesen Begriff kontrastiv analysiert und im Fazit-Gespräch erkannt, dass es sich um einen kulturbedingten Begriff handelt, was ihre interkulturelle Kompetenz gesteigert und zur Förderung der Toleranz beigetragen hat.

Bei der Evaluation des Trainings fanden deutsche und russische Studierende solche Trainings hilfreich, denn sie machen es möglich, durch Sichtwechsel eine fremde Kultur näher kennen zu lernen und die Handlungsweise des Partners in der interkulturellen Kommunikation nachzuvollziehen. Wir unterstützen diese Meinung und möchten zum Schluss betonen, dass einzelne Studien über deutsch-russische interkulturelle Kommunikation in unterschiedlichen Zielgruppen (Jugendliche, Studierende, Geschäftsleute) weiterhin betrieben werden sollten, was zur allgemeinen Akzeptanz von Trainings in Russland und zur Verständigung zwischen unseren Völkern einen Beitrag leisten wird.

Literaturverzeichnis

- Ertelt-Vieth, A. Interkulturelle Kommunikation und kultureller Wandel. Eine empirische Studie zum russisch-deutschen Schüleraustausch. – Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2005.
- O'Reilly, C. und Arnold, M. Interkulturelles Training in Deutschland. Theoretische Grundlagen, Zukunftsperspektiven und eine annotierte Literaturliteraturauswahl. – Frankfurt am Main, London: IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 2005.
- Flehsig K.-H. Materialien zum interkulturellen Training. – Göttingen: Institut für interkulturelle Didaktik, 2005.
- Yoosefi, T., Thomas, A. Beruflich in Russland. Trainingsprogramm für Manager, Fach- und Führungskräfte. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.

Tatjana S. МЕДВЕДЕВА

ПРОБЛЕМАТИЧНИ СЛУЧАЈЕВИ И СТРАТЕГИЈЕ РЈЕШЕЊА У ИНТЕРКУЛТУРНОЈ КОМУНИКАЦИЈИ ЊЕМАЧКИХ И РУСКИХ СТУДЕНАТА НА ПРИМЈЕРУ ИНТЕРКУЛТУРАЛНОГ ТРЕНИНГА

Резиме

У раду се разматрају критичне ситуације у комуникацији њемачких и руских студената током академске сарадње. Стратегије рјешавања интеркултурних неспоразума анализирају се на примјеру интеркултурног тренинга. Као узрок појаве критичних ситуација сматра се специфичност система вриједности у различитим културама и разлика у разумијевању неких животних појмова, што се анализира на примјеру појма *гостопримство* у руској и њемачкој култури. Приликом евалуације, њемачки и руски студенти исказали су мишљење да су слични тренинзи од велике користи, јер омогућавају дубље упознавање друге културе и разумијевање начина понашања партнера у интеркултурној комуникацији.

Кључне ријечи: интеркултурна комуникација, критичне ситуације (critical incidents), интеркултурни тренинг.

Budimka USKOKOVIĆ
Univerzitet Zapadna Virdžinija

ERROR CORRECTION IN L2 WRITING

This literature review examines error correction in L2 writing considered as heavily influenced by writing process pedagogy and not enough researched topic of the recent years and answers questions, e.g., what errors should be corrected and how they should be corrected, whether the feedback on error correction helps students improve writing, which feedback type is effective and students' attitude toward error correction as well. Indeed, the results of many experimental studies on written corrective feedback carried out over the last 10 years provide research evidence that corrective feedback is effective, and that learners are ready to learn and use the corrected structures on their revisions and on their second drafts, e.g. Ferris (2001), Polio and Sachs (2007), but on the other hand, Truscott and Hsu (2008) showed that reduction of errors on the revised writing is not a good predictor for long-term learning. However, this article examines why some findings have been contradictory although the results on the some studies showed that students think that their errors should be mostly corrected by teachers and that error correction is teachers' responsibility, e.g. Lee (2005). Further research studies should examine contextual and individual differences, if there is a difference between direct and indirect written corrective feedback for short-term acquisition of targeted errors or long-term improvement in written accuracy, how many errors can optimally be treated for short-term acquisition and long-term writing improvement and if there are differences in written corrective feedback in FL and L2 contexts (Ferris, 2010, p. 194).

Keywords: L2 writing, explicit and implicit corrective feedback, errors, students' attitudes

Writing is one of the most important skills for university studies, but there is a question if writing can be improved and how. Should teachers spend hours correcting their students' essays? Should they give their students corrective feedback? What errors should be corrected? What do students think about corrective feedback? Those are fundamental questions for second language teachers who are trying to help their students improve their writing skills.

My students make a lot of mistakes on presentational exam, which is one sort of essays where they are asked to write about 80 words on a certain topic revising all words and structures that we were covering in previous classes and I want to find the right way to help them avoiding those mistakes. In order to do that, it is very important to know the kind of mistakes and why they make them. There could be several lexical, grammar, syntactic and semantic mistakes and for each of these mistakes could be found a differential nature for making them, but one of the reasons could also be the modern technological world in which students don't write so much and if they write, they use abbreviations which encourage them to write as short as possible.

After reading many studies on corrective feedback and two reviews (Gue'nette, 2007; Ferris, 2010), I mentioned that written corrective feedback has been a controversial topic in second language teaching for several years. "In early years, writing was only emphasized as a means to practice the vocabulary and grammar that had been learned and errors were not tolerated" (Brown, 2007; Ferris & Hedgock, 2005; Matsuda, 2006; Silva, 1990, as cited in Ferris, 2010, p. 182-183). In the further research studies, some linguists and psychologists noted that oral or written error in SLA was "a necessary stage of the developmental process, similar to what children go through as they acquire a first language" (Corder, 1967; Krashen, 1982, as cited in Ferris, 2010, p. 183). Historical background of this topic follows two periods: early research (1976-1996) and recent research (since 1996). Writing research was heavily influenced by Krashen's SLA theories (Krashen, 1982, 1984; Krashen & Terrell, 1983, as cited in Ferris, 2010, p. 185). Since 1996, there have been published many handbooks and journal articles on error correction.

One of the most discussed theories since 1996 is Truscott's (1996), who stated that grammar correction was ineffective and that it had an impact on improving writing, which should be abolished (Ferris, 2010, p. 185). According to Ferris (2010), there have been published many studies discussing Truscott's view of error correction and they tend to be set in classrooms; there may be a control group or a pretest-posttest design; some studies examine certain mistakes, and it must be defined at the beginning of the study what mistakes should be corrected; there are many possibilities to provide feedback, and sometimes the teacher can provide it, but sometimes also the researcher (p. 186).

Most research studies examine the difference between direct (errors are corrected) and indirect (errors are identified, but not corrected) feed-

back, e.g. Chandler (2003), Ferris and Roberts (2001), Lalande (1982), and Robb et al. (1986), feedback on content and feedback on form, e.g. Fat-hman and Whalley (1990), which combined both feedbacks, but some compared different types of feedback longitudinally (Chandler, 2003; La-lande, 1982; Robb et al., 1986). There are several treatments, e.g. feedback given between drafts (Ashwell, 2000), error rates compared between first and last papers in 10-week term (Chandler, 2003), written corrective feed-back on first drafts followed by revision; first and last papers of term (Ferris, 2006), written corrective feedback on first drafts followed by in-class editing on same paper (Ferris & Roberts, 2001). Errors were cor-rected in several ways, e.g. coded, circled, underlined, underlined and co-ded, underlined and description of error, counted in the margin or neither marked nor coded.

In this paper, I endeavor to further our understanding of the results of the study of error correction by looking specifically at their research de-sign, the population, the treatments, the procedures, the general findings and the reseachers' interpretations of the findings answering the three fo-lloving questions:

- (1) To what extent can error correction in the selected studies help improve writing? What feedback type is effective?
- (2) What errors should be corrected? How should they be corrected?
- (3) What attitudes do students have toward error correction?

In order to answer these questions, I will examine the experimental studies on error correction conducted by Bitchener and Knoch (2009), Diab (2005), Ellis, Loewen, and Erlam (2006), Falhasiri, Tavakoli, Hasiri, and Mohammadzadeh (2011), Greenslade and Félix-Brasdefer (2006), Ferris and Roberts (2001), Lee (2005), Polio and Sachs (2007), Truscott and Hsu (2008) and Sheen (2007). In the first section, I will provide an overview of the main themes of the review. Next, I will group the summaries of the stu-dy under themes: Longitudinal and cross-sectional studies, Explicit and im-plicit corrective feedback and Student's attitudes toward error correction. For each primary study I will provide the purposes of the study, the hypot-hesis being studied, the population, the procedures, the general findings and the reseacher's interpretations. Lastly, in the discussion section, I will summarize the major results of my review and look at variables that had an impact on different results of the studies and compare with some studies mentioned in the section about historical background.

Overview

This literature review will examine three main themes: longitudinal and cross-sectional studies, explicit and implicit corrective feedback and student's attitudes toward corrective feedback. The first theme is about the difference between longitudinal and cross-sectional studies. There are the most important research studies conducted by Bitchener and Knoch (2009), Scheen (2007), Truscott and Hsu (2008) and Polio and Sachs (2007) who set their research studies in longitudinal contexts between two and 10 months explaining whether there was an impact on long-term learning if the corrective feedback was provided. Next, the second theme is about explicit and implicit feedback. According to Ellis, Loewen, and Erlam (2006), in the case of implicit feedback, there is no overt indicator that an error has been committed although it occurred in explicit feedback types (p. 340-341). Implicit feedback is often provided in form of *recasts*. Explicit feedback can take two forms: (a) *explicit correction*, in which the response clearly indicates that what the learner said was incorrect and thus affords both positive and negative evidence or (b) *metalinguistic feedback*, defined by Lyster and Ranta (1997, as cited in Ellis, Loewen, & Erlam, 2006) as "comments, information, or questions related to the well-formedness of the learner's utterance" (p.47). I will focus on methodological issues of selected studies and try to explain the research design of each empirical study.

The third theme examines student's attitudes toward error correction and if they think that they can improve their writing skills getting corrective feedback and what feedback type they like.

Review

Longitudinal and Cross-Sectional Designs

One of the rare longitudinal studies was conducted by Bitchener and Knoch (2009). This study examines the effects of written corrective feedback on two functional uses of the English article system of *a* and *the* in long-term acquisition over a 10-month period and if there are differences in accuracy regarding written corrective feedback options. The participants were 52 low-intermediate ESL students in Auckland, New Zealand. In this study participated four groups comprised of 13 migrant students: direct corrective feedback, written and oral meta-linguistic explanation; direct

corrective feedback and written meta-linguistic explanation; direct corrective feedback only; the control group. The students were asked to write five pieces of writing required a description of the pictures: pre-test at the beginning, immediate post-test after the students had been given 5 minutes to consider the error corrections, which was returned after 1 week, and three delayed post-tests after 8 weeks, 6 and 10 months. The results show that the groups that received written corrective feedback were more successful than the group that didn't receive any feedback, that there was no significant difference between the groups that received feedback and that the differences in the three different written corrective options in the post-tests were found not to be statistically significant. The researchers are aware that this study is unique one and that it supports Truscott's prediction that written corrective feedback may be effective for helping learners acquire some linguistic forms (p. 208).

On the other hand, the study conducted by Truscott and Hsu (2008) investigates the effectiveness of error correction in a cross-sectional study. In this study the participants were learners of L1 who were supposed to write an in-class narrative essay as a pretest. The instructor corrected their errors and the participants were divided into two groups: experimental and control groups. After the pretest, the experimental group got underlined errors and they could use the feedback in the revision task which they did during the next class. The control group revised their writing during the next class without feedback. The results of the first part of the study show that the experimental group was significantly more successful than the control group. As a posttest, the participants wrote a new narrative, but both groups showed the same results. There is a good evidence that reduction of errors on the revised writing is not a good predictor of learning. The study is a good example of evidence that improvements made on the revised writing can not be a predictor of long-term learning and provides research evidence for me to find out how the error correction could be made more effective and how the learners of L1 and L2 could benefit from that.

However, there is also Sheen's (2007) quasi-experimental research which investigated the difference of effect of two types of direct written corrective feedback with and without metalinguistic comments and to what extent the learners' language analytic ability mediates the effectiveness of corrective feedback during the 2-month period. The participants were adult intermediate ESL learners of various L1 backgrounds (n=91) in the American Language Program of a community college in the United States.

There were three groups: direct-only correction group, direct metalinguistic correction group and a control group, and each group was asked to retell the story after the teacher read it. Two weeks before the start of the corrective feedback treatments, the students took a language ability test, consisting of 14 multiple choice items and students were asked to find translations for sentences from an artificial language. After one week, they completed the pretests. After that, the students were asked to complete two corrective feedback sessions and the delayed posttests 3 to 4 weeks later. During each testing session, the students completed three subtests: a speeded dictation test (14 items, each of which contained one or two sentences with indefinite and definite articles, a writing test (four sequential pictures, and the students were asked to write one coherent story and an error correction test (17 items, each of which contained two related statements, one of which was underlined and contained an error). The results show that the groups that receive feedback were more successful than the group without feedback, but the direct metalinguistic group was more successful on the delayed posttests than the direct-only correction group.

Polio and Sachs (2007) also investigated the effectiveness of written error corrections and reformulations of second language learners' writing on the composition-comparison-revision task provided in a 3-day sequence three times over the course of 3 weeks asking if there is any difference between reformulations and written error corrections and between comparing students' writing with reformulations while simultaneously thinking aloud and when they don't think aloud. The participants were 15 adult English learners enrolled in a high-intermediate IEP at a large Midwestern university. The study consisted of three experimental conditions: error correction, reformulation, and reformulation and think aloud. The results show that reformulations did not prove to be more helpful than error corrections and that the learners who received reformulations produced more accurate revisions than those in the reformulation and think aloud condition.

Explicit and Implicit Corrective Feedback

The first selected study in this part of literature review investigates how explicit error feedback needs to be and was conducted by Ferris and Roberts (2001). Their main goal was to provide research evidence if teachers need to indicate the type of error the student has made or if it is adequate for the teacher to simply underline the incorrect form. They also examined if there are differences in student ability to self-edit errors across

feedback condition and across error type in student ability to self-correct. Furthermore, they investigated what student views were about their own grammar needs and feedback preferences and how they corresponded to their textual data. The participants in this study were 72 ESL students at the Learning Skills Center at California State University whose abilities to self-edit their texts across three feedback corrections were examined and who were randomly selected from 3 sections of a three-unit composition class two semesters below the freshman composition level (n=44) and from a voluntary one-unit "Grammar for Writers" tutorial which met for two hours a week for 6 weeks. The errors of the first group were marked with codes from five different error categories, the errors of the second group were only underlined in the same five categories, and the third group did not get any feedback. During the first week of class, the students were asked to write an essay in class for 50 minutes responding to a question raised by the short reading. After two weeks, the students received their corrected papers back, and were asked to self-edit their essays for 20 minutes. After that, the students completed in class during a 10-20 min period a "Grammar Knowledge Questionnaire" and a "Grammar Knowledge Pretest". Those questionnaires should provide answers about their prior experiences with English grammar instruction, about their own assessments and the opinions of previous English teachers, about problems with English grammar in their writing, and about the ways in which they would like to get feedback about their errors. The pretest consisted of three sections: individual sentences that each contained one error, sentences referred to students' essay in which six errors were underlined and numbered, and students were asked to label each marked error from one of the five categories (verb, sentence structure, word choice, noun endings, articles), and in the third section students were asked to suggest a correction for the error. The results show that the groups who received error feedback were more successful in the three categories (verbs, noun endings, and articles) than in the word choice and sentence structure. The groups without feedback were more successful in editing word choice errors than any other type.

In most studies on corrective feedback, the subjects came from natural groups, meaning that participants were already enrolled in the classrooms where the experiments took place. One of them was conducted by Ellis, Loewen, and Erlam (2006). The main point of this study was to examine the difference between explicit and implicit corrective feedback, and the hypothesis being studied is if learners learn more from one type of

corrective feedback than from another type. The participants were three classes of students (n=34) in a private language school in New Zealand who were classified as lower intermediate and who had been studying English from 8 months to 13 years. This private language school provided communicative lessons, and the researchers were interested in examining the past simple tense and the verb ending *-ed*. There were three groups: recast group (n=12), metalinguistic group (n=12), no feedback (n=10). The researchers used pretest five days prior the study, posttest the day after the second and last day of the instruction, and delayed posttest 12 days later. During each testing session, three tests were provided: untimed grammaticality judgment test and metalinguistic knowledge test (tested explicit knowledge), oral imitation test (tested implicit knowledge). Oral Imitation Test consisted of 36 statements, presented orally, one at a time, on an audiotape, and the students were asked to decide if the statement was grammatically correct. Grammaticality Judgment Test was a pen-and-paper test consisting of 45 sentences, whereas 15 were written in the past tense and 30 were randomly selected. Some of the 15 sentences were incorrect, and the students were asked to decide if the sentence is correct or incorrect, if they used the rule or the feel, and the degree of their judgment. Metalinguistic Knowledge Test consisted of five sentences, and the students were asked to correct the error, and to explain what was wrong with the sentence. The results show that the learners had only limited implicit knowledge of past tense, that scores on the ungrammatical sentences were higher than on the grammatical sentences. Corrective feedback has a greater impact on learning of implicit knowledge than of explicit knowledge. There is also a distinct advantage for metalinguistic information despite the fact that the learners in the recast group received more corrective feedback than those in metalinguistic group. Metalinguistic feedback was statistical significant only in the delayed oral imitation and grammaticality judgment posttests. The researchers are aware that the further research studies should examine if feedback can enable learners to acquire new structure, and they showed that explicit feedback in form of metalinguistic information is more effective than implicit feedback.

Falhasiri et al. (2011) made almost the same conclusions. The main study of their study was to look for the most occurring grammatical and lexical errors which students make in their compositions. This study is an effort to answer the questions if implicit feedback of intralingual errors (faulty generalization, incomplete application of the rules) students make in their writing decreases errors, and if explicit feedback of interlingual

errors students make in their writing decreases errors. Falhasiri et al. tested the hypothesis if inductive explanation of intralingual errors does not have any influence on error frequency and if deductive explanation of interlingual errors does not have any influence on error frequency (p. 257). The participants were 23 low-intermediate students who studied English at the University of Isfahan in spring 2009, whereas 16 girls and 7 boys aged 19 to 25. The sessions were held 2 days a week for 50 days. For four weeks, students were asked to write 4 compositions on predetermined topics. Their errors were analyzed based on a linguistic EA taxonomy by M. Burt and C. Kisparsky (1972). There were two kinds of corrective feedback based on the type of errors observed, explicit explanation of interlingual errors and implicit clarification of intralingual errors. After that, students wrote four more compositions and the researchers compared the two sets of writings. The findings show that the students made errors using prepositions, double subject in relative clauses, lexicon, misplacing adverbs of frequency in case of modal verbs, using adjectives after noun, omission of dummy it, omission of personal pronoun, omission of subjects, double negative, using reciprocal verbs. Explicit feedback helped students to notice the target structure and compare it with their own rules. The researchers stated that awareness may have been the main cause for the better performance of the explicit feedback, and if the feature is beyond the learners' current developmental stage, the corrective feedback is unlikely to work (p. 260).

Student's Attitudes toward Corrective Feedback

The study conducted by Lee (2005) examines statements about teachers' error feedback practice and students' own beliefs and attitudes about error correction. The participants were 320 students from 8 secondary schools in Hong Kong between 12 and 18 years. As a pretest, the participants answered a set of questionnaires. After that, the students were asked to answer follow-up interviews. The results show that students think that their errors should be mostly corrected by teachers and that error correction is the teachers' responsibility. On the other hand, there isn't any huge gap between teachers' practices and students' preferences. The students prefer teachers to use error codes. The study is a good example of students' preferences and practices in Hong Kong and provides research evidence for me to know what the students can expect from their teachers.

The study conducted by Greenslade and Félix-Brasdefer (2006) investigated the effects of uncoded vs. coded feedback on learners' ability to

self-correct on a two-draft correction correcting 19 error types. The researchers tried to answer the research questions if the type of feedback provided to learners affects their ability to self-correct on a two-draft composition and which feedback type (coded vs. uncoded) is more effective. They also tried to figure out what learners' perceptions are regarding the effectiveness of uncoded vs. coded feedback. The dependent variable is number of errors on the second draft after correcting which depends on the method that was used, either coded or uncoded feedback. Coded vs. uncoded feedbacks are independent variables. The participants were 19 (4 males and 15 females) students of Spanish as an FL of intermediate/advanced proficiency after the fourth semester of Spanish. The data were collected in two classroom sessions during which participants were asked to write two narrative compositions using the past tense (preterit and imperfect). For the first and for the second composition, participants received a sheet with six drawings, but in the second case the participants were provided with eight important vocabulary words. In both cases dictionary use was not allowed. On the first composition, syntactic, lexical, and mechanical errors were indicated and then underlined. On the second composition, the errors were underlined and then coded. The participants had the opportunity to correct their errors in the 20-minute session after each task. After that, the participants completed questionnaires. The results are considered as a calculation of the number of errors on each composition before corrections and the number of words in each composition, and a normalized error score was calculated for each participant's composition. The results show that the type of feedback has an impact on the ability to self-correct from the first to the final draft of a composition. The coded feedback was more effective than underlining feedback. The questionnaire data show a preference for coded feedback. The researchers also mentioned that the population size in future investigations should be larger and that there should be a control group who received no feedback. The questionnaire data clearly revealed a preference for coded feedback, and that the students value the feedback they receive on their errors in writing.

Furthermore, Diab (2005) examined what students think about written corrective feedback, what features of their writing students believe are the most important for their teachers to respond to, what preferences students have toward correction techniques. The participants were 156 EFL university students at the American University of Beirut, and were provided with questionnaires consisting of two parts: a 12-item background questionnaire, and a 27-item questionnaire consisting of 20 five-point Likert-type

items and 7 nominal items. The results show that students expect to receive surface-level error correction and believe that such feedback is beneficial. Furthermore, the author states that incorporating classroom discussions on error correction, feedback, and writing can be essential in helping L2 teachers become familiar with their students' beliefs (p. 45).

Discussion

It seems that discussion about written corrective feedback cannot be finished because of so many different approaches to the errors. In fact, we can summarize that the main approaches corresponded to the error types, error correction types and attitudes toward error correction. Regarding error types, we can conclude that the researchers were interested in definite and indefinite articles (Bitchener & Knoch, 2009), verbs, noun endings, word choice and sentence structure (Ferris and Roberts, 2001), past tense formulations (Ellis, Loewen, & Erlam, 2006) and 19 error types (Greenslade & Félix-Brasdefer, 2006). The results of those studies showed that there was a significant difference between groups that got feedback and those that didn't get it. Groups provided with feedback didn't make errors in verbs, noun endings and articles. Therefore, groups without feedback edited word choice errors better. On the other hand, there were no significant differences between groups that got different feedback forms. However, some researchers tried to investigate that much deeper applying metalinguistic comments (Sheen, 2007) or reformulations and think aloud strategies (Polio & Sachs, 2007). They concluded that metalinguistic comments were very helpful (Sheen, 2007), but in the research study conducted by Ellis, Loewen, and Erlam (2006) metalinguistic comments were significant only in the delayed oral imitation and grammaticality judgments posttests. Reformulations are as significant as error correction, but they are more significant than reformulations and think aloud strategies together. Greenslade and Félix-Brasdefer (2006) concluded that coded corrective feedback is much better than underlined. Furthermore, they pointed out that students showed positive attitudes toward feedback as Lee (2005) and Diab (2005) as well.

The main contrast between the above mentioned studies and the study conducted by Truscott and Hsu (2008) corresponded to the fact that reduction of errors on the revised writing is not a good predictor of learning. There could be many reasons against that conclusion. Falhasiri et al. (2011) pointed out that students must be aware of their mistakes in order to

have more success in long-term learning. The error correction type is also very important. In their study, there were only two groups: experimental with underlined errors and control group. Lee (2005) showed that underlined errors were less effective and that students preferred error codes. Furthermore, Truscott and Hsu didn't investigate specific error types as Ferris and Roberts (2001) did in order to see if there could be some differences between control and experimental groups and if both groups made the same errors again.

In summary, previous reviews focused more on history of research on corrective feedback and the possible implications and applications for the L2 language and writing (Ferris, 2010) or on the research design and methodology (Gue'nette, 2007) pointing out that there was not constant research design and that there had to be some comparable research studies in future in order to prove the results of already conducted studies. On the other hand, there should be as many variables as possible in order to be sure that results are significant, and theory, research and practice must come together to the common conclusion. In addition, this literature review is trying to give an overview of recent studies and to verify that corrective feedback is still important and that teachers must provide corrective feedback every time.

The further research studies should try to answer the questions about the amount of errors that should be corrected. Although there were many research studies on this topic, there are still some gaps because some of them investigated 19, but some of them only two or three. In previous years, there were no studies about individual differences between L2 writing learners, and the further research studies should try to answer that question and what those differences are caused by as well. As we saw in this research review, the settings of research studies were different; some of them were set in FL (Diab, 2005; Falhasiri et al. , 2011) context, the others in SL, but there was no study about possible differences between those two contexts.

I hope that this literature review will help teachers to make beneficial error correction and to try to investigate some feedback types and error types in their own classes.

References

- Bitchener, S., & Knoch, U. (2009). The contribution of written corrective feedback to language development: A ten month investigation, *Applied Linguistics*, 31, 193-214.
- Diab, R. (2005). EFL university students' preferences for error correction and teacher feedback in writing. *TESL Reporter*, 38, 27-51.
- Ellis, R., Loewen, S., & Erlam, R. (2006). Implicit and explicit corrective feedback and the acquisition of L2 grammar. *Studies in Second Language Acquisition*, 28, 339-368.
- Falhasiri, M., Tarakoli, M., Hasiri, F., Mohammadzadeh, A. (2011). The effectiveness of explicit and implicit corrective feedback on interlingual and intralingual errors: A case of error analysis of students' compositions. *English Language Teaching*, 4, 251-264.
- Ferris, D., & Roberts, B. (2001). Error feedback in L2 writing classes. How explicit does it need to be? *Journal of Second Language Writing*, 10, 161-184.
- Ferris, D. (2010). Second language writing research and written corrective feedback in SLA. *Studies in Second Language Acquisition*, 32, 181-201.
- Greenslade, T., & Félix-Brasdefer, J. (2006). Error correction and learner perceptions in L2 Spanish writing. In C.A.Klee, & T.L. Face (Eds.) *Selected proceedings of the 7th conference on the Acquisition of Spanish and Portuguese as First and Second Languages* (pp.185-194). Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Gue'nette, D. (2007). Is feedback pedagogically correct? Research design issues in studies of feedback on writing. *Journal of Second Language Writing*, 16, 40-53.
- Lee, I. (2005). Error correction in the L2 writing classroom: What do students think? *Tesl Canada Journal*, 22, 1-16.
- Polio, C., & Sachs, R. (2007). Learners' uses of two types of written feedback on a L2 writing revision task. *Studies in Second Language Acquisition*, 29, 67-100.
- Sheen, Y. (2007). The effect of focused written corrective feedback and language aptitude on ESL learners' acquisition of articles. *TESOL Quarterly*, 41, 255-283.
- Truscott, J., & Hsu, A. (2008). Error correction, revision, and learning. *Journal of Second Language Writing*, 17, 292-305.

Budimka USKOKOVIĆ

KORIGOVANJE GREŠAKA U PISANOJ PRODUKCIJI NA STRANOM
JEZIKU

Rezime

Ovaj pregled bibliografskih jedinica analizira ispravku grešaka u L2 odgovarajući na pitanja koje greške treba ispravljati i kako, da li ispravak pisanih sastava pomaže studentima pri usvajanju gramatičkih konstrukcija, koja vrsta povratne informacije je najbolja, kao i kakve stavove studenti imaju prema ispravci grešaka. Mnoga istraživanja sprovedena u poslednjih deset godina pokazuju da je ispravka grešaka veoma efikasna, na primer Ferris (2001), Polio and Sachs (2007), ali Truscott and Hsu (2008) su pokazali da smanjeni broj grešaka na drugoj ispravci pisanih sastava nije dobar pokazatelj dugoročnog učenja. Ovaj pregled se, takođe, bavi kontradiktornim rezultatima u dosadašnjim istraživanjima. Buduća istraživanja bi trebalo da se bave kontekstualnim i individualnim razlikama, direktnom i indirektnom vrstom povratne informacije i njenim efektom na kratkoročno i dugoročno usvajanje naznačenih grešaka, kao i razilkama ispravljanja grešaka u uslovima gde se jezik uči kao drugi jezik, odnosno strani jezik.

Ključne reči: pisanje u L2, eksplicitni i implicitni tip povratne informacije, greške, stavovi studenata.

RASPRAVE I ČLANCI (II)

Vesna VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić

NARATIVNE SFERE PEKIĆEVE *ATLANTIDE*

*Moje su knjige, kako ja osećam, pokušaj
racionalne formulacije mog metafizičkog
odnosa prema stvarnosti i njenim prividima.¹*

B. Pekić

Remitologizovani tekst je u Pekićevom poetičkom opusu metafizički i metafikcijski. Traganje za suštinom humanosti, za čovjekovom misijom i položajem unutar univerzuma, Pekić započinje u ravni koja odjeljuje mitološki i istorijski/naučni sistem mišljenja, predstava i saznanja, analitičkim pretakanjem čulno saznatljivog i intuitivnog, na tački razdvajanja kružnog i linearnog oblikovanja smisla i teksta, a projektovanog kroz *globalnu metaforu o istoriji vrste*. Njegov pohod je usmjeren ka postizanju *univerzalne sinteze*, kojom se ukazuje na povezivanje istorije, sadašnjosti i budućnosti u nadvremeno (vertikalno), a zatim i u vanvremeno (univerzalno) pronicanje u mit *kao arhesuštinu humane povesti*.

Ključne riječi: Pekić, Atlantida, mit, remitologizacija, simbol, semantička disperzija.

U skladu sa premisama samosvojne eksplicitne poetike, Pekić *Atlantidu* podnaslovljava sa *epos*, dodajući mu u „Predgovoru” i odrednicu antropološki. Upravo ovakav postupak nas obavezuje da podnaslovljavanje teksta shvatimo kao poseban znak njegovog smisla, ali i poetske suštine, odnosno kao signal koji objedinjuje značenjsku disperziju teksta sa njenom formom *koja bi, usled privremene prevage ovakvog ili onakvog materijala, načina kazivanja, ove ili one subforme rukopisa, mogla biti jednostrano*,

¹ Borislav Pekić, *Mit književnosti i mit stvarnosti*, Partizanska knjiga, Ljubljana – Beograd, 1984, str. 70.

*pogrešno protumačena.*² U vezi sa tim je značajno da istaknemo da je, manevrom podnaslovljavanja, čitaocu ponuđena esencijalna bitnost teksta. Upravo, u *podnaslovu je, kod Pekića, po pravilu od koga se retko kad odstupa, skriveno precizno žanrovsko određenje dela, a u tom određenju je, innuce, logikom mitske figure jajeta u sokolu, dat osnovni tvorački princip i priroda pripovednog tona određenog narativnog teksta, kao što je u njegovom naslovu obično kondenzovan metaforički smisao pripovedanjem oblikovane slike sveta.*³

I ne slučajno, svezremina *priča* koja se bavi *homo sapiensom* uopšte i njegovim izgledima u okviru jedne kosmološke sheme,⁴ podijeljena je na dvadeset četiri glave, iz kojih zrači modularno oblikovana slika ljudskog pamćenja, kognitivna sfera u koju je pohranjeno stvarno vrijeme ljudske istorije: *Sva ta moja ‚mitomahija‘ – ja sam o tome do sada retko pisao i govorio – potiče, zapravo, od dubokog ubeđenja da je čovek, da je čovečanstvo, ovakvo kakvo jeste – a drukčije više ne može biti – osuđeno na eksterminaciju i da se fatalna pogreška, ako se niz nesrećnih okolnosti ukupnog razvoja može tim terminom nazvati, nalazi daleko i z a nas, još na međi, ili bi bolje bilo reći r a s k r s n i c i, našeg prirodnog i istorijskog stanja, a da su svi mitovi što i danas komanduju našim umom i našim činovima tek neka vrsta garde koja nas na gubilište vodi. Taj poslednji mit, mit čoveka i čovečanstva, onaj iz koga jamačno proizilaze i svi ostali, nužan možda kao jedina protivteža ništavilu, pošto smo se drugih odavno odrekli, nameravam da ‚oči u oči‘ sretmem u jednoj svojoj budućoj knjizi koju sam koncipirao pod naslovom *Atlantis*. [...] Tim pre, što mi se nekako čini, da sam po prvi put u toj knjizi na putu da se od mitomaha pretvorim u mitotvorca, što me intenzivno oneraspoložuje. Teši me jedino apokaliptično finale zamišljene povesti, ali me s druge strane plaši da taj užas koga tamo vidim, i patnja koju predviđam, nije tek umetnički dekor nekog panteistikog optimizma.*⁵

² Ja, u stvari, nijednu svoju knjigu nisam nazvao romanom. U prvom redu što nijednu, osim *Runa*, ne smatram romanom u onom smislu koji ja tom terminu pridajem..., Borislav Pekić, *Iskustvo romansijera*, razgovor s Borislavom Pekićem, Savremenik, Beograd, 1979/7, str. 79.

³ Mihajlo Pantić, *Aleksandrijski sindrom 3: ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi*, Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 22.

⁴ Borislav Pekić, *Atlantida*, Solaris, Novi Sad, 2001, str. 9. Svi citati iz eposa *Atlantida* biće preuzeti iz ovog izdanja, prim. V. V. J.

⁵ Citat iz pisma Nikoli Miloševiću, iz Londona, 1. decembra 1982, u knjizi: Borislav Pekić, *Korespondencija kao život*, Solaris, Novi Sad, 2002, str. 16.

Istorija predstavlja demonijastički konstrukt, koji omogućava zlu da se otjelotvori i ponavlja. Tragom Pekićevie eksplicitne poetike, nailazimo na stav da mitovi poništavaju vidljivu/zvaničnu svjetovnu istoriju, istovremeno konstituišući jednu *vanvremensku primernu istoriju* koja isključuje proticanje vremena.⁶ Kao u nekoj vrsti tajne kripe u mitološkom univerzumu se susreću semantički disperzivna umjetnička, filozofska i religijska saznanja, u kojima se čovjek približava svojim izvorima, suštini postojanja, jer *mitološka svest ne okreće misao prema kraju – rezultatu, nego prema početku – izvoru.*⁷

U skladu sa autopoetičkim premisama, Pekić polazi od uvjerenja da mit, odnosno remitologizacija mora ići ka svom izvoru, a ne pravolinijski (vektorski) kako to zahtijeva istorijski razvoj ljudskog roda. Zapravo, njegovi remitološki manevri pronalaze čvrst oslonac u uvjerenju da su mitska i istorijska slika svijeta antipodi, što je zasnovano na ideji o postojanju cikličnog i linearnog vremena. Posebno je značajno što shvatanje ovih kategorija, kao polarno suprotstavljenih koncepcija vremena, predstavlja razliku između *cikličkog shvaćanja vremena paganskog grčkog i linearnog hrišćanskog odnosno judeohrišćanskog,*⁸ tako da nije ni čudo što se njegova demitologizacija oslanja na osu istorijskog, a remitologizacija izvire iz cikličnog koncepta svijesti.

Upravo, sferična semantika *Atlantide* saobražena je zakonitostima mitskog vremena. Jer, u *mitu ne postoji nužnost, a od svakog je njegova dijela moguće početi čitati i naprijed i unazad. U književnome se djelu tematizira vrijeme koje ima svoj početak i kraj, a mitsko je vrijeme kružno, ono nikada ne završava, već se uvijek iznova ponavlja.*⁹ Zato nije slučajno što je pekićevska remitološka djelatnost pohranjena u simboličku sferu kruga, koja iz simboličkih obrisa *Atlantide* prerasta u princip neprekidnog kruženja i obnavljanja svega što postoji.

⁶ U skladu sa navedenim je i sljedeće: *Mene ne interesuje istorija po sebi, već ono iza nje, što je bira, pokreće, upućuje, komanduje, ili ono što je inhibira. Ukratko, na bazi prototipa balkanskih, pa time i prvih evropskih mitova – određuje. Mene zanima njena antropološka, a ne istorijska funkcija. I zato ja to svoje 'Zlatno runo' smatram antropološkim, a ne istorijskim romanom,* Borislav Pekić, *Izabrani eseji*, Solaris, Novi Sad, 2007, str. 161.

⁷ Jurij M. Lotman, *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 365.

⁸ Svetozar Petrović, *Nauka o književnosti*, priredio Zdenko Lešić, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 184.

⁹ Milivoj Solar, *Roman i mit. Književnost – ideologija – mitologija*, August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 30.

Već na prološkoj granici *antropološkog eposa* Pekić dekonstruiše upravo historiografski postupak. *Hronika Williama Bradforda (Mayflower Cronicler)* koja je u fiktivnoj dimenziji teksta označena kao vjerodostojni historijski dokument, nije sadržavala činjenice čiji je očevidac bio njen kasniji čitalac: *Za časnog Williama Bradforda je sve što se na brodu desilo bilo prirodno. Za Johna Aldena, kačara iz Southamptona – nije. Za njega je časni Bradford nečasno lagao* (A, 23). Nakon više od trista šezdeset godina, ta ista *Hronika* dobiće sumnjiv status i u rukama Johna Carvera, a postać će i uzrok njegovoj nemoći da protumači prirodu i pronađe uzrok priviđenju koje ga je opsijedalo: *To se, naravno, kosilo sa činjenicom da je priviđenje na ‚Mayfloweru‘ imalo na sebi kožnu esnafsku, a ne crnu puritanšku odeću sa širokim belim okovratnikom, te da nije moglo biti Carver. A potom je protivurečilo Bradfordovom izveštaju o Howlandovom spasenju i o mladićevom pristupanju Povelji o savezu i ugovoru, dve nedelje kasnije* (A, 46).

Instruiranoj istoriji, zasnovanoj na materijalnim dokazima suprotstavlja se nevidljiva antiistorija, u kojoj važe apsolutni zakoni. Te dvije istorije odvijaju se paralelno, one su antipodne, antagonone i nepomirljive. Jedna teži Prirodi, druga Civilizaciji. Upravo, ovaj stav korespondira sa Pekićevom težnjom da se društvena istorija i budućnost čovječanstava objasne njegovom najdubljom prošlošću, u kojoj su skrivene njegova pokretačka istina i suština. Antiistorija projektuje dematerijalizaciju na svim nivoima. Na drugoj strani, u civilizaciji stvorenoj na temelju historijske racionalizacije nagona za održanjem, egzistencijalni instinkt zveri pretvoren je u velike revolucionarne i reformatorske ideje, sa kojima se, makar samo u naznakama, Pekić bespoštedno obračunava.

Vremenski planovi Pekićevog *eposa* označeni su nekom vrstom temporalnih punktuma, odnosno odijeljenim vremenskim segmentima, subordiniranih motivom kružnog leta morske laste nad Atlantikom. Prvi vremenski segment čini prolegomena u narativnu sadašnjost. Ona se odnosi na plovidbu i iskrcavanje hodočasnika na putu iz Starog u Novi svijet i obuhvata zbivanja od 6. septembra do 16. decembra 1620. godine (uz proleptivni skok u 1687).

S obzirom na to da *nefokalizovano pripovedanje može da se analizira kao višestruko fokalizovano*¹⁰, slijedeći činjenice onoga ko vidi i onoga ko govori (po terminologiji Ž. Ženeta), fokalizator zbivanja je svijest junaka, u ovom slučaju Johna Aldena, pretka (jer on je *onaj ko gleda*), dok je *onaj*

¹⁰ Andijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga/ALFA, Beograd, 2003, str. 220.

ko govori, zapravo neko ko je izvan (ili iznad) samih događaja i predstavlja neku vrstu medijuma između paralelnih svjetova. Pripovjedačka situacija se već na početku usložnjava jer se, nakon grafički napravljenog reza pri kraju prve glave (čime se signalizira izdvojenost), pojavljuje neka vrsta ekstranarativnog komentara:

Sklonost jednog mladog čoveka zlatnih očiju usamljenosti i savest drugog, čije su oči posute gvozdenom rđom, učinile su da ova priča počne 16. juna 1988, na žalovima Pleasant Baya, između Chathama i Orleansa, tamo gde se Priroda i Civilizacija, spremne na presudan obračun, dodiruju ali ne razumeju, podnose ali ne mare.

... Pitaćemo se koliko stvarno ljudi ima na svetu. A na njenom kraju posumnjaćemo, bojim se, da su i oni potrebni.

U međuvremenu ćemo možda shvatiti da nema ništa čovečnije od leta žive ptice praznim nebom iznad oseke mora u zlatno predvečerje.

I ništa savršenije od Tajne. (A, 32)

Zahvaljujući neočekivanoj upotrebi prvog lica množine (MI-forma) ovaj segment postaje neka vrsta referencijalnog kodiranja *priče*, prekoračujući granicu pripovijedne iluzije.

Drugi temporalni odjeljak pripada narativnoj sadašnjosti, koja nakon temporalnog hijatusa *od nešto više od trista šezdeset godina*, započinje kao 16. jun 1988, a na njega se nadovezuje treći, uz narativni skok od deset godina i svoj epilog dobija 6. jula *po robotskom*, odnosno 6. avgusta 1999. godine, po *atlantiđanskom kalendaru* (A, 462). Tu semantički izuzetno opterećenu narativnu dimenziju na pripovjedačkom planu odlikuje heterodijegetičko fokalizovano pripovijedanje, uz preklapanje narativnih planova, transpoziciju vremenskih ravni i transmutaciju personalnih medija, čime se mistifikuje ravan doživljavanja i do dovodi do alteracije konačnog značenja. Dalje, semantički disperzivna igra citatnosti i intertekstualnosti obuhvata sve nivoe teksta. *Uspostavljanje intertekstualnih veza podrazumeva novu interpretaciju, rekonstitualizovanje upotrebljenog interteksta.*¹¹ S obzirom na to da se preuzimaju iz različitih sistema, iz vertikalnog presjeka kulturnih sfera, njihova funkcija se može određivati na različitim nivoima. Naučno-esejistički diskurs dodatno opterećuje semantičku ravan, jer se upravo na tom nivou de(kon)strukciji podvrgava cjelokupan logičko-racionalistički sistem mišljenja, što na jednom polu pojača-

¹¹ Milena Stojanović, *Pogled na piščev radni sto*, Pančevo, 2006, str. 33.

va informacionu napregnutost teksta, a na drugom smanjuje redundancu usmjeravanjem pažnje na pravac dematerijalizovanja.

Umetanje reporterskih/izvještajnih sekvenci u narativni tekst, koje su i grafički izdvojene kurzivom, dodatno usložnjava pripovjedačku situaciju. Riječ je o nizu bezglasnih izvještaja *Skitnice, Sobara, Studentkinje, gospođe Rozenberg, Bolničara*, koji su izdvojeni od okolnog teksta jer se regresivno (naknadno) determinišu kao neakustični, odnosno mentalno poslati, a samim tim i nedvosmisleni i istiniti: *Atlantiđani nisu imali jezik u robotskom smislu reči. Jezik kao nešto odvojeno od konteksta osećanja i misli. Telepatija nije dopuštala laži. S mislima udaljenom je korespondentu automatski slan i kontekst u kome je mišljenje nastalo i sazrelo. Suma emocija, zbir podznačenja, cela duša u svakoj 'reči' sadržana ... Ovakav lažni jezik, čija je uloga bila pre da sakrije misao nego da je iskaže, nastao je tokom robotske istorije, čija je laž zahtevala i lažnu ekspresiju.* (A, 397)

Pekić dekonstrukciji podvrgava sve nivoe koji teže materijalizaciji. Zapravo, njegova remitologizacija ide pravcem dosljednog de(kon)struisanja svih modelativnih/vještački stvorenih sistema. Otudjenje individue, otudjenje svjetova, otudjenje civilizacije počinje upravo na nivou lažnog modelovanja ekspresije, što remeti, pa i destruiše proces prenošenja poruke i pojačava nemogućnost uspostavljanja komunikacije između dva suprotstavljena, binarnoopozitna, paralelna svijeta. Upravo zbog toga se i oblik neverbalne komunikacija (*ljudi se pozdravljaju praveći rukama pokret koji podsjeća na izlivanja vode iz Posejdonova krčaga*) pretvara u simbol raspoznavanja.

Kompleksnosti upotrebljenih narativnih strategija dodaje se još jedan postmodernistički manevar, koji možemo smatrati samo jednim od zastupljenih mogućnosti metalepse.¹² Pekić u „Predgovoru”, ističe da nikada nije mislio da o Atlantidi napiše roman, već samo amaterski esej, koji će biti prilog *masovnom groblju knjiga na temu izgubljenog kontinenta: Onda sam imao san koji se ovog predgovora ne tiče, i iz njega shvatio da moram napisati roman. I tako već ulazimo u tajnu. A tajne se ne ispovedaju* („Predgovor”, A, 9, podvl. B. Pekić). *Ukrštanjem narativnog koda 'Predgovora' i samog eposa, dolazimo do tačke presjeka, odnosno do pozicije u kojoj se Pekić kao autor 'Predgovora' identifikuje sa pozicijom fikcionalnog lika. Ovakvim postupkom udvajanje postaje dosljedno i ima za rezultat prekoračenje granice između stvarnoga svijeta i iluzije, čime se*

¹² Gerard Genette, *Metalepsa*, prevela Ivana Franić, Disput, Zagreb, 2006.

izlazi iz okvira čitanja „Predgovora” i eposa kao semantički nezavisnih i narativno autonomnih cjelina:

Nije to bio samo san, Johne. Bila je to Atlantida. Trebalo bi da budeš ponosan. Ni ja ni dr Cortazar nismo videli Atlantidu, niti ćemo je ikada videti. To je dano samo izabranima, onima koji su Pow-Hna-Tani ili će to biti.

- *Pow-Hna-Tani?*
- *Vodolije. Čuvari Tajne. Prvosveštenici Hrama prozirnih zidova.*
(A, 331)

Na takav način se pripovijedna ravan proširuje van okvira samog teksta.

Privid odvijanja vremena usložnjava se i pojavom međustvarnosti prošlosti i sadašnjosti, kroz vremenske dimenzije koje se prelamaju, sustiču i spajaju u tačkama transmutacije Carverove/Howlandove svijesti. Njegovo saznanje biće obnovljeno sjećanje kao *deo moći kojima su svi Atlantidani bili obdareni. Iskustvo jednog odmah postajaje iskustvo svih, kao da je preživljeno, i memorija je bila zajednička* (A, 349).

Već se na prološkoj granici teksta aktivira mitološki kod, odnosno miješanje predstava i motiva koji potiču iz različitih mitoloških sistema, tako da je proces Pekićeve mitizacije zapravo postupak spaja krhotina semantički destruiranih mitova u jedan nov, remitologizovani svijet:

Gospodar mora Posejdon gnevno zari zlatan trozubac u vodu i voda pobesne. Nije to bura kojoj se s nadom suprotstavljaju neustrašivost i veština. Od natprirodnih je, začaranih vremena, u kojima, ako im je do života, i sveci moraju da ga izmole od đavola (A, 17).

Glavni junak John Carver/Howland izrasta na poetici udvajanja, koju omogućava paralelno postojanje dimenzija, negativnu sinhroniju, odnos originala i imitacije, koje mu omogućava *dobro oko i nešto neverice u zdrav razum* (A, 61). Dolazi do zaključka da je *ceo svet okrenut naopako: Kao na slici u ogledalu na kojoj je sve tu, ništa ne nedostaje, ali je sve na suprotnoj strani od prave, sve na dugom mestu nego što treba da bude, sve – imitacija* (A 41). Njegov dvojniki-predak je mladić zlatnih očiju iz 1620. godine, a biološki dvojniki je njegov blizanac James. Progresija umnožavanja raste, jer su, nakon njegovog saznanja da je čovjek, u njemu i svi ljudi – svi Atlantidani. John Alden, policajac koji ima dvojnika u pretku gvozdenih očiju, na kraju romana postaje udvojen sa Johnom Carverom. Dakle, likovi-dvojnici predstavljaju *najelementarniji proizvod linearne*

*preformulacije junaka cikličkog teksta*¹³, pa, samim tim, u cikličnoj koncepciji teže redukciji na jedan lik. Iz robotske perspektive Johna Aldena to se projektuje na sljedeći način: *Kad bi trebalo da zamisli nekoga od koga se sasvim razlikuje, po svoj prilici bi izabrao Carvera. Bio je to magnetizam razlike* (A, 450).

Na duni Pleasant Bay-a, Johnu Carveru/Howland-u neprekidno se javlja utvara pretka koji je *greo po vodi*, a slika leta morske laste odražava se kao vezivna nit dva Johna – Howlanda i Aldena. Njihov pogled, usmjeren je u nebo, a i njihov je dijalog u potpunosti ponovljen na prološkoj i epiloškoj granici. Nakon Carverovog/Howlandovog pronalaženja sebe, postaje jasno da je koncepcija vremena određena nekom vrstom *faustovskog univerzuma*, u kojemu vrijeme zapravo teče unazad, ciklično se produkujući i potirući. Zato je i datum propasti robotskog svijeta 6. jul 1999. Godine, kada je po atlantiđanskom kalendaru propao ljudski svijet. Kao što se i vrijeme spaja u jednu tačku, susreću se i junaci pripovijesti. Ovo upućuje na to da je riječ o dvojnicima, ali ustanovljenim po principu negativnog odraza, koji pripada odijeljenim, suprotnim ravnima univerzuma i antiuniverzuma: *Pokreti u ogledalu, s kojim si poredio odnos našeg i faustovskog sveta, kao odnos predmeta i lika, prividno su obrnuti, a stvarno su to isi pokreti. Samo se ponavljaju* (A, 376). Jedanaesta glava *Atlantide* (u starijim izdanjima Prva knjiga eposa), završava se istovjetnim prikazom utopljenika koji je petama dodirivao talase koji su ga nosili ka jedrenjaku. Međutim, umjesto na jedrenjak, bio je izvučen u policijski čamac, a godina nije 1620, već 1988. *Mladića zlatnih očiju*, nakon fantazmatične oluje iz vode izvlači zgrabivši ga za kosu mladić gvozdениh očiju. Dva Johna – Carver/Howland vezana su odnosom negativnog identiteta, kao gonič i progonjeni, ali i kao suprotno polarizovani. Alden pri susretu sa Carverom/Howlandom ne odgovara na pruženu ruku, što u sistemu kulturnih odnosa predstavlja incident (za to saznajemo iz analeptične projekcije Carverove/Howlandove svijesti). Međutim, ruku mu pruža tek ne znajući ko je on zapravo, kada se dvojnike prerušen gas maskom i u odijelu policijskog narednika izvlači kroz podrumski prozor ludnice iz koje bježi. S obzirom na to da kružni tekst teži preklapanju sižea, put ka epilogu je put ka redukciji na jedan lik. Ovo se projektuje i na atlantiđanski projektovanu ideologiju: *Mi smo u duhovnom smislu jedno telo, tek privremeno i dok smo od materije zavisni, razdvojeni na individualna ljudska bića* (A, 329). Na semantičkom nivou, situaciju usložnjava i to što se na epiloškoj granici Alden iz mraka pojavljuje kao

¹³ Jurij M. Lotman, *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 241.

sjenka. Ovo povlači veliki splet značenja – od platonovski shvaćenog odraza, preko pekićevske poželjnosti mraka koji rastvara materijalne konture i približava ih alfijskim sjenama, ali i disperziju značenja na intertekstualnom nivou. Dalje, mrak se u *eposu* projektuje kao poželjnost, kao stanje koje je oslobođeno lažne svjetlosti ljudskog razuma, dok sjenka aktivira čitav niz mitoloških značenja.

Lajt-motiv leta ptice izuzetno je semantički produktivan. On se javlja više puta u tekstu, na različito funkcioniranim ravnima i sa različitim semantičkim isijavanjem, od nebeskog znaka i poruke, preko puta u saznanje, do značenja inicijacije duše koja se oslobađa tjelesnosti, duhovnog koje prelazi u materiju i na kraju, vječnog povratka i uskrснуća.¹⁴ Prvi put je to na završetku prve glave, kao mjesto razgraničavanja narativne prošlosti i narativne sadašnjosti, a treći put razgraničava narativnu sadašnjost koja postaje narativna prošlost jer se sljedeća, osamnaesta glava nastavlja nakon preskoka od deset godina i preskače u 1999. godinu. Dakle, prisustvo motiva *leta žive ptice* nad morem odjeljuje vremenske ravni, predskazuje rezove u pripovijedanju, tako da predstavlja vrstu signala na graničnim dijelovima teksta. Istovremeno, on predstavlja okvir drugog narativnog segmenta pripovijedanja.

S obzirom na to da u formi autocitata predstavlja moto druge (naredne glave), motiv prethodi susretu Johna Carvera/Howlanda i Johna Aldena, koji posmatraju let i strmoglavljanje morske laste. U narednom javljanju, sada kao ikonički prikaz slijedi nakon čudesnog erotskog doživljaja sa Luanom, kada se John Carver/Howland osjeća kao prvi čovjek na svijetu. Oba puta ovaj autocitat dobija i neposredan kontekst – opširnu sliku leta ptice, koja je, takođe, u pojedinim segmentima različito kontekstualizovana. Ovo pojačava i transformacija elemenata na sintaksičkoj ravni, tako da se na paradigmatiskom nivou njena simbolička disperzija usložnjava: *Nestala je kada je na praznom nebu iznad oseke mora u zlatno predvečerje, dotakla najdublju tajnu života, tajnu smrti, i time postala savršena. Biće bez duše našlo je u sebi više poštovanja i smisla za misteriju postojanja od njega, čoveka, bića izabranog da u nju pronikne* (A, 37, podvl. V. V. J).

Njena regresivna simbolika ponovo se dovodi u vezu sa kruženjem vremena. Sama slika leta arktičke laste, ponavlja se tri puta u tekstu, opet na njegovim okvirima i uslovljena je različitim kontekstualnim oznakama. Prvi put je ta lasta – robot, koji se sunovraćuje u vodu, nakon čega se javlja

¹⁴ Više o tome u: Alen Gerbran, Žan Ševalije: *Rečnik simbola*, Novi Sad, 2009, str. 479–480 i 754–758.

utvara Howlanda, pretka. Drugi put je lasta živa, javlja se u osvit i uz Howlandovo saznanje. Treći put je na kraju *eposa*, u prvoj pravoj noći *posle stoleća lažne svetlosti* (A, 515).

U ovom eposu se sve udvaja – paralelno egzistiraju dvije istorije, dvije stvarnosti, dva svijeta: robotski i atlantiđanski (ljudski). Dalje, ponavljaju se slike ptice koja nad vodom opisuje savršene kružnice na okvirima teksta, dobija arhetipsko značenje, koje je Pekić *U traganju za Zlatnim runom*, objasnio kroz Jungovo prvobitno opredjeljenje da arhetipove predstavi *kao forme ili slike kolektivne prirode koje se pojavljuju na celoj zemlji, kao konstituante mitova i istovremeno kao individualni produkti nesvesnog porekla*, da bi kasnije o njima govorio *kao u urođenim datostima psihe, neispunjenim i od individue nedoživljenim formama, preko kojih istorijski, opšti čovek i praiskustvo čovečanstva uspostavljaju vezu sa upravo nastalim, individualnim čovekom*.¹⁵ Slika prvo egzistira kao iskustvo centralnih junaka, da bi na kraju postala dio ukupnog, kolektivnog iskustva. Taj ciklički ritam, varijabilno opterećen transfiguracijom znakova u okviru kontekstualne sfere, postaje stožerna tačka u kojoj se reflektuje apokaliptički svet ili ciklički poredak prirode.¹⁶

Prostori ukrštanja vremenskih ravni nalaze se *kraj vode, majke svih privida* (A, 37), čime se insistira na semantičkoj disperziji susreta vode i zemlje (duna Pleasant Baya na kojoj se susreću *dvojnici* iz prošlosti i sadašnjosti), svitanje i sumrak, kao mjesta susreta obdanice i noći: *Transmutacija Johna Carvera/Howlanda je uvek tako počinjala, potmulim šumom tekuće vode, zmijskim šuštanjem oseke ili plime, ehom doticanja ili otićanja...* (A, 79) U ovo polje znakova se uključuje i transpozicija datuma određena postojanjem robotskog i atlantiđanskog kalendara, koja ukazuje na različito poimanje protoka vremena kod onih sa dušom i onih koji dušu nemaju. Ona omogućava odlaganje kraja Civilizacije i povećava napregnutost u igri sa neizvjesnošću. S tim u vezi, posebno je zanimljivo što se u *eposu* posebno markiraju i determinišu izvjesne *sastavne tačke* u hronotopu, za koje se vjeruje da imaju svojstvo otvaranja magijske dimenzije vremena i usljed čijeg se djelovanja neutrališu zakonitosti koje vladaju sferom određene realnosti. Na taj način realizuje se igra mogućeg i nemogućeg. Primjer hronotopičke magijske dimenzioniranosti jeste prvi susret *čovjeka zlatnih i čovjeka gvozdenih očiju*. On se odigrao pred svitanje prvog dana

¹⁵ Borislav Pekić, *U traganju za Zlatnim runom*, BIGZ, Beograd, 1997. Skinula sa magnetofonskih traka i priredila Ljiljana Pekić.

¹⁶ Nortrop Fraj, *Anatomija kritike*, Orpheus, Novi Sad, str. 162.

novembra (u vještičje vrijeme i pred osvit dana kada mrtvi izlaze) 1620. godine. Tada je John Alden-predak ugledao glavu mladog puritanca kojega je odvuкао talas u more kako izranja iz *neprovidne jame iz koje se nikad ništa ne vraća*:

... Ali, umesto da potone, kao da je moćna elevacija uznesenja iz smrti proteruje, lagano se, gotovo svečano, nad vodom uspela. Crno telo petama je dodirivalo talas, koji ga je, grmeći, prema jedrenjaku nosio.

Izgledalo je da morem grede. (A, 18)

Posebnu semantičku vrijednost ostvaruje mitsko značenje pećine kao mjesta prolaska iz svijeta živih u svijet mrtvih – iz pećine Mount Olympusa John Alden izlazi preobražen u čovjeka. Taj oblik transformacije ostvaren je posredstvom neprogramiranog čina kojim dolazi do *neizvjesnosti* kao supstancije ljudskosti. I ova priča predstavlja zatvaranje jedne od brojnih narativnih kružnica *eposa*. Na prološkoj granici, priča o traganju za pećinom kroz koju se stiže u Pakao aktivira Alden-predak. On se prisjeća grčkog predanja o paklu i čovjeku koji je, slično Tezeju, tražio ulaz u drugi svijet, na koji su ljudi odavno zaboravili. Ona ima regresivno-projektivnu simboličku funkciju, jer se njeno pravo značenje dodatno osvjetljava tek sa epiloške pozicije. Naime, čovjek koji traga za Paklom susreće starca *Pow-Hna-Tana* koji mu daje uputstva kako da stigne do tamo. Na kraju puta, pronašavši čudesnu pećinu, ostalo je u njemu još samo toliko života da vidi starca *Pow-Hna-Tana* i shvati da je našao pakao. Umro je, nažalost, prije nego što je shvatio i drugu istinu – *da ga je ovamo mogao poslati samo neko ko je put već prevalio, da je i mudri čovek bio mrtvac* (A, 30). Alden, je prekršivši zabranu došao do čovječnosti i postigao, kroz *neizvjesnost*, inicijaciju u čovjeka. Do pećine gdje se nalazio bog robota doveo ga je John Carver/Howland, koji je već prethodno preuzeo funkciju *Pow-Hna-Tana*, odnosno *prvosveštenika Hrama prozirnih zidova*. Sa druge strane, s obzirom na to da je u memoriju njegovog pretka bila ugrađena memorija sa imenom prvosveštenika, priča se u okviru same naracije doživljava kao semantički referentna i na fikcionalnoj ravni, jer je predstavljena kao dio ljudskog/atlantidanskog, a ne robotskog predanja. Dakle, njenu punu metaforičku funkciju shvatamo tek nakon Aldenovog povlačenja metalne ručice boga robota i isključivanjem svih robota iz programa *zbog neizvesnosti*. Dopunska značenja prističu iz mudrosti koju Carveru ukazuje stari *Pow-Hna-Tan*: da je smisao tajne u ključu, jer se ona najčešće vidi, ali se ne primjećuje.

Epos dosljedno svjedoči o tome da su postojanje vremena i prostora samo iluzija (*Vrijeme je iluzija. Prostor je iluzija* (A, 239)). Takvo određenje je od posebne važnosti ne samo u pravilnom korišćenju antiutopijskog ključa, već i u smislu zatvaranja prološko-epiloških kružnica romana: *Kao da je išta razumnije od stanja u kome se između života i smrti potire razlika, simbioze u kojoj život sahranjuje smrt, a smrt održava život?* (A, 41). Zato je u Pekićevoj poetskoj vizuri ljudski život ponovljena šansa. Snaga odupiranja robotizaciji, poznatom i izvjesnom, ponavljanju i automatizmu svake vrste počiva u samoosvješćivanju: *Radikalan i nekontrolisan razvitak nauke, debalansiranje prirode, zloupotreba njenih ograničenih izvora, perverzija ljudske inteligencije, razaranje duhovnih vrednosti i moralnih standarda, konfuzija uma i duše, zabuna u pogledu svrhe i cilja postojanja, materijalizacija, mehanizacija i najzad kompjuterizacija života, tiranija velikog broja i jednoobraznosti, kao i besomučnosti individualizma, bitka za prevlast između strana koje su iz veka u vek, u žudnji za što lakšim trijumfom, uproščavale ljudske vidike, snižavale njihove vrednosti i eliminisale jedan po jedan obzir u njihovom postizanju, dovele su najzad do opšte katastrofe, u tradiciji zapamćene kao Potop* (A, 383). *Potop* tako postaje simbol dehumanizacije i prijetnja destruiraciji kao produktu ljudskog uma. Antiutopijski svijet kraja *eposa* oslobođen je stoljeća lažne svjetlosti koju je isijavao razum. Destruktivni princip u čovjeku, a ne sila prirode, ima svojstvo samoaktiviranja. Mehanizam destrukcije pokrenut je kada se čovjek, na putu jednačenja sa bogovima okrenuo protiv sebe i inicirao u stvorenom (robotskom i robotizovanom) svijetu gdje se egzistira bez duše i svjesne volje, postojanje pakla tjelesnog trajanja. Želja čovjeka da sve poslove prepusti mašinama, dovodi do prve greške *iz koje posle sve nesreće proizdoše*. Upravo ta greška, osposobljavanje mašina, predstavlja i prvu Aldenovu ljudsku misao.

Pekićev antropološki epos otvara polifoniju značenja, koja isijavaju iz supstituisanog, remitologizovanog nukleusa prethodno demitologizovanih kulturalnih komponenti. U skladu sa tim, *i istina ima najviše izgleda da bude negde gde se naša mašta i tuđa realnost ukrštaju* („Predgovor”, A, 9). Atlantida je fenomen ljudskog pamćenja, kognitivna sfera koja krije besmrtnost. Zato se prostor Atlantide, izgubljenog raja, *Novog Jerusalima*, mora shvatiti i prihvatiti alegorijski, kao što se tako moraju shvatiti i prostor i vrijeme u eposu i ljudskom pamćenju. Spoznanje tajne je u čovjeku, unutar njega, a ne izvan sferičnih obrisa njegovog uma. Jer *Atlantida* je van vremena, *u antiuniverzumu*.

Pekić uvodi nepregledan niz polivalentnih znakova i simbola, čime se značenjska ravan premješta sa mikrostrukturnih na makrostrukturne elemente teksta, i dalje – uključuje kontekst cjelokupnog civilizacijskog pamćenja. Ovakav postupak određen je ulančavanjem kontekstualnih znakova, pri čemu se, sa svakim *novim čitanjem* otvara nova kontekstualna matrica. Drugim riječima, ono što je *sistemska sa tačke gledišta jedne strukture, izgledaće kao ‚slučajno‘ ako se posmatra sa druge tačke gledišta.*¹⁷

Semantičko zračenje *Atlantide* odražava se u putanjama Pekićeve linearno-povratne naracije. Drugim riječima, struktura teksta teži fiktivnim obrisima Kristalnog grada: *A on je, taj grad, bio sav u koncentričnim krugovima zmija koje sebe za repove grizu, krug vode oko kruga zemlje, pa opet vode oko zemljanog kruga, jer krug je znak savršenstva, dovršenosti i Boga.* (A, 330)

Remitologizovani tekst je u Pekićevom poetičkom opusu metafizički i metafikcijski. Traganje za suštinom humanosti, za čovjekovom misijom i položajem unutar univerzuma Pekić započinje u ravni koja odjeljuje mitološki i istorijski/naučni sistem mišljenja, predstava i saznanja, analitičkim pretakanjem čulno saznatljivog i intuitivnog, na sustičućim ravnima linearno-ciklične narativne strategije i projektovanog kroz *globalnu metaforu o istoriji vrste.*¹⁸ Njegov pohod je usmjeren ka postizanju *univerzalne sinteze*, kojom se ukazuje na povezivanje istorije, sadašnjosti i budućnosti u nadvremeno (vertikalno), a zatim i u vanvremeno (univerzalno) projektovanja atlantidskog mita kao *arhesuštine humane povijesti.*

¹⁷ Jurij Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, str. 99.

¹⁸ *To je filozofski roman izgrađen kao hibrid između naučne fantastike i trilera. Pri čemu triler služi samo da uvuče čitaoca u jednu misaonu igru i da ga pripremi na zaključke koje on, ako bi bili saopšteni u drugom obliku, verovatno ne bi bio kadar da primi, odnosno da shvati*, Borislav Pekic, *Vreme reči*, priredio i pogovor napisao Božo Koprivica, Beograd, BIGZ, 1993.

Autor, nešto kasnije, objašnjava i sljedeće: *Sve ono što, na prvi pogled, bude izgledalo da pripada drugoj vrsti literature, bez obzira koliko ću se ja truditi to dobro da pišem, neće njoj pripadati, nego će biti instrument prave literature i prave misli*, u *Rađanje Atlantide*, BIGZ, Beograd, 1996, str. 202.

Literatura

- Andijana Marčetić: *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga/ALFA, Beograd, 2003.
Borislav Pekić, *Mit književnosti i mit stvarnosti*, Ljubljana – Beograd, 1984.
Borislav Pekić, *Rađanje Atlantide*, BIGZ, Beograd, 1996.
Borislav Pekić, *Korespondencija kao život*, Solaris, Novi Sad, 2002.
Borislav Pekić, *Izabrani eseji*, Solaris, Novi Sad, 2007.
Gerard Genette, *Metalepsa*, prevela Ivana Franić, Disput, Zagreb, 2006.
Jurij Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.
Jurij M. Lotman, *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004.
Milivoj Solar, *Roman i mit. Književnost – ideologija – mitologija*, August Cesa-rec, Zagreb, 1988.
Mihajlo Pantić, *Aleksandrijski sindrom 3: ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi*, Matica srpska, Novi Sad, 1999.
Milena Stojanović, *Pogled na piščev radni sto*, Pančevo, 2006.
Svetozar Petrović, *Nauka o književnosti*, priredio Zdenko Lešić, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

Vesna VUKICEVIC-JANKOVIC

NARRATIVE SPHERES OF THE NOVEL *ATLANTIDA* BY BORISLAV PEKIC

Summary

The paper deals with the re mythologized text within the poetic oeuvre of Borislav Pekić which is defined as metaphysical and meta-fictional. Searching for the essence of humanity, the man's mission and position within the universe, Pekić begins the novel at the level that divides the mythological and historical / scientific system of thought, ideas and knowledge, analytically refueling knowable and intuitive sense, the point of separation of circular and linear design sense and the text, and projected through the metaphor of the global history of the species. His visit is aimed at achieving universal synthesis, which indicates the connection of the history, present and future in a vertical, and then in the timeless (universal) penetration of the myth as arch essence of the human history.

Keywords: Pekić, Atlantis, myth, re mythologization, symbol, semantic dispersion.

Olga VOJIČIĆ-KOMATINA
Filozofski fakultet Nikšić

ŽANROVSKA POLIVALENTNOST ROMANA *LJUBAVNIK DUKLJE*

Iz hiljadugodišnje vremenske obuhvaćenosti romana *Ljubavnik Duklje* proizilazi i njegovu žanrovska razuđenost, tako da je ovaj roman sigurno jedan od najraznovrsnijih u savremenoj crnogorskoj književnosti kada je u pitanju sljedeće: tematski opseg, izmjena tehnika i formi pripovijedanja, pa i organizacija vremena i prostora. Pošto kroz fabularnu okosnicu dominira sudbina jedne porodice i njeni usponi i padovi, evidentno je da se radi o porodičnom romanu. *Ljubavnik Duklje* svakako je i roman-rijeka, jer su porodični događaji sagledani kroz prilično dug vremenski period. Gusta događajna dinamika prikazuje mitsko i istorijsko u rasponu od formiranja dukljanske državnosti 1042. godine do njene obnove u savremenom izdanju 2006. godine, te se zaključuje da se radi i o istorijskom romanu. A kako je reinterpretacija mita i istorije projektovana kroz razmišljanja glavnog junaka Veluna Seoča, to je *Ljubavnik Duklje* i roman lika. S obzirom na sveprisutnost ideje crnogorskog identiteta, ovaj roman aktualizuje i savremena dešavanja i kroz naratorsku prizmu prelama i autorov stav, te ima elemente romana ideje, pa i političkog romana s tehom.

Ključne riječi: žanrovska polivalentnost, roman lika, roman-rijeka, istorijski i politički roman.

Tumačiti žanrovska određenje književnog djela podrazumijeva, prije svega, prepoznavanje književne vrste kojoj dato djelo dominantno pripada, a onda i njegovo konačno razvrstavanje koje se vrši na osnovu tematsko-motivskog plana djela. Francuska književna terminologija tretira žanr kao oblik koji definitivno predstavlja strukturu užu od književnog roda ili vrste. Zapravo, posredstvom žanra detektuju se svi prelazni tonovi koje djelo ima, to jeste, sve ono što postaje mješavina epskog, dramskog i lirskog kada postaje suštinski zadatak žanra. Genološka struktura uključuje, dakle, sve nijanse koje reflektuje jedno književno djelo, te ukoliko djelo ima mnogostruku sadržajnu strukturu, kao i posebnu literarnost na temelju koje

se dati materijal prezentuje, onda se radi o polivalentnoj aspektualizaciji, a to je svakako element koji posjeduje roman *Ljubavnik Duklje*.

U analizi Brkovićevog teksta, posmatrano sa stanovišta savremenih propozicija, uočava se genološka hibridnost. Prozaizacija mitoloških i dramatskih obrazaca, kao i poetizacija istorijsko-epskih procesa, učinila je da dokumentovana stvarnost ostane u svojoj materiji neizmijenjena, ali je transformisala svoju funkcionalnost. Na druge djelove teksta proširila je iluziju autentičnog pripovijedanja, a od konteksta dobila je ulogu na temelju koje je postala *vlastita reprodukcija*.¹ Obimna arhivsko-memoarska građa, novinska dokumentacija i dnevnički izvori koji po svojoj prirodi pripadaju autoritetu neumjetnosti, ili makar neki od njih graničnoj naučno-umjetničkoj vrsti, onoga momenta kada su postali proizvod Brkovićevog teksta, postali su i dio reprodukcije života podražavanog umjetničkim kodom.

Preko introspektivnog i retrospektivnog modusa pripovijedanja dolazi i do hronološkog diskontinuiteta, ali se to u radnji ne osjeća kao vremenski zijev; naprotiv, unutrašnja dramatika naracije i uočljiva subjektivnost obezbjeđuju progresiju radnje i dinamiku iščekivanja. *Sama po sebi, ta amamnetička šetnja kroz ono što je bilo, mogla bi biti uzus jedne lirsko-dramatske ekspresije, ali ovdje je u najvišoj dramskoj napetosti, koja pogađa sve strane crnogorskog narodnog života, upitno upravo ono što je bilo.*² Moderno poimanje vremena i moderna subjektivnost čine stožer prelamanja svih fabularnih okosnica ovog romana. Sve što je naslagano u hiljadugodišnjem bremenu crnogorske istorije, sve što se tiče mutnih historiografskih naslućivanja, kao i onoga što je obilježilo dinastije Vojislavljevića, Balšića i Petrovića, Brković otvara kroz vizuru prostora *ovdje* i vremena *sada*. Skadarski boj i balkanski ratovi, Prvi i Drugi svjetski rat, Inforbiro, Kominternu, crnogorska komunistička opcija i boljševički mit – stanovište su savremenog opservatora koji posmatra istoriju iz ličnog objektiva. Ono što je lirsko odvija se u vanvremenosti, pa se često dešava da u takvoj naraciji (kao i u poeziji) subjekat i objekat naracije stoje naporedo, ali bez pripovjedačke distance. Naime, Brkovićev lirski pripovjedač govori o prošlosti kao o neizostavnom sopstvenom bitku, kao o dijelu sebe bez kojeg ne bi bilo strukture priče. Istorija izašla iz subjektiviteta tako uspostavljenog naratora nije gotova i konačna, iako ima logički kvalifikativ prošlog, naprotiv, podvrgava se kritičkoj misli i ispitivanju koje seže u budućnost.

¹ Jurij Lotman, *Struktura umjetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, str. 147.

² Milenko A. Perović, „Monigreni J. Brkovića kao poetika slobode” (predgovor *Montedima*), Duks, Podgorica, 2001, str. 12.

Tako dobija dramske okvire sa neizvjesnom finalizacijom procesa, jer svako novo vrijeme, nosilo ono oznaku totalitarnog ili demokratskog režima, daje joj sopstvene putokaze i viđenja. Proza koja posjeduje navedenu filtraciju prošlog vremena ima elemente epike, lirike i drame – evokaciju, predstavljanje i napetost. Sasvim je razumljivo da Brkovićevo djelo spaja polazišta postojećih žanrova, jer miješanjem genoloških vrsta ostvaruje i fenomenološko-antropološko osvjetljavanje samog čovjeka. Štajger je isticao da preplitanje rodova proizilazi iz same prirode čovjekove i iz dejstva koje je uvijek otvoreno i višesmjerno. U okviru lirskog, dramskog i epskog, dakle, istražuje se i dubinska psihologija sa modernih poetičkih smjernica, zatim, istoričnost i političnost, porodična kontekstualnost, kao i protočnost temporalnih tokova u romanu-rijeci.

Naslovljenost poglavlja i priča romana *Ljubavnik Duklje* jeste upravo osobina koja nosi lirski pečat. Naslovi kao „Noć oca i sina na stubama pod zvijezdama”, „Noć kada je umrla stara Hadžimana” i „Velunove sestre muških očiju” idu u prilog konstataciji da Brković nipošto nije namjeravao da optereti roman epskom retoričnošću i slojevitošću faktografskih podataka. Lišiti prozu detaljne objektivizacije i u tematici i u pripovijedanju, pokloniti joj cikličnost vremena i znakovnost, ispoljiti je kroz emocionalnu interpretaciju, značilo je osloboditi je epskih balasta i dati joj puni lirski elementarizam. Sličan postupak kada je u pitanju prekomponovanje istorijskog štiva, koristi i Miloš Crnjanski u *Seobama*. I kod njega se istorijsko pomjeranje očituje kroz intimno proživljavanje njegovih junaka, a naslovi kao „Plavi krug i u njemu zvezda” ili „Ne postoji ta žena sa zelenim očima” postaju semiotičke šifre za otkrivanje usložnjenih kretanja i seoba koje se ne odvijaju u presjeku istorijskih događanja, već unutar čovjekove duše. Naslov romana *Ljubavnik Duklje* jeste i jedna vrsta vođice za razumijevanje ove poetike. Odabrali najstarije, dakle, prvo znano ime jedne države i staviti ga u naslov, znači naglasiti da ovaj roman ne nosi samo jedan uzoriti odsječak vremena, već da se daje neiscrpno grotlo vremena u cjelokupnoj svojoj ontogenetskoj, sociološkoj, psihološkoj i istorijskoj dimenziji. Sintagma *Ljubavnik Duklje* ima zvukovnu semantiku, to jest stilistički efekat, ali upućuje i na onoga ko uređuje narativnu zbilju, pokazuje na opsesivnog, katkad psihotičnog zaljubljenika u maticu kroz čiji se naratorski durbin, dat iz više prizmi, pokazuje istorija.

Lirsko-epsku prirodu crnogorskog bića autor modeluje kroz česte tužbalice. Tužbalički mentalitet spada u domen lirskog, ali je tematika uvijek epska, čojsko-junačka i predstavlja paradigmu svih relacija koje čovjeka

opominju na doživljaj prošlosti. Gubitak crnogorske nezavisnosti 1918. godine, praćen je tužbalačkom pjesmom.

*Bješe zemlja, sad je nema,
kam da ni je!
Bješe kralje, car junaka,
grade kralje!
Bjehu dvori, bješe svita,
svitnulo nas sa nebesa (...)³*

Ovakve lirske pjesme odlikuju se sujevjernim ponavljanjem krilatica ili atributa koji su sinonimi prokletstva. Tužilice i postoje da bi se preko njih oplakalo nepovratno, da bi se verifikovalo ono, što po najvećoj vjerovatnoći, više ne može imati nastavak i budućnost. U tužbalici posvećenoj Dunji Seoč, kaže se:

*Dobrodošla našoj Kuli!
ženobašo!
Ti si ženski oraj bila,
svi to znamo!
Nikad više ova Kula
takve šćeri rađat neće.⁴*

U tužbalicama redovno postoji preuveličavanje i glorifikovanje pokojnikovih osobina, ali je činjenica da su tužilice visokopoštovane žene u narodu te da samo odabrani mogu biti slavljani kroz njihove stihove. Proklamacijom osobina onoga koji je umro, a pripada čuvenom rodu, još jednom se dokazuje da toj lozi dolikuje svaka počast. To što ove pjesme spadaju u narodnu liriku, ne znači da imaju manjak umjetničkog, već da su folklorni i etnografski izraz jednog mentaliteta za koji smrt predstavlja uzvišen čin. Tužbalice su panegirične ode koje imaju i svoju figurativnost, ritmičnost, emocionalnost, kao i simboliku i harmoničnost izraza. Možda jedna od najljepših, a svakako najupečatljivija zbog osobnosti ljudskog karaktera, jeste ona koja je posvećena Gligoru Jabukiću. Čudnovatim spletom životnih okolnosti desilo se da ovaj čovjek ima devet sinova, ali je malo koji od njih istinski izdanak i produžetak njegove *sojštine*.

³ Jevrem Brković, *Ljubavnik Duklje*, DANU, Podgorica, 2006, str. 123.

⁴ Isto, str. 283.

*Za tobom se gordi lave,
nit nariče, niti plače.
De ste danas, o, Seoči,
Ozrovići, Jabukići!
Izmetnite puške vaše,
oružnice od davnine!
Ispratite brata svoga,
među vama najboljega!
(...)*

*Iako je dosta živih
pod šljemenom Gligorovim,
Bez Gligora pod šljemenom,
pusti dome Jabukića.⁵*

Tipološka odrednica roman-rijeka ogleda se u enciklopedijskom žanru. U romanu *Ljubavnik Duklja* jedna nacija se ne prikazuje u fragmentarnim vremenskim naznakama, već kroz sve epohe koje ujedno postaju i predmeti tumačenja epskog prostora. Četiri važna elementa narativnog teksta jesu lik, prostor, vrijeme i zbivanje. *Kada je riječ o romanu Jevrema Brkovića, onda dva, od tri elementa, lik i zbivanje dobivaju oblik množine, dok prostor, s izmijenjenim imenima ostaje isti. Za sve to nameće se i jedan od zaključaka, s početka ovoga stoljeća (1910), Kate Friedman da u epskom, a to će reći i u romanu, ne mora biti istinito pripovijedano događanje, odnosno dati događaj, nego samo pripovijedanje.*⁶ Roman-rijeka uključuje u svoj pripovijedni prostor mnoštvo likova koji pripadaju različitim vremenskim periodima kroz čije se modelovanje prožimaju društvene ideologije, politički preokreti i istorijska pomjeranja. U narativnim tekstovima ovoga tipa istorijska tematika je dominantna te svako tumačenje određenih istorijskih epoha dato iz intimne projekcije nekog junaka, počiva na dinamičnom kretanju između nacionalnog i nadnacionalnog, istorijskog i mitološkog, običajnog i utemeljenog legalizmom. Likovi koji su nosioci određenih kulturnih kodova i istorijskih kretanja u ovom romanu, pripadaju jednoj porodici. Težnja da se u roman koji ima i porodičnu tipologiju, uključi i aktuelan politički odnos prema istoriji, nosi i određenu dozu opasnosti, jer tada, porodična saga postaje i roman s tezom ili roman-ideja. Roman s te-

⁵ Jevrem Brković, Navedeno djelo, str. 455.

⁶ Duško Arežina, *Crnogorski diptih (Njegoš, Brković)*, Stajer-Graf, Zagreb, 1998, str. 148.

zom inspiriše autora da svoje junake uvijek iznova uključuje u domen ideoloških sporenja i nesuglasica, čak i onda kada se od određenih karaktera to ne bi očekivalo. Na primjer, Antonije nije tip junaka koji ima prioritarno ideološko dejstvo, ali je njegova psihološka profilacija tako osmišljena da i on vremenom postaje ideolog određene društvene teze. Junaci romana-ideje u okviru romana-rijeke jesu predstavnici određenih pogleda na svijet te je gotovo svako njihovo dijaloško istupanje plod polifonijskog eksponiranja određene ideje. Njihova karakterizacija jeste uslovljena njihovom mišlju i aktivnošću, ali se ne zanemaruje psihološka motivacija. U romanu se artikulišu debate u kojima likovi iznose sudove, ali to opštenje je i psihološki obogaćeno, a osim toga, oni koji su nosioci neke ideje ili kulta pak, istorodni su, istomišljenici, prema tome, privilegovani su junaci, a oni kojima se oni suprotstavljaju, najčešće nijesu dati kroz opštenje sa ovim prvima (mada ima i izuzetaka), već su često modelovani u indirektnim diskursima. Upravo to što *Ljubavnik Duklje* mimetizuje porodični život i to prikazujući sukob primarne porodice i nekih društvenih instanci, čini ovaj roman i porodičnim uzusom slikanja etičkih, vaspitnih i intelektualnih normi i kodeksa. Difuznost vremena obezbjeđuje panoramsko posmatranje porodice koja se postepeno osavremenjuje, a da uz to, ne gubi osnovne principe svoga postojanja.

Pored ostalih tipoloških odrednica, roman *Ljubavnik Duklje* je i psihološki roman. Međutim, razvijenost psihološke komponente ne ugrožava radnju, naprotiv, uspostavljena je ravnoteža između prikazivanja unutrašnjih slojeva junaka i onoga što dolazi iz spoljašnjeg okruženja. Dimenzija psihološkog je naglašena u dnevničko-epistolarnoj formi kao i u psihološkoj, ali donekle i u idejnoj i frazeološkoj tački gledišta, i personalnom pripovijedanju u unutrašnjem monologu. I sama karakterizacija likova ovog romana data je kroz različite nivoe. Kroz formu pripovijedanja u trećem licu ekstradijegetički pripovjedač objašnjava i precizira emocionalne i mentalne osobine junaka. Postavlja se kao tumač motivacije određenih junakovih reagovanja. *Rijetko se dešavalo da Velun bude toliko iznerviran da Jegdi i ručak odbije. Kada je shvatila da ni ručati ne može, tek tada je počela da se plaši predosjećanja, njenih najčešćih povoda da Veluna upozorava na opasnost. (...) Kazao je da sve što za njega ovoga trenutka može učiniti jeste san, san i samo san, mir u kući i oko kuće.*⁷ Ali, u romanu ima i primjera indirektno psihološke karakterizacije u kojoj dolazi do junakovih samootkrivanja i samoispoljavanja. Takve epizode su najčešće gradacijski

⁷ Jevrem Brković, Navedeno djelo, 2006, str. 185.

postavljene što upućuje na dramsku metodologiju prikazivanja koja se katkada nagovještava u misaonoj dinamici, a katkada u postupcima koji su u vezi sa nekim spoljašnjim činjenjem. Navedena karakterizacija postoji u čestim Velunovim obraćanjima Jegdi. *Spasi me Dunjinih jada i njene brige o meni. Ja sam za nju i danas ono što sam bio tamo na Kuli, prije njenog odlaska u Devojački institut na Cetinju, a tek poslije povratka, a prije nego se po treći put vjerila i konačno udala. Za nju sam bio i ostao jedinac među devet sestara, vazda spreman da nešto protiv sebe, kule i sestara uradim, nešto nepromišljeno, brzopleto i inatno.*⁸ Kroz ovo obraćanje koje okvirno jeste dijalog, ali je suštinski monološki koncipiran iskaz, izriče se stav čovjeka koji je uvijek iznova morao da se bori za svoj položaj da bi se adekvatno dokazao pred mnogobrojnim sestrama.

Interesantno je da autor u ovom romanu u okviru deskripcije jedne situacije ili događaja, koristi i kombinovanu karakterizaciju, ujedinjujući direktni i indirektni postupak slikanja likova, čime postiže reljefnost unutrašnjeg prikazivanja. Teoriji književnosti je poznata i statička karakterizacija koja preko cjelovremenosti fabularnog toka modeluje junaka koji je revnostan u samo jednoj ideji, kao i dinamička koja se odlikuje razvojnom linijom mišljenja likova. Brković i tu inovativno postupa, te sklapajući koordinate obiju karakterizacija, prikazuje likove koji jesu fundirani jednom idejnom pozicijom, ali nijesu kratkovido zagledani u nju, već je kao personalnu opsesivnu putanju neprestano podvrgavaju mijenama mišljenja. Velun Seoč je opterećen mišlju da su mu komunisti ubili oca, ali kroz različite periode života sazrijeva i druga misao koja doprinosi, ne opravdavanju njegove pripadnosti komunistima, već razlozima koji jesu bili potrebni da on bude čovjek partije. Razlozi počivaju u tome što je komunistička strana bila jedina kojoj se mogao prikloniti zarad očuvanja identitetskih i teritorijalnih tekovina svoje zemlje. Domaš Ozrović takođe dobija vremenom karakternu punoću, jer njegova ideja o crnogorskoj nezavisnosti nije data kao stranjenost ili fanatizam, već kao razumna i plemenita vodilja života koja će se nakon višedecenijskog iščekivanja pokazati kao antiutopijski realizam.

U tekstu „Unutrašnji monolog” (1931), Edvard Dižarden kaže da je to *nekazani govor pomoću kojeg neka ličnost izražava svoje najprisnije misli i to one najbliže podsvesti, bez obzira na logičko organizovanje misli – to jest, u njihovom izvornom stanju – putem direktnih rečenica svedenih na sintaksički minimum i to na način da se dobija utisak reprodukovanja misli*

⁸ Jevrem Brković, Navedeno djelo, str. 186.

*upravo onako kako se one javljaju u svesti.*⁹ Monolog koji je najzastupljeniji u pripovjedačkoj situaciji romana *Ljubavnik Duklje* je doživljeni govor ili nepravilni upravni monolog i u njemu se tuđi upravni govor transponuje u nepravilni.¹⁰ Pomenuti tuđi govor se adaptira pripovjedačevoj leksici. *Neće san na oči, ali neće ni kajanje, pomislio je kada je bio sasvim siguran, ako priča krene, da ga Jegda i Antonije neće osuđivati (...)* Po čemu to, po kakvom ljudskom i prirodnom zakonu on nema pravo na ljubav, na mladu ženu, na vrelo tijelo, na impulse koje u njemu izaziva ta žena, to tijelo, ta pohotna bludnica?¹¹ U pitanju je Velunovo samopredstavljanje i samoopravdanje nakon prve noći provedene sa Bracom Senijom.

Podražavanje unutrašnjeg života, po Frojdu podrazumijeva mehanizme svih psihičkih djelovanja koji su troslojni: svjesni dio (Ego), predsvjesni dio (Super-ego) i podsvjesni dio (Id). Kroz monologe i metodološke principe psihološkog karakterisanja u romanu *Ljubavnik Duklje*, narator postaje pokazatelj svih strukturalnih stanja junaka. Razni oblici duševnih patnji evidentni su (mada ne i uobičajeni) pratioci junaka ovog romana, tako da se direktni i unutrašnji monolog ističu kao najbolji ilustratori psihičke destabilizacije likova.

U romanima savremene književnosti u kojima postoji nota psihološkog, katkad može da se javi i jedna, veoma važna po psihološki tok, vremenska jedinica. Isti događaji mogu biti viđeni iz mnoštva vremenskih pozicija, iz mnoštva doživljajnih perspektiva. Taj proces se može odvijati sinhronijski i dijahronijski. U pitanju su subjektivne perspektive koje su, recimo, karakteristične za Ćosićevu tetralogiju *Koreni, Vreme smrti, Vreme zla i Vreme vlasti*. U romanu *Ljubavnik Duklje* takve perspektive nijesu česte kao kod Ćosića, što je i razumljivo s obzirom na obimnost Ćosićeve tetralogije, ali postoje po istom principu. Brković ne iznosi različite perspektive različitih junaka sukcesivno, već onda kada smatra da je taj lik upotpunjen kao karakter. Tako, o Dunji Seoč i njenim, *ukletim* vjeridbama saznajemo iz više izvora – od nje same, od Veluna i, naposljetku, od već odraslog Antonija. O ljubavi između Brace i Veluna saznajemo, osim kroz njihova dejstva i ispovijesti, takođe i kroz Antonijev razgovor sa Bracom. Kroz taj razgovor se posredno otkriva i mišljenje njegove majke Jegde o tom događanju.

⁹ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007, str. 762.

¹⁰ Vidjeti: Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006, str. 67.

¹¹ Jevrem Brković, Navedeno djelo, str. 421.

Istorijsku dimenziju ovog romana čini smještenost radnje na jednom lokalitetu obilježenom neprestanim osvajanjima, ratnim pohodima i pobunama. Autor daje rekonstrukciju događaja iz gledišta tri generacije te je uočljiva njegova tendencija da sve što je prikazano bude uvjerljivo, sugestivno i vjerodostojno. Pošto se roman odlikuje tematsko-motivskom raznolikošću, kroz istorijsku konotaciju neprestano ili provijava ili ponekad nadvladava i porodična i psihološka nota, kao i antropološke, alegorijske, političke, sociološke i dokumentarne osobenosti. Interesantno je da, s obzirom na način predstavljanja događaja, istorijski roman može imati sinhronijski i dijahronijski vid.¹² Upravo ovo proizilazi iz shvatanja i tumačenja ljudske prirode, posebno onog dijela koji se tiče varijabilnosti karaktera u različitim vremenskim periodima i dešavanjima. Sinhronijski tip romana smatra da je čovjekova priroda održiva konstanta koja čak i pod dejstvom najkrupnijih promjena u istoriji čovječanstva, ostaje neizmijenjena. Mijenjaju se kostimografije i scenografije određenih doba, smjenjuju se autoriteti i teokratije, ali ne i ono što čini milje ljudskog djelovanja. Suprotno od ovoga gledišta, dijahronijsko posmatranje istorije vidi čovjeka uvijek izmijenjenog pod lupom različitih okolnosti. Tako istorija postaje presudni činilac u stvaranju ljudskih stimulusa; ona je mjerilo pokretljivosti svih pojedinačnih i kolektivnih dešavanja i kretanja. Roman *Ljubavnik Duklje* shvata i opisuje čovjeka vjekovima i istorijom nepromijenjenog; jedan Velun Seoč ma u kom razdoblju da je smješten – bilo u Bodinovo vrijeme ili u vrijeme Balšića, bio bi mučen istim pitanjima koja se tiču svega što je ljudsko i neljudsko, a istorija bi bila podsticaj za izvornost i nastanak njegovih pitanja i odgovora. Takođe, Domaš Ozrović bi u svakom vremenu bio buntovnik, opozicija utemeljenom sistemu zato što njegova vizija života proističe iz lične i profesionalne ambicije da jedan sistem, ako već postoji, mora biti posvećen i pojedincu, a ne nikako privilegovanoj društvenoj grupi. Stoga je irelevantno da li je on živio u vrijeme renesanse komunističke utopije ili je možda bio savremenik knjaza Nikole, njegovo istupanje je uvijek isto. Ne smije se shvatiti kao urbani donkijhotovski junak, već kao stanovnik stvarnog svijeta koji se odlikuje nepomirljivošću sa društvom.

*Tumačenje romaneskних дела са историјском темом подразумјева suočavanje sa mnogobrojnim alegorzama, aluzijama, parabolama, raznovrsnim istorijskim paralelizmima, dokle sa svim postupcima koji preoblikuju jedno vreme u drugo.*¹³ Istorijski roman uključuje u svoju strukturu i pojav-

¹² Vidjeti: Tanja Popović, Navedeno djelo, str. 762.

¹³ Isto, str. 306.

ljivanje kako fiktivnih, tako i istorijskih ličnosti. Njihovi životi se prepliću, tako da je česta pojava da fiktivni lik razgovara sa istorijskom ličnošću, da borave na istom prostoru – bilo da je u pitanju neka konferencija, komemoracija, sjednica, zabava, politička rasprava ili, pak prostor ratnog vremena, Pošto je vrijeme istorijskog romana rastegljivo, što je slučaj i sa romanom *Ljubavnik Duklje*, uočava se da su često situacije susreta sa istorijskim ličnostima date iz vremenske pozicije koja je čak decenijski iza tih događaja. Pozicirajući tako i junake i tok radnje, narator oštro suprotstavlja dva vremena, dvije struje, dva politička načina razmišljanja. Razlike su uvijek uočljivije ako se nešto posmatra kroz udaljenu vremensku perspektivu, samim tim, i sudovi su objektivniji, dobijaju istorijsku snagu. Kroz mišljenje aktuelnog, savremenog posmatrača ruina se konzervativizam prošlog, a iz debata esejističkog karaktera ogleđa se kritički duh koji katkada može imati i propagandnu nijansu, ali je neosporno da bez te note nema ubjedljivog istorijskog diskursa.

U jednom sinhrono-retrospektivnom posmatranju sopstvenog učestvovanja u Drugom svjetskom ratu, Velun Seoč oživljava razgovor sa Milovanom Đilasom i Josipom Brozom Titom. Broz se živo zanima za porijeklo Veluna Seoča te kroz razgovor saznaje da su Velunu komunisti *greškom* ubili oca. On tada moli svoje saborce da se trude da takve greške ne ponavljaju, a takođe postavlja i pitanje da li je Duklja neka sekta. Kada je dobio odgovor da je Duklja prva slovenska država na teritoriji današnje Crne Gore te da su i Duklja i Zeta prethodnice današnje republike, Broz je prokomentarisao da u istupanju Crnogoraca kao Dukljana ne vidi ništa *kontrarevolucionarno*, a kasnije je dodao i sljedeće: *Druže Brežnjanin, prestati i u Crnoj Gori, i svuda, s tim ubistvima s greškom. Ako već moramo ubijati, neka to bude bez greške.*¹⁴

Uvođenje istorijskih ličnosti u neki roman, česta je pojava u evropskoj književnosti. Prepoznatljiv po tom maniru je Lav Nikolajevič Tolstoj u ruskoj literaturi, a u srpskoj Janko Veselinović, Miloš Crnjanski i Dobrica Ćosić. U romanu *Ljubavnik Duklje* evidentno je često pojavljivanje i pominjanje knjaza Nikole i ljudi sa njegovog dvora, zatim Broza, Blaža Jovanovića, Milovana Đilasa pa i Ivana Milutinovića i dr. Onog momenta kada ličnost iz stvarnog života zakorači u svijet književnosti, postaje i sama književni lik te dobija sve osobine karakteristične za fiktivno stvaralaštvo. Kao što može da stvaralačkim postupcima preoblikuje jedno vrijeme u drugo, tako autor može i da izvrši određene korekcije i kada je u pitanju tran-

¹⁴ Jevrem Brković, Navedeno djelo, str. 403 i 404.

sformacija istorijskog u fiktivni lik. Ako bi u cjelosti preinačio istoriju, kao i ulogu i djelo stvarne ličnosti, pisac bi time izvršio određenu vrstu parodizacije te bi na mikro-planu pokazao nedostatke nekog vremena i društva. Taj postupak bi bio sarkastične razine i imao bi alegorijsku osnovu. Naglašavamo da je domet književnosti i njenih zamišljenih realizacija nepregledan te da autor ima nepriskonoveno pravo mijenjati čak i nešto što je opštepoznato i realno, a sve u cilju odašiljanja naslućenih, skrivenih ili prepoznatljivih kodova onima koji će uživati u tako verbalizovanoj igri. Međutim, roman *Ljubavnik Duklje* nema koncentraciju ironijsko-parodijskog rušioca istorijskih temelja, jer nema u sebi namjeru rasonodnog, već katartičnog porijekla, ali istorijske ličnosti koje su date u njemu imaju slobodu kao i drugi književni likovi. Ta sloboda nije ničim uslovljena i čitalac je shvata kao karakterološko, ponekad i tipizirano manifestovanje oprečnih ideja, živih ili pak umrlih ljudi. Ovdje svaki lik, nezavisno od toga da li je stvaran ili izmišljen, da li je pod stvarnim ili pseudo imenom, ima svoju sudbinu, idejnost, duševnost, svoje raznoglasje u vremenu i prostoru. Svi oni imaju svoju zastupljenost u konfliktnoj dramskoj događajnosti i svi su nominalni nosioci silnih epskih tokova. Zato je ovo i jedna vrsta kamernog istorijskog romana sa osobitim postupkom konstrukcije fiktivnog junaka na pozadini prepoznatljivog prototipa. Sistem stvarnog i izmišljenog u ovom romanu ima dimenziju preklapanja. *Umetnička književnost imitira realnost, sazdaje iz svog sistemskog u svojoj suštini, materijala – sistem nesistemnosti. Da bi izgledao kao ‚slučajan‘ elemenat u umetničkome tekstu, treba da ulazi bar u dva sistema, da se nalazi na mestu njihovoga presecanja. To što je u njemu sistemsko sa tačke gledišta jedne strukture, izgledaće kao ‚slučajno‘ ako se posmatra sa druge tačke gledišta.*¹⁵ Umjetnički lik nije samo ostvarenje neke kulturološke shematizacije, već se gradi i kao sistem koji istovremeno odstupa od tog šablona. Velun, Domaš, Antonije, Braca, Jegda, Dunja i svi drugi, klasifikuju se prema epohi čiji su izdanci, ali su determinisani i otporom prema njoj. Tek kada su uzeti zajedno, ova dva systemska određenja imaju svoju potpunost.

Istorija jeste nadahnuće ovog književnog djela, ali istorija ne mijenja literaturu, već obrnuto, književno djelo je ono koje po svojim svojstvima može oblikovati istoriju. Kada istorija prođe kroz sve kontekste koje unutar književnosti nudi psihologizacija likova, mitologizacija događaja i lavirintnost vremena i prostora, onda sve ono što jeste objekat opisivanja, postaje svevremeno i sveprostorno. Istorijsko djelo sa navedenim odlikama jeste

¹⁵ Jurij Lotman, *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976, str. 99.

enciklopedijski i egzistencijalni univerzum primjenljiv na svako doba i svako društvo. *Brković vrši homogeno segmentiranje istorije, svodeći je na njenu naknadnu rječitost. Cjelina daje fragment, fragment daje cjelinu i integralno-lavirintnu strukturu naracije.*¹⁶ U priči „Sve je to nekad bila jedna zemlja – dukljanska”, kaže se: *Na tom moru su bili i Vojislavljevići i Balšići i Crnojevići. Kotor je izvjesno vrijeme bio i glavni grad dukljanske države. Crnojevići su – Raič i Stefanica – prije nego što se njihova kneževina nazvala Crna Gora, stolovali u Kotoru, a ona je bila samo ono malo okamenjene zemlje oko Lovćena, uglavnom s ove strane. Brda i župe s jezerima i rijekama još su, u narodnoj memoriji i predanju, bitisali kao ostaci dukljanske zemlje (...)*¹⁷ Kada narator pripovijeda o istoriji, posebno o onoj koja je davno prošla, njegovo pripovijedanje je mnogo više od istoriografske tematike, štaviše, mješavina je epskog i lirskog. Narator podrazumijeva auditorijum koji snagom riječi želi ubijediti u postojanost iskaza, a ubijediće ga, osim istorijskim dokazima, takođe i verbalnom selekcijom. Zato se postavlja kao rapsodični voditelj priče koja obiluje podacima, rodoslovljem, onomastikom i legendama, ali i lirskom intonacijom svega kazanog. O istim vremenima koja su opisana u pomenutoj priči, istoričar će, na primjer, reći: *Na početku vladavine Stefana Crnojevića teritoriju njegove države činio je prostor između Lovćena, Skadarskog Jezera, Morače, Zete i Budoša. Skadar i čitavo primorje od Kotora do Ulcinja, bilo je tada pod vlašću Mletačke republike.*¹⁸ Iskaz istoričara je egzaktan, referencijalan i počiva na apsolutnoj podudarnosti između rečenog i značenja. Dočim, književnoumjetnička leksika čak i kada pod svojim okriljem ima istorijsku stranu, ima mnogostruku figurativnost i uvijek upućuje i na nešto drugo, nešto izvan fabularnog okvira.

Sasvim je opravdano bilo očekivati da roman koji objedinjuje građu počev od stvaranja prvostepene dukljanske države pa do savremenih dana, ima razučenu fabularnu, kompozicionu i žanrovsku okosnicu. Kroz period od jednog milenijuma, ispred recipijentskog jezgra su se ukazale brojne istorijske istine i mitološke sage: viševjekovni dukljanski animozitet prema Raškoj, ratovi u unutrašnjosti, kao i diplomatske bitke koje su vođene van bojnog polja; zatim, osobit osvrt na Skadar, Prvi svjetski rat, Mojškovačku

¹⁶ Borislav Jovanović, *Monigreni Jevrema Brkovića ili otkrivanje crnogorske Atlantide*, Duks, Podgorica, 2001, str. 25.

¹⁷ Jevrem Brković, Navedeno djelo, str. 471.

¹⁸ Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 37.

bitku, Drugi svjetski rat, Inforbiro, Goli otok i, naposljetku, priča o crnogorskoj samopoznaji i obnavljanju crnogorske državnosti 2006. godine. S obzirom na to da je narativno tkivo formirano od događaja koji prate jednu porodicu, razumljivo je da je čitalac morao proći kroz sve burne i transformativne doživljajne mijene svakog od obrađenih likova. Na ravni psihološkog, historijskog i usmenog koda nastaje *Ljubavnik Duklje* sa svojom izrazitom žanrovskom polivalentnošću i prelamanjem epskog, lirskog i dramskog.

Olga VOJICIC KOMATINA

GENRE VERSATILITY IN THE NOVEL *LJUBAVNIK DUKLJE*

Summary

A genre diversity in the novel *Ljubavnik Duklje* derives from a thousand years which are covered through its plot which makes us believe that this novel is certainly one of the most diverse in the contemporary Montenegrin literature regarding the thematic scope, techniques and modified forms of storytelling, as well as the organization of time and space. Since the plot is related to the fate of one family and its good and bad times, it is evident that this is a family novel. The novel can certainly be defined as a novel- river, since it describes the family events through a pretty long period of time. Its dense dynamics of mythical and historical events displays ranging from the formation of Duklja which happened in 1042 statehood, till its reconstruction in 2006 which makes us conclude that it's a historical novel and since the reinterpretation of myth and history have been presented by the main character Velun Seoč, it can be said that the novel is a novel of s character. Regarding the fact that the novel has been intertwined by the idea of the Montenegrin identity, it actualizes the contemporary events through the prism of narrator's impressions and the author's position, having the elements of the novel of ideas, including political novel with a message.

Key words: genre versatility, novel character, roman-rivers, historical and political novel.

Jovana M. REBA
Univerzitet u Novom Sadu

MISTIKA ŽIVOTA I DELA JELE SPIRIDONVIĆ-SAVIĆ

U radu je izvršena analiza života i stvaralaštva srpske književnice Jele Spiridonović-Savić, kao i recepcije njenog dela posle Prvog svetskog rata do danas. Jela Spiridonović-Savić (1890–1974) je pisala poeziju (zbirke *S uskih staza* (1919), *Večite čežnje* (1926) i *Jesenje melodije* (1939) i religioznog epa *Pergamenti* (1923)), prozu (*Pripovetke* (1939)) i eseje (*Susreti* 1944)). Školujući se u evropskim centrima kulture imala je prilike da ideje pravoslavlja, (kao dela svojeg tradicionalnog nasleđa) ukrsti sa idejama zapadnog hrišćanstva, pogotovo u specifičnoj oblasti mističke duhovnosti. Istraživanje mozaika hrišćanske spiritualnosti predstavljalo je za Jelu Savić uvod u novi način razmišljanja o metafizičkim aspektima sveta, ali i o praktičnom delovanju individue, prema religioznim principima. Religiozni misticizam je bio duboko inkorporiran u duhovnu srž njene književne umetnosti. Naše proučavanje ovih dela bazirano je na naučnim postulatima feminističke teorije o književnosti, koja se bavi analizom fenomena ženske prisutnosti u književnosti 20. veka kao fenomena rodne prisutnosti u kulturi, što je ujedno dovelo i do otvaranja pitanja ponovnog otkrivanja marginalizovanih spisateljica i novih interpretacija njihovih dela. Cilj rada jeste pokušaj revalorizacije umetničke vrednosti datih književnih tekstova i ukazivanje na potrebu ponovnog određivanja autorkinog mesta u kanonu srpske književnosti.

Ključne reči: Feministička teorija, ginokritika, religiozni misticizam, Svetosavlje, Sveti Sava, ženska književnost.

Književnica Jela Spiridonović-Savić rođena je 11. januara 1890. godine u Šapcu u bogatoj trgovačkoj porodici grčkog porekla. Otac naše književnice Mihailo Spiridonović (1848–1908), bio je veoma školovan čovek: završio je Veliku školu u Beogradu, doktorirao medicinu oko 1880. godine u Beču i potom se zaposlio kao okružni fizikus u Šapcu. Mnogi njegovi radovi iz kulturne istorije, higijene življenja i medicine, kao i zbirka pripovedaka nestali su posle rata, a sećanje na njih sačuvala je ćerka Jela, koja je nasledila očev književni talenat i ljubav prema umetnosti.

O životu Jele Spiridonović Savić nije sačuvano mnogo podataka. Čini se da je književnica krila svoju intimu, u skladu sa uobičajenom tendencijom srednjovekovnih mistika – njenih uzora, koji su svoju ličnost smatrali irelevantnom za umetnost koju su stvarali. Svoj duhovni autoportret Jela je oblikovala prvenstveno kroz poeziju.

Bila je izuzetno obrazovana žena: posle završene osnovne škole i gimnazije u Šapcu studirala je filozofiju na univerzitetu Noterdam de Sion u Trstu, a školovanje je nastavila nakon Prvog svetskog rata – na fakultetima u Njujorku, Minhenu, Monaku i Beču. Danas možemo reći da je za njeno školovanje bila presudna politička karijera Vladislava Savića, koji je u ovim gradovima bio generalni konzul Kraljevine Jugoslavije. Godine 1909. je prešao na mesto direktora nezavisnog političkog lista *Novo vreme*, čiji su saradnici bili Jovan Skerlić, Bogdan Popović, Branko Lazarević, Jovan Dučić, Milan Ćurčin, ali i Jela Spiridonović. Svoje prve literarne priloge J. Savić je objavila u tom časopisu. Poznanstvo mlade književnice i Vladislava Savića je 1913. godine krunisano brakom.

Prva zbirka poezije *S uskih staza*, objavljena 1919. godine u Beogradu, odredila je idejni i tematski put njenog stvaralaštva. Sam naziv zbirke ukazuje na pesnikinjino osećanje teskobe u materijalnom svetu, potrebu za prevazilaženjem njegovih granica i nalaženjem odgovora u svetu metafizičkog iskustva. U svojim pesničkim opservacijama preobražavala je prirodne fenomene u mističke simbole, sjedinjujući objektivnu stvarnost sa religioznom ekstazom, odnosno sa snažnim osećanjem ushićenja i divljenja čudu života. Za pesnikinjino poetiku je posebno značajna činjenica da je u ovoj zbirci, odnosno u „Pesmi ljubavi” evidentan momenat kada ona prevazilazi svoju prvobitnu, panteističku viziju i počinje da traži odgovore u kompleksnom svetu hrišćanskog misticizma. Njeno celokupno stvaralaštvo zasnivalo se na umetničkim i naučnim interpretacijama različitih aspekata mističke filozofije – od variranja mističkih tema i motiva (u poetskom izrazu) do alteracije biblijskih legendi i žitija srednjovekovnih mistika (u proznom iskazu).

Sastavljena od 34 kratke pesme, zbirka je imala diskretan, ali pozitivan prijem kod književne publike. Iako nije postigla veću popularnost, ime Jele Spiridonović-Savić je postalo prepoznatljivo kod književne publike, a najveći broj pesama iz zbirke je narednih godina štampan u časopisima *Dan*, *Misao*, *Srpski književni glasnik*, *Budućnost*, *Saznanje*, *Savremenik*, *Raskrsnica*.

U navedenom periodu pesnikinja počinje da proučava ideje misticizma, postulate spiritualne filozofije, žitija srednjovekovnih mistika (Tereze

Avilske, Tome Akvinskog, Majstera Ekharta i dr.), kao i religiozno-filozofske sisteme Ničea i Dostojevskog. Analizom mističkih iskustava srednjovekovnih monaha i monahinja, došla je do zaključka da je Rastko Nemanjić – Sveti Sava, zbog duhovnih stremljenja, askeze i žudnje za sjedinjenjem s Bogom, predstavljao oličenje mistika. Svoje viđenje utemeljivača srpske pravoslavne crkve Jela Savić je umetnički oblikovala u spevu *Pergamenti*, koji je objavila 1923. godine. Delo je koncipirano kao duhovna autobiografija Sv. Save iz hilendarskog perioda, koju početkom 19. veka na zgarištu spaljenog manastira Svetog Simeona „slučajno” pronalazi monah Stratonik.

U vremenu turbulentnih promena sistema moralnih vrednosti, kulture i društva, značajan broj srpskih književnika i književnica je izlaz iz duhovne krize video u svetlosti srednjovekovne tradicije. U tekstovima Isidore Sekulić, Miloša Crnjanskog, Svetislava Stefanovića, Vladimira Vujića, Dimitrija Najdanovića, Đoka Slijepčevića i dr., Sveti Sava predstavljao je projekciju hristolike ljubavi, vizionarskog uma i vrhunske kulture. Ep *Pergamenti* Jele Spiridonović-Savić je eho datih religiozno-nacionalnih ideja čiji su nosioci bili predstavnici srpske bogoslovske i umetničke elite. Naslov dela jeromonaha dr Justina Popovića *Svetosavlje kao filozofija života* postao je simbol jedinstva hrišćanskog ideala i nacionalne kulture. Po mišljenju Popovića, osnovni cilj svetosavske kulture jeste ovaploćenje Boga u čoveku i u svetu: „Svetosavska kultura je neprekidno služenje Hristu Bogu, neprekidno bogosluženje: čovek služi Bogu kroz sebe i kroz svu stvar oko sebe: sistematski i planski unosi Boga i Božje u svaki svoj posao, u svako svoje stvaralaštvo; budi sve što je božansko u prirodi oko njega, da bi sva priroda služila Bogu, predvođena hristočežnjivim čovekom” (Popović, 1923).

Značaj srednjovekovnog svetitelja za srpski narod naj slikovitije je izrazio vladika Nikolaj Velimirović. Prema njegovim rečima, osnovna unutrašnja sila koja je pokretala Svetog Savu na velika dela bila je „vizionarska vera u živoga Hrista i plamena ljubav, spojene ujedno kao što je spojen izvor sa rekom što teče iz svog izvora. Kao čovek sa najboljom sintezom Istoka i Zapada u sebi, Sava je imao jedno preimućstvo nad velikim i genialnim Azijatima u tome što je mogao biti aktivan i energičan na opštem poslu do savršenosti jednog velikog Evropljanina” (Velimirović, 1935). Metafizička dimenzija koju je naglašavao Nikolaj Velimirović upravo predstavlja ključnu tačku svetosavske literature Jele Spiridonović-Savić.

Savina povest u *Pergamentima* je priča o specifičnoj tendenciji ljudskog duha, koja se može analizirati na osnovu mističkih principa britanske

spisateljice Evelin Anderhil (Eveline Underhil), definisanih u njenoj poznatoj studiji *Misticism: A Study of the Nature and Development of Man's Spiritual Consciousness* (Misticizam: studija o prirodi i razvoju ljudske spiritualne svesti) iz 1911. godine. Početna tačka mističkog putovanja je svest o transcendentnoj stvarnosti. Sledeći korak je prosvetljenje sopstvenog bića, posle kojeg sledi religiozni trans, opijenost Bogom i slavljenje *Njegovog* prisustva u fizičkom svetu. Nakon ekstatičnog iskustva nastupa duhovna kriza, praćena dubokim osećanjem otuđenosti i potištenosti, ali je to samo neizbežan nivo pročišćavanja na mističnom putu, radi konačnog odricanja od sopstvenog ega. Posle te faze, nastupa smirenje u sjedinjenosti sa Bogom, preobražaj osećanja uzaludnosti u osećaj stanja čistog postojanja. Na ovom stupnju se može započeti novo putovanje – nazad u objektivni, socijalni svet, u kojem mistik postaje veliki učitelj, svetac, iscelitelj, pesnik. Jela Savić je ovu teoriju o mističkom iskustvu transponovala u književno delo, u čijoj se strukturi Savina potraga za Bogom razvija po tačno utvrđenim nivoima i završava povratkom u objektivnu stvarnost – u domovinu. Tako je pesnikinja želela da objasni njegove motive za kulturna, politička i verska dostignuća u srpskoj istoriji. Delo je izazvalo veliku pažnju ne samo kod srpske književne publike već je imalo pozitivnu recepciju i u Italiji, gde je objavljeno 1927. godine, i to na italijanskom jeziku.

Iako negativna, kritika Stanislava Vinavera u časopisu *Misao* je veoma interesantna. Ona osvetljava nekoliko važnih aspekata u stvaralaštvu Jele Savić. Avangardni pesnik je smatrao da Savin duhovni put koji je iscrtila književnica (od bekstva od materijalnog sveta do smirenja u sjedinjavanju s Bogom) ne poseduje dovoljnu snagu, dovoljnu dramatičnost i baroknu kompleksnost kontroverznih osećanja (koje bi takvo iskustvo „moralo” pratiti). Dok je Vinaver odricao mogućnost žena da dosegnu duhovne visine (do kojih dopiru samo muškarci), Umberto Urbanaz-Urbani¹ insistira na tvrdnji da je poezija Jele Savić, pre svega, pisana „sa strašću muškarca, sa zanosom ljubavnika” (Urbani, 1927: XXV). Po njegovom mišljenju, mistično putovanje svetog Save u *Pergamentima* preobražava se u univerzalnu priču o čovekovoj borbi između plotskih osećanja i duha, očajanja i radosti, koju je jedino moguće realizovati kroz jedinstvo s Bogom. Suprotno Vinaverovoj percepciji, Dučić je *Pergamente* smatrao delom veoma značajnim za srpsku književnost: „Ja volim njenu religioznu i duboku inspi-

¹ Poznati italijanski književni istoričar koji se bavio analizom i prevodjenjem najboljih dela srpskih, hrvatskih i crnogorskih pisaca na italijanski jezik. Preveo je delo na italijanski jezik, pod nazivom *Pergamene rinvenute e trascritte dal fratello in Cristo Stratonico*.

raciju u *Pergamentima*, koji su za mene jedna od najlepših pesničkih knjiga na našem jeziku i nešto najbolje što je dala naša poezija generacije posle rata” (Dučić, 1926: 5).

Iako je u drugoj deceniji 20. veka uglavnom živela u inostranstvu – Beču, Parizu, Monaku i Trstu, Jela Savić je redovno objavljivala svoje radove u srpskim časopisima *Misao*, *Srpski književni glasnik* i *Belgrader Zeitung*. Te pesme su ušle u zbirku poezije *Večite čežnje*, objavljene u Beogradu 1926. godine. Predgovor je napisao Jovan Dučić, koji je istakao da se pesme Jele Spiridonović-Savić „razlikuju od starijih [pesnika] svojom formom, a od mlađih svojom sadržinom” (Dučić, 1926: 4). Ono što pesnikinju odvaja od ostalih pisaca je upravo misticizam, „njena lična spiritalna nota, aspiracija ka transcendentnom i opštem, smisao za uopštavanje, za vezivanje u zajedničko, i osnovno, esencijalno, kosmičko” (Dučić, 1926: 4). Dučićeva kritika isprovocirala je sledećeg kritičara zbirke – Vladimira Velmara Jankovića, koji je preispitao problematiku originalnosti predratne generacije pesnika, kao i njihov odnos prema individualnom umetničkom izražavanju. Kao i Vinaver, on izriče falogocentričan stav o umetničkoj nesposobnosti žena da izbruše poetsko delo na principima konciznosti, jednostavnosti i neposrednosti.

U svojoj analizi srpske nove poezije, Milan Kašanin je pesničku zbirku *Večite čežnje* postavio na visoko mesto, označivši Jelu Spiridonović-Savić kao jednu od najboljih posleratnih pesnika. Za razliku od ranije navedenih kritičara, koji su J. Savić prvenstveno zamerali na intelektualnom pristupu poeziji, Kašanin ju je doživljavao kao pesnikinju „ploti, krvi i jakih čulnih senzacija” (Kašanin, 1927: 204).

Poslednji u nizu kritičkih prikaza *Većitih čežnji* napisala je filozofkinja dr Ksenija Atanasijević, koja je istraživala metafizički podtekst dela i njegovu rodnu perspektivu. Po njenom mišljenju, Jela Savić se uzdigla iznad uobičajenih erotičnih kontemplacija i „prečistila svoju ljubavnu poeziju za jedno produbljeno mistično osećanje, što je započela još u svojoj poemi retke lepote *Pergamentima*” (Atanasijević, 1927: 231). Metafizička suština zbirke ogleda se u čežnji za večnošću, za vrhovnim bićem, za sjeđinjavanjem sa transcendentnim. Kritičarka je smatrala da su tematski ciklusi „Tragedija žene” i „Dnevnik usedelice” najbolja ostvarenja u zbirci, izvedena sa originalnim nadahnućem, koje nigde nije klonulo: „Kad peva ženu, g-đa Spiridonović stvara najneprolaznije svoje strofe” (Atanasijević, 1927: 232).

Od objavljivanja zbirke *Večite čežnje* (1926) do kraja treće decenije 20. veka Jela Savić je aktivno objavljivala svoju poeziju u mnogobrojnim

srpskim književnim časopisima: *Srpskom književnom glasniku*, *Književnom severu*, *Ženskom svetu*, *Miroljubu*, *Književnom poletu*, *Životu i radu*, *Kritici*, *Pravdi*, *Letopisu Matice srpske*, *Ženskom pokretu*, *Misli*, kalendaru *Vardar*, *Pregledu*, *Južnom pregledu*. Pesme je publikovala i u čehoslovačkim časopisima: *Česko-slovensko-jihoslovanska liga* i *Česko-jihoslovanska revue*. U *Srpskom književnom glasniku* objavljivala je i pripovetke.

Na kraju treće decenije 20. veka, naša književnica objavljuje dve knjige: zbirku poezije *Jesenje melodije* (u kojoj su sabrane pesme objavljivane tokom tridesetih godina u periodici) i *Pripovetke*. S obzirom na to da nije prestajala da piše i objavljuje pesme, čini se da njeno celokupno delo čini koherentnu celinu, sa retkim plamičcima inspiracije novim idejama.

Todor Manojlović je novu pesničku zbirku Jele Savić doživeo je kao „prebolnu i magičnu – stvaralačku nostalgiju usamljenika ... motiv koji razvezuje sumorno i sugestivno, sa nekim čudesno nežnim melodizmom i ustreptalim mističkim bleskom” (Manojlović, 1940: 54). Manojlović je 1939. godine napisao kritički prikaz² celokupnog poetskog stvaralaštva Jele Savić, u kojem ju je označio kao „najčistiji i najsugestivniji ženski glas u bogatom horu i orkestru naše moderne poezije” (Manojlović, 1998: 388).

U kritici Pauline Albale-Lebl, zbirka *Jesenje melodije* opisana je kao „melanholična strasna barkarola” (Lebl, 1939a: 491). Kritičarku najviše fascinira pesnikinjina sposobnost da svoju umetnost sačuva od sveta realnosti i uticaja aktuelnih društveno-političkih događaja: „Utisci koji nju pokreću i uzbuđuju, njene senzacije i opservacije, kao i odjeci spoljnih zbivanja u njenoj duši, sve je to otkinuto od vremenskog i zemaljskog, i transponovano u sferu prečišćenih emocija. Ona kao da okleva pred stvarnošću, da uzmiče, da je se plaši: svaki dodir sa svetom kao da joj daje podsticaj da se brzo uvuče u sebe, do korena svoga bića, i da u svojim ličnim duševnim izživljavanjima potraži odgovora na čuda i pokor što se dešavaju unaokolo, kao i utehu da bi se moglo i dalje živeti i trpeti” (Lebl, 1939a: 490).

Iste godine kada je izašla zbirka pesama *Večernje melodije* Jela Savić je objavila knjigu pripovedaka, od kojih su neke već bile štampane u *Srpskom književnom glasniku* (1934–1938). Delo čini pet pripovedaka: „Pale se svetiljke gradske”, „Harmonikaš”, „Gospođa Georgina”, „Mala služavka Marija” i „San Marije iz Magdale”. Kao i u poeziji, u pripovetkama su evidentni uticaji religioznog misticizma. One predstavljaju proznu reali-

² Tekst je posthumno objavljen 1998. godine – u knjizi eseja *Osnove i razvoj moderne poezije Todora Manojlovića*, koju je uredio Gojko Tešić.

zaciju hrišćanskog koncepta o potrazi za savršenom vrlinom, o žrtvovanju i esktazi duha. Motive iz svoje poezije pesnikinja je transponovala u proznu formu, tako da su gotovo svi glavni junaci i junakinje bili otelotvoreni u određenim pesmama ili pesničkim ciklusima.

U svojem opsežnom kritičkom prikazu zbirke *Jesenje melodije* Bori-voje S. Stojković ističe: „G-đa Savić nije umetnički pripovedač, ali ima umetničku dušu. Ne preterujemo ako kažemo da se ona ovoga puta prikazala više kao pesnik nego kao pripovedač. Služeći se pritom raznim pesničkim sredstvima, čisto osećajnim izražajima, ona se teško povinivala mirnom, sređenom toku i planskom okviru pripovetke” (Stojković, 1939: 12.388). Glavne junake i junakinje pripovedaka kritičar doživljava kao moralne ličnosti, obeležene sudbinskom tragičnošću, tj. „određenom vrstom veltšmerca” ((Stojković, 1939: 12.388): „Zasnovani [su] na pesničkom osećanju života, a to osećanje je ovde u službi moralnog idealizma. Likovi su živeli ne dotle dokle su hteli životni uslovi, nego dokle je trajao taj pesnički doživljaj, zanos, darovit i topao gospođe Savić” ((Stojković, 1939: 12.388).

Paulina Albala-Lebl je, analizirajući pripovetke, krenula od iste teze od koje i Stojković, odnosno od sinonimije pesničkog i proznog jezika autorke. Za razliku od ovog kritičara, ona smatra da je lirski karakter dela i njego-va najveća umetnička vrednost: „Tih pet pripovedaka su čista lirika, dovedena do ekstaze, do svog paroksizma, u kojima svakako, ne treba tražiti sliku naših ljudi, ni naše sredine, ni naših naravi. Jer ličnosti koje opisuje gđa Savić, i koje opisuje vrlo minuciozno i reljefno, samo su konstrukcije jedne fine pesničke invencije, koje nismo nikada sretali, niti ćemo ikada sresti među nama” (Lebl, 1939b: 462).

Dva navedena dela, *Jesenje melodije* i zbirka pripovedaka, zatvaraju jedan krug poetskog stvaralaštva Jele Savić. U novim, pretećim vremenima, tj. u osvit Drugog svetskog rata, autorka se u potpunosti okreće srpskoj srednjovekovnoj prošlosti, bedemu koji je štiti od aktuelnih društveno-političkih događaja, stvarajući poeziju nadahnutu žitijima naše vlastele – dinastije Nemanjića. Od 1940. do 1941. godine objavljuje pesme iz ciklusa „Naša vlastela”. To su pesme o Stefanu Nemanji, svetom Savi, carevima Dušanu i Urošu, carici Milici, kao i „Studenički triptihon” u *Letopisu Matice srpske* i *Godišnjaku Matice srpske, Srpskom književnom glasniku*, kalendaru *Vardar* i u *Vremenu*.

Svoje poslednje delo, knjigu eseja *Susreti*, objavila je ratne 1944. godine. U njemu su sabrana predavanja koja je održala tridesetih godina na Kolarčevom narodnom univerzitetu i u udruženju Kola srpskih sestara:

„Religiozno osećanje i sadašnjica”, „Rekvijem pesniku Rilkeu”, *Tragika Ničea* (1934), „Fra Anđeliko” i „Značaj unutrašnjeg života za razvoj ličnosti”. U knjizi se, takođe, nalaze radovi koje je već objavila u *Srpskom književnom glasniku* („Geteov put ka svetlosti”; „Religiozno osećanje i sadašnjica”) i u *Životu i radu* („Žene mistici” i „Desanka Maksimović”), kao i eseji o Isidori Sekulić i francuskom pesniku Fransisu Žamu. Delo je izdala Srpska književna zadruga. Zbirka eseja *Susreti* je poslednja objavljena knjiga Jele Spiridonović-Savić. Po završetku Drugog svetskog rata nastaje novo doba, čiji je sistem vrednosti bio u tragičnom raskoraku sa duhovnim stremljenjima, religioznim tendencijama i umetničkim stvaralaštvom spisateljice. Ona je bila prokažena, i to kao „saradnica fašističkog okupatora”, jer je u ratu objavljivala svoja dela. Komesarska uprava na čelu sa Đurom Gavelom objavila je izveštaj *Srpska književna zadruga pod okupacijom*, u kojem je njen rad ocenjen kao nedostojan, nerodoljubiv i izdajnički.

Književnica je pronašla utočište u potpunoj anonimnosti, u intimi vlastitog doma, gde je nastavila da piše, ali svoja dela više nije smela da objavljuje. Njena neobjavljena dela su: poema *Dnevnik pesnika litalice* (1942), bajke *Između sna i jave* (1943), eseji *Susreti II* (1946), *Pripovetke II* (1949) i roman *Zapisi pravednog Ilije* (1954). Njihovi naslovi su nam poznati zahvaljujući dokumentu koji je napisala sama autorka, ali nažalost, dela nisu sačuvana.

Iako je bila članica Društva književnika Srbije, J. Savić se posle rata oglasila svega nekoliko puta: napisala je predgovor za zbirku pesama *Dobro jutro sunce Zore Topalović* (1955); godine 1958. je priredila za štampu *Pripovetke* svojeg supruga, Vladislava Savića; napisala je i kritički prikaz dela Miloša Crnjanskog, koji joj je posthumno objavljen u knjizi *Lirika Itake i komentari* (1993).

Pesme Jele Savić objavljene su u sledećim antologijama: *Antologija najnovije lirike* (1926) Sime Pandurovića; *Nova antologija srpske lirike* (1943/44) Svetislava Stefanovića; *Antologija srpskog pesništva* (1964) Miodraga Pavlovića; *Antologija srpskog pesništva (XII–XX veka)* (1969); *Moderno srpsko pjesništvo* (1991) Stevana Tontića; *Među javom i međ snom: dva veka srpskog pesništva* : cvetnik, knj. 1 (2002) Pere Zupca; *Tamno srce: srpske elegije* (2006) Časlava Đorđevića; *Parnas iskosa: antologija srpske poezije do Drugog svetskog rata* (2006) Dobrivoja Stanojevića; *S one strane duge: srpsko pesništvo za decu i mlade od Zaharije Orfelina do Ljubivoja Ršumovića*, knj. 1 (2006) Pere Zupca.

Književnica je umrla u Beogradu 1. septembra 1974. godine. Opraštajući se od nje u ime Društva književnika Srbije, Desanka Maksimović je tom

prilikom izjavila: „Bila je pravi, rođeni pesnik. Pisala je produhovljenu poeziju temom više okrenuta prema zvezdama nego prema zemlji. Više okrenuta prema našoj prošlosti nego prema sadašnjici” (Maksimović, 1974: 2).

U posleratnom periodu je ime Jele Spiridonović-Savić prvi put pomenuto dvadeset godina posle objavljivanja njene poslednje knjige: u *Antologiju srpskog pesništva* (1964) Miodrag Pavlović uključuje njenu pesmu „Februar”. Godine 1964, u knjizi *Pesnici III*, koja je izašla u okviru edicije *Srpska književnost u sto knjiga*, Ivan V. Lalić objavljuje pesme „Pod trešnjom”, „Teano pastiru” i „Zvezda moru”, bibliografiju spisateljice i kritički prikaz njenog stvaralaštva. On na početku ističe da je, „u jednom trenutku precejivana, a zatim zaboravljena, poezija Jele Spiridonović-Savić i sudbina te poezije dobar primer izukrštanog nesporazuma: između pesnika i njegovog odjeka, između htenja i mogućnosti, vokacije i zadanog zadatka” (Lalić, 1966: 49).

Posle dvadeset godina tišine i zaborava, delo Jele Savić analizirao je književnik, kritičar i filozof Radomir Konstantinović, koji je postavio tezu o tragičnom nesporazumu misaonog i poetskog u njenom delu. Po njegovom mišljenju, ona je pokušala da postane „sveta Tereza poezije srpskoga jezika, da dosegne, ekstazom, misticizam žarkoga plamena, ali njoj nije bio milostiv ovaj žarki plamen: razum je u njoj bio neuporedivo jači od ovog plamena, tako da njena poezija, i kada je iskidanih ritmova, izlomljene ritmičke linije, i kada je, nešto kasnije, tražena u standardnom vezanom stihu, ne uspeva nikada da probije plitku površinu jasnosti i da najavi tmine bezdanih dubina” (Konstantinović, 1983: 344). Kritičar je pravilno zaključio da se u idejno-tematskom aspektu pesnikinja neprestano nalazila u razdirućoj disharmoniji između želje da spozna/dosegne višu, transcendentnu stvarnost i straha da mu se potpuno prepusti. S druge strane, u njenoj poeziji je prisutna frustracija zbog suočavanja sa sopstvenom „čulnošću” (Konstantinović, 1983: 348), koju ona pokušava da preobrazi u ekstatičnu čežnju za Bogom, za apsolutnom ljubavi, a to je, u stvari, „žudnja sa samouništenjem (za uništenjem sopstvenog Ja i sopstvene svesti)” (Konstantinović, 1983: 348). U svojoj kritici Konstantinović najviše mesta posvećuje pesmi „Žena”³, koja je, po njegovom mišljenju, najbolja pesma: „Stilska

³ „Žene,
sve one nose krvavi krst
crveni krst
Materinstva;
sve one nose plamenu zvezdu
rumenu zvezdu
sa Istoka.

jednostavnost pesme ‚Žena‘ (te, verovatno, najznačajnije pesme Jele Spiridonović-Savić) gradi se na simboličkoj svedenosti sveta. Simbol je tu znak: njegovo značenje se podrazumeva, ono je davno usvojeno i poznato, i gradi se na hrišćanskoj simbolici krsta. Pet strofa ... znače razvijanje ove simboličke linije: krst – zvezda – svetlost, a peta je strofa ekspozicija osnovne suštine duha ove transcendentalističke simbolizacije krvi u zvezdu, patnje u blaženstvo žrtve, kao duha u kome ostaje nešto neiscrpno, nepokolebljivo ‚detinje‘, i bez koga ovoga žrtveno-hrišćanskog transcendentalizma ne može ni da bude” (Konstantinović, 1983: 362).

Međutim, Konstantinović ne samo da nije imao želju da glorifikuje srpsko žensko pismo (ili da ga spase od zaborava) već je u književno-estetskoj analizi stvaralaštva Jele Savić izrekao tvrdnju koja zapanjuje svojim otvorenim falogocentričnim šovinizmom, vulgarnošću i površnošću percepcije: „Sanjajući da ponovi ‚miris davnih, danas nemogućih cvetova‘ srednjovekovnih mističarki s Rajne i iz Flandrije ... ona je ostajala uvek pomalo onakva kakva je na fotografiji u *Antologiji* Sime Pandurovića: sa belim krznom prebačenim (u stilizovanoj nemarnosti) preko ramena, sa bisernom niskom (– lažni biseri? –) oko vrata: prazan pogled velikih očiju koje kao da provociraju da budu naseljene” (Konstantinović, 1983: 370). Ginofobično viđenje pesničkih motiva iz ženskog života, kao što je motiv pred ogledalom, iz zbirke *Sa uskih staza*, tipičan je primer degradacije ženske književnosti, pri kojoj se omalovažava ideja o značaju drugog sveta i drugih tema iz intimnog kruga ženskih doživljaja i senzacija. Konstantinovićeva kritika predstavlja i tekstualni trag u kojem su sadržani dominantni kodovi socijalističkog vremena. Ovi kodovi su prerađeni u skladu sa ideološkim potrebama kritičara da objasni i degradira istorijsku i književnu prošlost i značaj dinastije Nemanjića za srpsku kulturu u okvirima nametnute jugoslovenske. Za njega je

Zato su njihove oči
čudno duboke:
krst udubljuje.

Zato su njihove oči
pune svetlosti:
zvezde odblešu.

Al oko usana
lebdi im nešto detinje
što se ne buni
na Krst,
i ne čudi se
Zvezdi...
Žena”. (SPIRIDONOVIĆ, 1926: 64)

poetska analiza hrišćanskog misticizma svetog Save u *Pergamentima* primer „teksta napisanog rukom doktrinarne vlasti a ne pesnika: najdublji pad i misticizma i poezije ove neveste šumskog drveća. Ideologizacija misticizma je banalan motiv ‚nemanjičke‘, ‚svetosavske‘ ideologije srpske buržoazije” (Konstantinović, 1983: 373–374). Posmatrano iz savremene perspektive, vrhunac književnog i političkog anahronizma u Konstantinovićevoj kritici predstavlja izjava da je pisanje u duhu nemanjičke tradicije, odnosno u duhu svetosavlja izraz „nacističke ideologije” (Konstantinović, 1983: 374). Ova tvrdnja, politički korektna pre samo dve decenije, danas funkcioniše kao mnogoznačan tekst, koji nam govori o dramatičnim i radikalnim promenama nacionalnog, društvenog i kulturnog diskursa u Srbiji, kao i o ideološkoj manipulaciji i cenzuri stvaralaštva Jele Savić, pre svega zbog njegovih religioznih i nacionalističkih komponenti.

Tek u novim društveno-kulturnim okolnostima, odnosno razvojem i etabliranjem feminističke svesti i prihvatanjem savremenih tendencija o rekonstrukciji ženske književne prošlosti Jela Spiridonović-Savić se ponovo našla u žiži interesovanja, ali prvenstveno u okvirima ginokritike. Feministička teoretičarka i književna kritičarka Dubravka Đurić proučavala je esejistiku i poetsko stvaralaštvo J. Savić, kao i recepciju iz perspektive savremenih teorija. Po njenom mišljenju, ključne elemente za razumevanje spisateljičine poetike na diskurzivnom nivou predstavljaju eseji, u kojima je objekte svoje fascinacije – hrišćanski misticizam, duhovnost, panteističke vizije sveta i dela određenih umetnika (od Getea, Dostojevskog, Ničea i Fransisa Žama do Rilkea), podredila naučnom istraživanju. Đurić ukazuje i na razvijenu rodnu svest pesnikinje u delima posvećenim ženama („Značaj unutrašnjeg života za razvoj ličnosti”, „Ženski mistici” i eseji o Desanki Maksimović i Isidori Sekulić), u kojima demonstrira modalitete – istoriju i modele ženske participacije. Primedbu koja je pesnikinji redovno upućivana, u pozitivnom ili, mnogo češće, u negativnom kontekstu, a koja se odnosila na to da je njena poezija racionalistička, kritičarka definiše kao dogmatičnu i normativnu. Za Dubravku Đurić je veoma značajna pesnikinjina ambivalentna fascinacija rodnom problematikom. „J. Savić inspirišu use-delice, bludnice, samohrane majke i umetnice – žene koje u njenoj poeziji prerastaju u kulturološki znak. Ona ih slika kao nestvarna alegorična bića, kao objekte muške želje. U takvim pesmama ona preuzima ulogu muškarca (pesnika), pa ženu predstavlja kao Drugog” (Đurić, 1996: 181). Kritičarka naročito ističe pesničke cikluse u zbirci *Večite čežnje* koji su tematski direktno povezani sa ženom kao socijalnom kategorijom: „ ‚Kalendar usedelice‘ prati razmišljanja i osećanja usamljene žene, koja kao neudata u gra-

đanskom patrijarhalnom društvu ima određen društveni status, štaviše, ona je kulturološki znak. I opet se fenomeni prirode prepliću sa osećanjima. Neostvorena ljubav i čežnja prepliću se sa manifestacijama prirode u mesecima koji prolaze i donose drugačija raspoloženja sa smenom godišnjih doba. To stanje usedelice se dramatiizuje u očekivanju ljudske sreće, a pošto želja ostaje neispunjena, nesvesno od toga gradi fantazam, a iz fantazma nastaje poezija” (Đurić, 1996: 182).

Jelin lirski tekst „Februar” (iz zbirke *Jesenje melodije*) vaskrsnuo je u *Duhu modernizma* – zbirci kritika savremene srpske proze Vase Pavkovića. Poesma koju je otkrio u antologiji *Moderno srpsko pjesništvo* (1991) Stevana Tontića izazvala je u njemu snažan „mistični doživljaj” (Pavković, 2000: 64).

O stvaralaštvu Jele Spiridonović Savić je početkom novog milenijuma, odnosno 2000. godine pisala Engleskinja Silija Hoksvort (Celia Hawkesworth), u svojoj knjizi *Voices in the Shadows : Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia* („Glasovi iz senke: žene i usmena umetnost u Srbiji i Bosni”). Smatrajući da su transcedentalizam, inspirisanost hrišćanskim misticismom i potraga za apsolutom osnovne karakteristike Jeline poezije, engleska kritičarka primećuje da se ona ne može čitati samo kao ženska poezija, odnosno u uskom spektru značenja, determinisanom na početku 20. veka, te da je jedino njena polna oznaka u skladu sa takvom generalizacijom. Nesporazum u recepciji njenog dela, smatra Hoksvort, nastao je zato što su kritičari pokušavali da ga čitaju u okvirima ženskog diskursa – kao umetničku ekspresiju emocionalnog, a ne racionalnog promišljanja.

Zaključak

Promišljanjem poezije Jele Spiridonović-Savić, možemo zaključiti da je ona kreirala u raznolikom spektru – od naivnih bravura, oličenih u mladalačkim zanosima estetikom prirode do lirskih eksperimenata pod uticajem književnih otaca (od romantičkih pesnika do simboličkih uzora i ekspresionističke slobode). Međutim, tek u činu oslobađanja od bremena epigonije, uranjanjem u najdublje ponore sopstva i eksplikacijom autentičnog ženskog iskustva, umetnica je stvorila svoje najoriginalnije stihove. Potraga za spiritualnim ostvarenjem kroz potpunu predaju apsolutu i uranjanje u ekstatična stanja (utkanih u metafizičko tkivo feminoloških i refleksivnih pesama) – zapravo je potraga za najčistijom, najsugestivnijom predstavom žene iz mračne i tajnovite perspektive njenih intimnih/zabranjenih frustracija, emocionalno-psihološkog stresa, drame intelekta i drame stvaranja.

Upravo zato, poetska artikulacija ženskog iskustva, omađijanog svetlošću mističke ekstaze, predstavlja najveću vrednost u umetničkom prvencu Jele Spiridonović-Savić.

U eksplicitnom besu i agoniji poniženih, diskriminiranih žena, bio je očit pesnikinjin subverzivni stav prema falogocentričnom diskursu, u kojem je koncept ženskosti striktno određen i sveden na biblijsko viđenje Nje isključivo kao majke/device/bludnice. Poigravajući se sa ovom tipologijom, Jela Savić je stvarala patrijarhalno nespojive i nedozvoljene mozaike ženskih uloga, te stavljala oreol prosvetljenosti na pognute glave bludnica, samohranih majki, preljubnica i usedelica, čineći ih vidljivima i vrednima ljubavi. Moć pesničkog glasa utoliko je veća, jer proističe iz suštinskih poruka Jevanđelja o milosti, poniznosti i praštanju, a suprotstavlja se institucionalizovanom crkvenom sistemu pravila i zabrana. Iako duboko religiozna, pesnikinja je neprestano podvlačila razliku između svete suštine Isusa Hrista i kanonskih čitanja njegovih reči. U kritičkom odnosu pesnikinje prema svetu bila je kodirana je poruka ljudima da se na trenutak isključe iz dimenzije svakidašnjice, zagledaju u beskrajn prostor lične duhovnosti, i poveruju u mogućnost unutrašnje transformacije, kroz metafizičko sjedinjenje mračnih sila sa božanskom svetlošću.

Glavne junakinje/junaci u pripovetkama rađali su se, duhovno rasli i usavršavali u pesničkim svetovima, oslikanim na stranicama dela *S uskih staza*, *Pergamenti*, *Večite čežnje* i *Jesenje melodije*. Duhovni sadržaj bio je isti, samo je ekspresivni glas omeđen drugačijom formom. Takođe, osnovne konstante njenih *Eseja* (religija i poezija) neraskidivo povezane sa filozofijom pesničke i prozne umetnosti. Kroz naučno poimanje verskih postulata i mističkih iskustava, Jela Savić je oblikovala specifične spiritualne pojmove i definicije obogaćujući tako analize umetnika i pesnika. Sa dubokom verom u jevanđeosku istinu, tragajući u sebi za neposrednim iskustvom Boga, pokušala je da sagleda sve aspekte stvarnosti kroz religioznu prizmu.

Celokupno stvaralaštvo Jele Spiridonović-Savić je umetnička autobiografija intimne molitve, kontemplacije i mistike – čežnje za jedinstvom sa apsolutom (unio mystica), sa Sopstvom i sa ženskim aspektom univerzuma.

Literatura

- Atanasijević, Ksenija, (1927), „Jela Spiridonović-Savić, Večite čežnje”, *Srpski književni glasnik*, knj. XX, sv. 3: 231-233.
- Đurić, Dubravka, (1996), „Na rubovima, ka središtu poezije, Jela Spiridonović- - Savić”, *Profemina*, br. 8: 177–201.
- Kašanin, Milan, (1927), „Tri knjige pesama”, *Letopis Matice srpske*, knj. 311, sv. 1–2; 205–206.
- Konstantinović, Radomir, (1983). *Biće i jezik*, knj. VII. Beograd: BIGZ.
- Lalić, V. Ivan, (1966), „Jela Spiridonović-Savić”, *Pesnici III*, Srpska književnost u sto knjiga, Novi Sad – Beograd: Matica srpska i Srpska književna zadruka, 49–53.
- Lebl – Albala, Paulina, (1939a), „Jela Spiridonović Savić : Jesenje melodije”, *Letopis Matice srpske*, 113, 352, 6, decembar 1939: 490–491. (1939b), „Jela Spiridonović Savić: pripovetke”, *Letopis Matice srpske*, 113, 351, 5–6, maj – juni 1939: 490–491.
- Maraković, Ljubomir, (1927), „Lirika”, *Hrvatska prosvjeta*, 14/1927, 12: 271–272.
- Maksimović, Desanka, (1974), „Smrt Jele Spiridonović”, *Književne novine*, XXVI, 1974, br. 471: 2.
- Manojlović, Todor, (1940), „Dve knjige pesama: *Jesenje melodije* Jele Spiridonović-Savić i *Ratni drugovi* Stanislava Vinavera”, *Srpski književni glasnik*, knj. LIX, br. 1: 53–56. (1998), *Osnove i razvoj moderne poezije*, Zrenjanin: Gradska biblioteka.
- Pavković, Vasa, (2000), *Duh modernizma*, Beograd: Narodna knjiga.
- Popović, Justin, (1923), *Svetosavlje kao filosofija života*,
[URL<http://www.scribd.com/doc/19152524/Svetosavlje-Kao-Filosofija-ZivotaArhimandrit-Dr-JUSTIN-POPOVI>](http://www.scribd.com/doc/19152524/Svetosavlje-Kao-Filosofija-ZivotaArhimandrit-Dr-JUSTIN-POPOVI). (16.02.2009.)
- Spiridonović-Savić, Jela. (1923), *Pergamenti*, predgovor: Jovan Dučić. Beograd: Štamparija S.B. Cvijanović.
- Spiridonović-Savić, Jela. (1927), *Pergamene rinvenute e trascritte dal fratello in Cristo Stratonico*, ed. Urbanaz-Urbani, Francesco Babudri. Trieste: Tipografia M. Toppan & A.Bettinelli.
- Stojković, S. Borivoje. (1939), „Pripovetke Jele Spiridonović-Savić”, *Pravda*, 35/1939: 12388.
- Velimirović, Nikolaj, (1935), *Nacionalizam sv. Save*,
[URL<http://www.bogotrazitelj.com/?p=350>](http://www.bogotrazitelj.com/?p=350). (28.06.2010.)
- Velmar, Vladimir Janković, (1927), „Dve zbirke”, *Trgovački glasnik*, 37/1927, 89: 2.

Jovana M. REBA

JELA SPIRIDONOVIC SAVIC: THE MISTICISM OF LIFE AND ART

Summary

This paper represents an analysis of life and literary work of the Serbian writer Jela Spiridonovic Savic and her reception in period after World War I until today. Jela Spiridonovic Savic (1890-1974) wrote poetry (collections *On the narrow paths* (1919), *Eternal longing* (1926) and *Autumn melodies* (1939) and religious epic *Parchments* (1923)), fiction (*Tales* (1939)) and essays (*Meetings* in 1944)). While studying in the European centers of culture, she had a chance to intersect her ideas of Orthodoxy (as part of her traditional heritage) with the ideas of Western Christianity, especially in the specific field of mystical spirituality. The study of Christian spirituality for Jela Savic was introduction to a new way of thinking about the metaphysical aspects of the world, but also the practical effect of the individual, according to religious principles. Religious mysticism was deeply incorporated into the spiritual core of her literary arts. Our study of these works is based on the feminist theories which analyze the phenomenon of women's presence in the literature of the 20th century as a phenomenon in the presence of native culture, leading to the rediscovery of the opening questions of marginalized writers and new interpretations of their work. The aim of the paper is an attempt to reevaluation for impairment of artistic and literary texts pointing to the need to determine the poetess's place in the canon of the Serbian literature.

Key words: Feminist theory, gynocriticism, religious mysticism, Svetosavlje, Saint Sava, women's literature;

Весна БРАТИЋ
Институт за стране језике Подгорица

О ПОСТМОДЕРНИЗМУ НА ПОЧЕТКУ КРАЈА: ЈЕДАН ТЕОРИЈСКИ ПРЕГЛЕД

Рад се бави постмодернизмом/постмодерним добом/стањем као једном од нај-контровезнијих тема прошлог стољећа о којој не постоји консензус, иако је већ извјесно вријеме као правац постмодернизам на почетку краја. Наша намјера је била да упоредимо (углавном) конфликтне ставове еминентних филозофа (Џејмсон, Лиотар, Бодријар, Хуисен) и значајних књижевних критичара (Хачен, Мек Хејл, Хасан) и да се дотакнемо питања које постмодернизам проблематизује јер се теоретичари (накад и дијаметрално) супротних ставова, углавном интересују за иста питања: однос модернизам – постмодернизам, савремено друштво, теорија информације, историчност, постмодернистички субјекат, хиперреалност, ауторово (са)учешће у утврђеном поретку.

У складу са плурализмом који постмодернизам његује, трудили смо се да понудимо плурализам перспектива, коментаришући, углавном само питања која постмодернизам (ре)проблематизује, и уздржавајући се од вриједносних судова о одговорима која на та питања поједини аутори дају, јер се, када су теоретичари из најразноврснијих дисциплина у питању, тешко можемо позвати на један скуп дефиниција, још мање аксиома.

Питање „куда идемо” и у коју „еру” улазимо након постмодернизма остаје отворено јер око нових „изама” постоји још мање сагласја, од терминолошких до суштинских (перформатизам, дигимодернизам).

Кључне ријечи: постмодернизам, модернизам, савремено друштво, филозофија, либерални капитализам, мастернатив, хиперреалност, текст, субјекат.

„Колико год то проблематично изгледало, окружује нас пејсаж постмодернизма. Он једновремено ограничава и отвара наше хоризонте. Он је наш проблем и наша нада”.¹

(Андреас Хуисен, *Након велике подјеле: модернизам, масовна култура и постмодернизам*, 1986)

¹ No matter how troubling it may be, the landscape of the postmodern surrounds us. It simultaneously delimits and opens our horizons. It’s our problem and our hope (Huyssen 221).

Дефиниција постмодернизма има макар онолико колико и аутора који се њиме баве, па се доима да се *плурализам перспектива*, који бисмо могли узети и за једну од најважнијих карактеристика постмодернизма као правца (иако је овдје, чини нам се, боље користи термин *тенденција*) рефлектује и на, мање или више успјешне, покушаје филозофа, социолога, теоретичара умјетности да га дефинишу. Британски и амерички издавачи већ неколико деценија просто се такмиче у објављивању све концизнијих, јаснијих, а свеобухватнијих приручника о разноразним не тако једноставним феноменима из најразличитијих области, па је читалачко тржиште преплављено „дајцест” издањима – од „Античке филозофије за почетнике” до „Астрофизике за почетнике”. Између су се „смјестили” Кант, Хегел, Хајдегер, Ниче, Ајнштајн, Бодријар, Лиотар, Делез, Дерида, ренесанса, романтизам, модернизам, па и постмодернизам. Наравно, постоје и даље дивергенције: постмодернизам и наука, постмодернизам и право, постмодернизам и религија, постмодернизам и образовање. Постмодернизам у друштву термина какви су „увод”, „приручник”, „за почетнике” и слично у истом стилу појављује се више него довољно пута да схватимо (макар) двије ствари: да је феномен компликован и да постоји интересовање за његово, ако не дефинисање, онда разумијевање.

Постмодерном добу најједноставније је прићи хронолошки, јер је више него евидентно да се „свијет значајно промијенио у посљедњих преко пола вијека” (Hart, 16), те са прилично сигурности можемо рећи да ово доба почиње након Другог свјетског рата. Треба, међутим, бити свјестан да се *постмодернистичке тенденције* уочавају већ код неких аутора у 17. и 18. вијеку – довољно је само споменути Стернов „роман без романа” – *Тристрам Шенди* или Свифтову *Причу о бурету*.

Постмодернизам је, уочићемо, као и већина савремених културних (и иних) феномена у тијесној вези са америчким културним пољем. Постмодерно доба, уочава још Лиотар седамдесетих година прошлог вијека, а више него интензивно „рециклира” у својим многобројним списима Бодријар осамдесетих и касније, карактеришу потреба за информацијама и важност истих, изразита доминација визуелног, брзина, масовни медији. Међу неколицином, углавном француских, филозофа (пост)модерног доба, нашао се и један Американац који везу између постмодернизма и Америке најмање еуфемистички дефинише – Фредрик Џејмсон:

„Морам да подсетим читаоца на очигледно; наиме, да је цијела ова глобална, па ипак, америчка, постмодерна култура унутрашњи и суперструктурни израз цијелог једног новог таласа америчке и економске доминације широм свијета: у овом смислу, као и кроз класну историју, наличје културе је крв, мучење, смрт и терор”.²

Џејмсон се, као ни Бодријар, не бави специфично постмодернизмом у књижевности, већ постмодерним *стањем* које углавном економским међузависностима индуковано постаје поље развоја другачијих умјетничких тенденција (архитектура и филм филозофима су много занимљивији од књижевности постмодернизма). Проучаваоцима књижевности остаје да из њиховог писања на друге постмодерностичке теме закључе да је и књижевност постмодернизма само један одраз савремене нестварности (Бодријарова хиперреалност) односно њена (каснокapиталистичка) културна логика (Џејмсон).³

Занимљива повратна спрега постоји између француских филозофа и филозофије 20. вијека и постмодернизма. Постмодерна умјетност, као и сам термин настали су у Америци, али је била потребна француска теорија да упозна постмодернизам са америчким универзитетом: „Напустивши Америку, као експериментална умјетност [постмодернизам] се вратио као висока теорија; и предавачи и студенти у хиљадама градова почели су да читају исту ту експерименталну умјетност кроз новоустановљену теоријску призму” (Сахооне, 15).⁴ Но, иако су теоретичари и филозофи постмодернизма бројни и различити, они су углавном, ако не и увијек изашли испод Деридиног шињела, да се послужимо деридијанском метафором, на неки начин о(п)стали у оквирима Марксовог текста (Џејмсон, Бодријар, па чак и Лиотар). Лоренс Кахуни веома сажето објашњава улогу марксизма у развоју постмодернизма. Са једне стране, нова левича и неки млађи фран-

² I must remind the reader of the obvious; namely, that this whole global, yet American, postmodern culture is the internal and superstructural expression of a whole new wave of American military and economic domination throughout the world: in this sense, as throughout class history, the underside of culture is blood, torture, death, and terror.

³ Један од савремених аутора који пише на тему постмодернизма у роману (иако је оваквих аутора компаративно мало у односу на ауторе који о постмодернизму пишу из перспективе других области) јесте и Брајан Мекхејл, па је његова књига *Postmodernist Fiction* незаобилазно штиво у разумијевању овог необичног феномена.

⁴ Having left America as experimental art, it came back as high theory; and teachers and students in a thousand cities started to read that same experimental art through the newly ground lenses of theory.

цуски филозофи почели су да реинтерпретирају марксизам кроз Фројда и Сосира (Џејмсон, прим. аутора) потресајући марксистичко-лењинистичку ортодоксност, а с друге је „практична примјена марксизма” у Совјетском Савезу објелодаћена Солжењициновом књигом *Архипелаг Гулаг* (1973) изазвала разочарање у социјализам лијево оријентисаних англо професора који коинцидира са заокретом ка десници 80-их. Политички конзервативизам, повратак заједници и религији у екстремнијим, фундаменталистичким облицима по Кахунију је покушај оживљавања *премодернистичке* (курзив наш) традиције (Сахооне, 10, 11). У политичком смислу, то је доба тачеризма у Уједињеном Краљевству и реганизма у САД. И марксизму самом, који је секуларизованој западној интелигенцији служио као нека врста овоземаљске религије (10, 11) пут ка комунистичкој утопији којом се осмишљавао живот у свијету након „смрти Бога” (Ниче) постепено почиње да измиче *телос* (сврха).

Свијет је (још једном) остао без центра. Децентрализовану свјетску сцену наслиједило је „јогунасто пасторче марксизма” (Сахооне, 101) – постмодернизам. „Неслагање” између марксизма и „непослушног пасторчета”, посљедица је онога што марксисти разумију као политички конформизам постмодернизма, његову незаинтересованост за конструктивно политичко дјеловање. Канадска теоретичарка постмодернизма, Линда Хачен (Linda Hutcheon) на потпуно је супротним позицијама – она испитује и доказује изразиту *политичност* постмодернизма кроз питање представљања у умјетничким формама. Постмодернизам Линде Хачен је изазов владајућим идеологијама западног свијета (*The Politics of Postmodernism*, 2002).

Већ ових неколико наведених референци показује можда најјасније шта једино у постмодернизму није проблематично – свима је „дозвољено” да га дефинишу на свој начин уколико не претендују на универзалност властите дефиниције. Многострукост, поливалентност, мултикултуралност, вишеслојност, вишезначност, мултимедијалност, колаж, термини су који би се могли везати за постмодернизам. Постмодернизам „воли” множину, умногострученост, дивергентност. Уколико се и не слажу сви у потпуности (нико?) око тога шта постмодернизам јесте, узроци „смјене” модернизма постмодернизмом су јасни: након другог свјетског рата неповратно је угасла вјера у модернизам и сваковрсни напредак људске расе с њим асоциран. Још један разлог је академска канонизација модернистичког покрета који генерација раних 60-их види као „скупину мртвих класика” (Jameson, 4). Преста-

јући да буде опозиција, модернизам даје замаха новој опозицији која се (макар по Џејмсону), развила у све, само не у друштвено конструктиван опозициони покрет.

Ипак, није лако одговорити по чему се тачно постмодернизам разликује од модернизма, највише стога што је то „покушај да се схвати оно што се сада дешава, а садашњост можемо јасно видјети само у перспективи” (Powell, 27).⁵ Постоје, у основи, два врло једноставна и потпуно супротна става о односу модернизма и постмодернизма – то је или прекид или наставак модернистичке традиције.⁶ Негдје на пола пута између ова два става можемо смјестити став Хаченове – постмодернизам посматран као наставак онога што започиње опозиционо оријентисана модернистичка авангарда, која је „припремила терен за постмодернистичка преговарања [...] односа [...] између високе и популарних облика културе”⁷ (Hutcheon, 27). Чини се да овакав однос између политике, авангарде и постмодернизма има на уму и Џејмсон када каже:

„Утопијске представе доживјеле су необично оживљавање шездесетих; ако је Постмодернизам замјена за шездесете и компензација за њихов политички неуспјех, питање Утопије значило би кључни тест онога што је остало од наше способности да уопште замислимо промјену” (Jameson, xvi).

Џејмсоново становиште и у овом случају у подтексту има потребу за политичким ангажманом, односно марксистичку идеју неминов-

⁵ Пауелзов приручник *Постмодернизам за почетнике* је занимљиво и питко штиво које попут осталих приручника из ове едиције покушава да приближи одређене културне, филозофске и научне концепте широј читалачкој публици.

⁶ Кристин Брук-Роуз (Christine Brooke-Rose) каже да постмодернизам „просто значи модерније модерно”, сугеришући назив *mostmodernism* (највише модеран) (Rose у McHale, 4). Мекхејл наводи и становиште Френк Кермодеа (Frank Kermode) по којем је модернизам само „трајање модернизма кроз трећу и четврту генерацију”, због чега му можда најбоље пристаје назив „неомодернизам” (Kermode у McHale, 4). Послуживши се концептом *доминанте* који у науку о књижевности уведе руски формалисти (Тињанов, Јакобсон) Мекхејл прави разлику између модернистичке прозе као превасходно *епистемолошке* – усмјерене на сазнавање свијета око себе и постмодернистичке као *онтолошке* – коју занима само „биће” свијета, његова природа, „начин постојања” (McHale, 9–10).

⁷ It is certainly the historical avant-garde that prepares the way for postmodernism’s renegotiation of the different possible relations (of complicity and critique) between high and popular forms of culture.

не линије напретка коју културна производња треба да подржава.⁸ Док његове америчке колеге воле да виде постмодернизам као „наслоњен” на модернистичку авангарду, Андреас Хуисен се не слаже да је постмодернизам просто „најновији корак у бескрајној побуни модернизма против себе самог” (Huysen, 216). Постмодернизам отвара „поље тензије које се не може више разумјети у традиционалним дихотомијама”, он ствара услове, не само за нову кризу, већ за нови *тип кризе* (курзив наш), постављајући питања „културне традиције и конзервативизма [...] на најфундаменталнији начин као естетско и политичко питање ” (Huysen, 216, 217). Постмодернизам не задржава „хероизам” којим се модернизам супротставља преовлађујућим облицима производње, капитализму, модернизацији, развијеним новим технологијама, иако, како признаје сам Хуисен, из њих „црпе енергију”. Овај хероизам задржава се само у облику постмодернистичког „апокалиптичког сензибилитета” који је „друга страна медаље модернистичког хероизма” (217).

Хуисен се, у свом разумијевању постмодернизма, дотиче веома важне теме „хероизма” којег у постмодернизму једноставно нема. Као ни узвишености и(ли) културног елитизма. Херојска дистинкција „високо” и „ниско” у стваралаштву напречац умире у „нехеројском загрљају поп-културе” (Сахооне, 8). Сензибилитет (н)овог времена препознала је и ухватила овог пута књижевна иронија и кемп, чинећи анахроним модернистичку потрагу отуђене душе за суштином стварности. Сâм традиционални концепт умјетности руши се – јединство стила одбацује се зарад пастиша, писање је „пригрлило еклектизам”, „смијући се отуђењу умјесто да се на њега жали” (ибид.)

Ипак, како смо још увијек у постмодерној⁹ култури, врло је ризично покушати давати прецизне и заокружене судове „изнутра”, па многи којима је естетика високог модернизма још на срцу, оспоравају било какав легитимитет постмодернизму. Да постмодернизам, постмодернистичко стваралаштво, а нарочито постмодернистичка критика имају „непријатеља”, свједочи и примјер једног анти-постмодернистичког критичког текста са нашег тла, на којем се постмодернизам

⁸ Utopian representations knew an extraordinary revival in the 1960's; if Postmodernism is the substitute for the sixties and the compensation for their political failure, the question of Utopia would seem to be a crucial test of what is left of our capacity to imagine change at all.

⁹ Већ се говори и о постпостмодерни.

није успио добро „примити”. Одрасли у окружењу у којем је митско-архетипско-епска матрица сасвим природно ближа и читаоцима и писцима, у земљи (земљама?) гдје су епско, херојско, континуитет, историја и нарација од животног значаја у уздрманој и „поломљеној” реалности ни критичари (као ни читаоци) нису имуни на постмодернистичко беспризорно рушење једине преостале реалности која слиједи неку логику – оне фиктивне. Стога (код нас, прим. аутора) постмодернизам, како тврди ауторка тог текста, није феномен већ „фантом” а постмодернистичка критика је девалвирајућа, а опресивна. С једне стране она:

„обелодањује сумње у постојање естетске и моралне вредности [и] укида [...] могућност постојања узора према коме се вреднује” и „главном описује, говори више поводом дела, него о делу самом, а највише говори о себи као о посебном феномену коме је дело потребно тек као ослонац”,

а с друге:

„симулира постојање постмодерне књижевности па њу у одређеној мери и изазива [и] књижевна дела [...] доспевају дотле да им статус уметничког дела може обезбедити још само постмодерна критика” (Ахметагић, 10).

Иако са сигурношћу можемо тврдити да ово не може да се примијени на сву постмодерну књижевну продукцију, критика често више него у ранијим периодима, и више него што би смјела „диктира” дјелу.

Постмодернизам, тачније постмодерно стање је ипак, далеко свеобухватнији појам од постмодернизма у књижевности, или чак умјетности. „Библију постмодернизма”, пише, као што је и за очекивати – филозоф, Жан Франсоа Лиотар који ће се епистемолошким и онтолошким питањима у савременом друштву на револуционаран начин позабавити у својој књизи *Постмодерно стање: извјештај о знању*. Постмодерно стање укида вјеру у неизбјежну узлазну линију напретка људске врсте која је почивала на концептима које Лиотар назива „великим наротивима”, „метанаротивима” или „мастер-наротивима”. Два су велика наротива, двије оквирне приче на којима се, по Лиотару заснива савремена наука, од којих је један политичке, а други филозофске природе. Први је „наротив еманципације” (Lyotard, 37) прича о науци као неопходном начину да се људи ослободе – ријеч је о рационализму осамнаестог вијека у служби двије велике револуције,

америчке и француске буржоаске. Други „мастер наратив” је „спекулативни” (Lyotard, 37), наратив о тријумфу чистог и аутентичног знања започет ренесансом и настављен просветитељством осамнаестог вијека који доживљава врхунац у позитивистичкој њемачкој филозофији деветнаестог вијека, првенствено Хегеловој филозофској мисли.¹⁰

Постмодерно доба укида „вјеродостојност” и „хијерархију”, оба велика наратива, и еманципаторног и спекулативно филозофског. У најкраћем, Лиотарова дефиниција постмодернизма јесте „неповјерење у велике наративе” (Лиотар, xviii), а прави, постмодернистички парадокс у цијелој причи јесте то што се и његова „прича” о уступању мјеста просвјетитељског рационализма постмодерном скептицизму може и сама сматрати једним великим наративом. Скептични, као и постмодернизам сам, противници бинарних опозиција у науци, и једном ногом, обавезно на пост-структуралистичкој земљи, филозофи про-постмодернисти познати су и по цјеложивотним полемикама са неистомишљеницима – про-модернистима. Једна од таквих је Лиотарова са Лиргеном Хабермасом, марксистичким мислиоцем који је вјеровао у довршавање политички конструктивног и напредног модернистичког пројекта противећи се постмодернистичком, дјетиње упорном и безобразном, а иреверзибилном разбијању тоталитета искуства.

Марксистичка мисао и постмодернизам нису се „нашли” стога што је постмодернизам у својој нарцисоидности и саморефлексији, најчешће баш онакав какав одговара либералном капитализму који је посљедњих деценија доминантан на свјетској сцени једноставно – неангажован. Или, боље и тачније речено – не отворено ангажован, али врло суптилним механизмима тијесно везан за преовлађујуће економске односе. Џејмсон исправно уочава да нас постмодерно стање обавезује да о културним феноменима говоримо користећи пословну терминологију, ако не и терминологију политичке економије”¹¹ (xxi) и да је данас је *естетска производња* (курзив наш) интегрисана у про-

¹⁰ Марксизам се, по Лиотару, колеба између „ова два модела озакоњења наратива” (Sim, 19).

¹¹ the *cultural* and the *economic*, thereby collapse back into one another and say the same thing, in an eclipse of the distinction between base and superstructure [...] is also to suggest that the base, in the third stage of capitalism, generates its superstructures with a new kind of dynamic [...]it seems to obligate you in advance to talk about cultural phenomena at least in business terms if not in those of political economy.

изводњу робе уопште”¹² (3). Овај теоретичар уочава умјетничко пасивно прихватање и саучесништво у одржавању (културне логике) касног капитализма¹³:

„И нема сумње да логика симулакрума, са својом трансформацијом старих реалности у телевизијске слике, чини више од простог копирања логике касног капитализма; она га ојачава и интензивира”¹⁴ (Jameson, 46).

Џејмсон, као и Тери Иглтон, са позиције љевичара замјера постмодернизму недостатак модернистичког импулса ка корјеним промјенама. Линда Хачен признаје недостатак таквог импулса у постмодернизму, али додаје да је постмодернизам ипак „фундаментално демистификујући и критичан” (26) – он успоставља и гради да би подривао и разграђивао. На истом терену односа умјетност – друштво остајемо и када се постмодернизму успоставља дијагноза (у наставку ћемо видјети да то није усамљен случај), овога пута етичка: постмодерна умјетност је морално нездрава јер „квари своје читаоце [...] поричући вањску, објективну реалност” (John Gardner, Gerald Graff и Charles Newman у McNale, 220). Позивајући се на поменуте књижевне критичаре, Мекхејл артикулише у основи џејмсоновски став о улози умјетности у конзумерском капитализму. У постмодерној књижевности се дешава исто што и у осталим видовима умјетничког изражавања – оно што Џејмсон уочава у вези са Ворхолом, важи и за постмодерне писце. Њихово стваралаштво далеко је од бунтовништва, оно је облик конформизма:

¹² What has happened is that aesthetic production today has become integrated into commodity production generally.

¹³ Чувен је и често навођен примјер односа високог модернизма и постмодернизма његова јукстапозиција Ван Гогове слике на којој су представљене сељачке ципеле са Ворхоловим „ципелама за плес”. Ове двије слике одражавају културну, али и логику одговарајућег облика капитализма са којим коинцидирају. Док сељачке ципеле евоцирају читав један свијет, његове тегобе, борбе, мукотрпан рад, природу дамске ципеле за плес (Diamond Dust Shoes) су површност и фриволност као и доба у којем су настале.

¹⁴ And no doubt the logic of the simulacrum, with its transformation of older realities into television images, does more than merely replicate the logic of late capitalism; it reinforces and intensifies it.

„Постојала су времена када је порицање реалности спољашњег свијета могло да се тумачи као храбар знак отпора, одбијање да се прећутно призна принудни ‚буржоаски‘ поредак ствари. Али то је вријеме прошло, и данас је у нашој култури све склоно порицању реалности и промовисању нереалности, у интересу одржавања високог нивоа потрошње. Више није званична реалност та која има карактер принуде, већ званична *нереалност*, а постмодерна фикција умјесто да се опиरे принудној реалности, прећутно је признаје, чак *слави*” (McHale, 200).¹⁵

Ово нас води до наизглед парадоксалног повезивања постмодерне књижевности и подражавајућег односа према (не)стварности коју живимо, односно испитивања самог концепта реалности. Постмодерна књижевност, колико год је анти-реалистичка, „у ствари, наставља да буде *миметичка*” (курзив наш) (McHale, 200) или како би то рекао Џералд Граф *књижевност против себе саме* подржавајући савремену онествареност, нереалност у коју се модерна стварност претворила. Како анти-реализам може да буде миметички? Може, ако стварност у којој живимо није реална. А она то, по другом великом, француском филозофу који се бавио постмодернизмом – није. Није ни нереална – она је хиперреална. Најслободнији у квалификацијама и дефиницијама, у текстовима који су и сами у постмодернистичкој игри са читаоцем, Жан Бодријар заговара „предавање” постмодерној „стварности” која је двоструко удаљена од реалног. Стварност коју види Бодријар састоји се од симулација трећег реда које су изгубиле сваку везу са извором. Будући слика слике, симулација симулације, постмодерно стање није реално нити надреално, оно се, по Бодријару, изборило за „хиперреалност”. Будући да Бодријар вјеродостојност овог концепта најчешће испитује на примјеру америчког друштва, важно је појаснити да „то није ‚лажно‘ постојање у смислу да се границе између представе и реалног замагљују – то је друга врста ‚реалности‘, и тако је *субјекат* (курзив наш) и доживљава” (Lane, 100).¹⁶

¹⁵ There was a time when denying the reality of the outside world could be seen as a bold gesture of resistance, a refusal to acquiesce in a coercive “bourgeois” order of things. But that time has passed, and nowadays everything in our culture tends to deny reality and promote unreality, in the interests of maintaining high levels of consumption. It is no longer official reality which is coercive, but official *unreality*, and postmodernist fiction, instead of resisting this coercive unreality, acquiesces in it, or even *celebrates* it.

¹⁶ It isn’t a “fake” existence in the sense of the representation blurring with the real – it is another type of “reality”, and that is how the subject experiences it.

Колико год ово зазвучало као клише, једино око чега се теоретичари постмодернизма слажу јесте да се међусобно не слажу. Једнако као што није сагласна са позицијом љевичарске критике о апсолутној „неполитичности” постмодернизма, Хаченова доводи у питање и „свјезину” Бодријарове идеје онестваривања стварности:

„Наше здраворазумске претпоставке о ‚стварном’ зависе од тога како је то ‚стварно’ описано, како је уклопљено у дискурс и интерпретирано. *Нема ничег природног у вези са ‚стварним’ и никад није ни било (курзив наш) чак и прије постојања масовнох медија*”¹⁷ (31).

Полемишући и са Џејмсоном на исту тему, Хаченова доводи у питање његову тезу да је „текстуална репродукција замијенила старију стабилну референтну стварност и не-културно ‚стварно– (Jameson у Hutcheon, 32) налазећи да постмодернизам сугерише да је „у овом смислу све одувијек и било, културно – тачније, одувијек посредовано представљањем”, те да „концепти истине, референта и некултурног стварног нису престали да постоје, како тврди Бодријар, већ више нису непроблематична питања, за која се претпоставља да су сама по себи разумљива и оправдана”¹⁸ (32). Кроз ову полемику са двојицом најзначајнијих теоретичара постмодернизма о самој природи стварности коју умјетник представља (у) својим дјелима Хаченова стиже и до властите дефиниције постмодернизма из угла односа референт-представа, односно стварност/друштво – дјело:

„Постмодерно, како га ја дефинишем, није дегенерација до ‚хиперреалности’, већ преиспитивање шта стварност може да значи и како да то спознамо. Не ради се о томе да представа сада доминира или брише референт, већ да сада самосвјесно признаје своје постојање као представе

¹⁷ Our common-sense presuppositions about the ‘real’ depend upon how that ‘real’ is described, how it is put into discourse and interpreted. There is nothing natural about the ‘real’ and there never was – even before the existence of mass media.

¹⁸ What postmodern theory and practice together suggest is that everything always was ‘cultural’ in this sense, that is, always mediated by representations. They suggest that notions of truth, reference, and the noncultural real have not ceased to exist, as Baudrillard claims, but that they are no longer unproblematic issues, assumed to be self-evident and self justifying.

– тј. као интерпретирања (у ствари, креирања) свог референта, а не нуђења непосредног и тренутног приступа истом”¹⁹ (32).

Хаченова је очигледно апологетски расположена када је одбрана „етике” постмодернизма у питању. Оно што други виде као „саучесништво” са либералним капитализмом, и дегенерацију до реалности диктиране каснокапиталистичком економијом, коју умјетничка дјела подр(а)жавају и тако изнова генеришу и успостављају, она виде као самосвојност и храброст да се стварност интерпретира и таквој интерпретацији (представи) да легитимитет.

Осим концепта реалности постмодернизам проблематизује и концепт *субјекта* који се у постмодернизму види битно другачије него у хуманизму и модернизму. Хуманистички субјекат је јединствено сопство, идентитет јединствен за сваку индивидуу појединачно. Модернистички субјекат је предузетнички; експлоатише свијет природе и подводи га под властиту доминацију. Таквом је субјекту могуће додјелити права и привилегије, а његов развој и самореализација сматрају се једним од кључних циљева културе Запада. Овакав модел субјекта као рационалног, уједињујућег и снажног, субјекта који остварује контролу, предмет је оркестрираног напада (нарочито француских) теоретичара постмодернизма (Барт проглашава смрт ауторског субјекта као неоспорног ауторитета над значењем текста, Фуко подрива модернистички концепт субјекта). Нема нормативног субјекта, као што не постоји ни нормативно читање текста. Фундаментална нестабилност сваког текста коју је уочио Дерида, може се примијенити и на субјекат. Ништа, па ни текст ни субјекат нису једноставни, тренутни или у потпуности присутни – сви ентитети конституишу се кроз односе са другим стварима. И субјекат је плурализам сила и односа – не сопство већ сопства. Радикални постструктуралисти сматрају да јединствени субјекат никада није ни постојао, осим као „идеолошка фата-моргана” док Џејмсон усваја „историцистичко” тумачење овакве постмодерне децентрализације субјекта по којој се он у вријеме организационе бирократије распршује у односу на центриран субјекат из доба класичног капитализма и нуклеарне породице (Jameson, 14). Укратко,

¹⁹ The postmodern, as I have been defining it, is not a degeneration into ‘hyperreality’ but a questioning of what reality can mean and how we can come to know it. It is not that representation now dominates or effaces the referent, but rather that it now self-consciously acknowledges its existence as representation – that is, as interpreting (indeed as creating) its referent, not as offering direct and immediate access to it.

у постмодернизму се ничему не вјерује апсолутно. Ништа не постоји као апсолутна датост, па ни субјекат, или је можда боље рећи, *нарочито не* субјекат. Субјективност је процес, ни фиксиран нити аутономан, вишеструко посредован расно, етнички, родно, друштвеним стаљом.

Упркос полемикама о односу представљеног и реалног и његовим импликацијама у постмодернизму, можда најважније што треба разумјети у вези са постмодернизмом јесте да се представљање „не може избјећи” (Hutcheon, 51), да је стварност увијек посредована, да није неисторична и транскултурална, да нам је прошлост епистемолошки доступна само кроз „текстуалне трагове”, иако не значи да постоји само као текст. Прошлости се кроз текстове додјељује значење, али не и постојање (78).

Текст, историја, пастиш, иронија, дискурс, представљање, стварност, симулакрум – оперативни су термини чија је међуигра отворила простор за различите теорије и тумачења, које је због ограничености простора немогуће све навести у оквирима једног рада. Судаћи по ономе што кажу теоретичари (а имајућу у виду разноврсне а, чини се, иреверзибилне промјене и процесе на глобалном нивоу, доступност и универзалност свих садржаја – текстова, у смислу у којем их виде деконструкционисти, несагледиву брзину продукције и размјене информација итд.), иако још ни са постмодернизмом нисмо начисто, вријеме је да кренемо даље.²⁰ Куда?

Питање које се не може избјећи јесте у којој ери је свијет данас? „Електронска технологија и глобализација [...] трансформисале су начин на који доживљавамо језик којим говоримо и друштвени свијет у којем живимо. За многе, ово су само друге манифестације постмодерног доба [...] Али шта ако бисмо ово схватили као прве знаке онога

²⁰ Линда Хачен на крају своје, сматрамо, незаобилазне књиге о постмодернизму, каже и ово: „Хајде само да кажемо – готов(о) је” (166). Постмодернизам се трансформише у неку врсту генеричког контра-дискурса, преклапајући се са феминизмом и постколонијализмом, са квир, расном и етничком теоријом. Он се је, самим својим рођењем из низа супротстављених концепата (реалистички референцијализам/модернистичка рефлексивност, историјско/пародијско, документарно/интертекстуално) определио за типично „постмодернистичко примирје: није се захтијевала никаква одлука типа ‚или једно или друго’; превагнуло је инклузивније ‚и једно и друго’ ” (166).

што ће доћи *послије* постмодернизма?”²¹ (Hutcheon, 181). Почетком трећег миленијума појавили су се аутори који сматрају да имају спремне одговоре на упитаности Хаченове која (постмодернистички) изазива читаоца да размисли о имену за пост-постмодернизам који је пред вратима. Након постмодернизма услиједио је по Ешелману *пер-форматизам* (Raoul Eshelman) по Буриоу (Nicolas Bourriaud) *алтер-модерно*, по Липовецком (Lipovetzky) *хипермодерно*. „Доминантна културна логика или хегемона норма” (Jameson, 6) више није постмодернистичка, већ, тврди Ален Кирби (Kirby, 2009) дигимодернистичка. Дигимодернизам је „нова културна парадигма” која свој „настанак и примат дугује компјутеризацији текста” (Kirby, 1) и карактерише је „инфантилизам, искреност, бескрајност и привидна реалност”. У дигимодернизму се „дигитална технологија сусреће са текстуалношћу и текст „(ре)формулише кликом, типком или притиском на дугме”. Анонимност, случајност, вишеструко ауторство, ишчезавање, карактеристике су дигимодернистичког текста. Кирби је склон да и дигимодернизам види као дио незавршеног „Хабермасовог” пројекта (2). Што се временског оквира тиче, почеци овог новог разноименог а неименованог периода, смјештају се у другу половину деведесетих, неких двадесетак година након што су и они који су бранили и они који су жигосали постмодернизам (Jameson, 3) морали да му признају постојање.

Судбина нових „изама” није извјесна; тренутно су сви прилично идиосин-кратичног карактера. Ако се сјетимо Мекхејловог запажања о плурализму *пост-модернизма* (Чији постмодернизам?) схватићемо да одреднице „иза постмодернизма”, „након постмодернизма”, које се све чешће појављују у новијим коментарима о друштвеном и културном стању нашег времена, сугеришу још и већу несигурност, и то не само терминолошку.

Да ли би, рецимо, било од помоћи да дигимодернистичка критика очисти овај правац од „токсичног наслеђа” „постмодернизма у распадању” из којег потичу многе „мане” дигимодернизма у зачетку? (Kirby, 2) или је вријеме за нове монистичке, унитаристичке, хијерархијске, теистичке и ауторијалне видове наратије (Eshelman, xii)? Дуа-

²¹ Electronic theory and globalization [...] have transformed how we experience the language we use and the social world in which we live. For many, these changes are simply other manifestations of postmodernity [...] But what if we considered these as the first signs of what will come *after* the postmodern?

лизам, виртуелност, расцјеп између знака и ствари по себи и његово „закашњело” везивање за оно што означава карактеристике су пост-модернизма (x) којих се није лако ријешити, тврди Ешелман, нарочито у књижевности јер, док пишу, писцима је „постструктуралистичка теорија наратије још у дну ума” (xii).

Нови теоретичари полемишу са „старима” проучавајући њихове концепте, једнако као што су то чинили и сами постструктуралисти са структурализмом, марксизмом, Хегеловом дијалектиком, Хајдегеровом феноменологијом и осталим (мастер)наратијама које су им претходиле. У настојању да „кумују” пост-постмодернистичком новорођенчету, теоретичари се још нису појавили са исцрпном листом различитости, налик на Хасанову, али су му „утврдили клиничку слику” по угледу на Џејмсонову дистинкцију модерно – параноја; постмодерно – шизофренија. Дигимодернистички субјекат (ако такво што постоји) „болује” од аутизма. Оваква „дијагноза” упућује сама по себи на потешкоће са којима ће се теоретичари сусрести у покушајима да се дефинише „ново доба” и нове тенденције у умјетности, а тиме и у књижевности.

Литература

- Baudrillard, Jean. *America*. London and New York: Verso, 2010.
- . “The Ecstasy of Communication”. *Anti-Aesthetic: Essays in Postmodern Culture*. Ed. Hal Foster. Port Townsend, Wash: Bay Press, 1983, 126–133.
- . *Simulacra and Simulation*. Trans. Sheila Faria Glaser. Michigan: University of Michigan Press, 1995.
- . *The Gulf War Did Not Take Place*, trans. Paul Patton, Sydney: Power, 1995.
- . *The Consumer Society: Myths and Structures*. Sage: London, 1998.
- Breisach, Ernst. *On the Future of History: The Postmodernist Challenge and Its Aftermath*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.
- Cahoone, Lawrence, E.. *From Modernism to Postmodernism: An Anthology*. Malden, Massachusetts and Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2000.
- Derrida, Jacques. *Afterword: Toward an Etic of Discussion*. Trans. Samuel Weber. Evanston, Ill: Northwestern University Press, 1988.
- Eagleton, Terry. *The Illusions of Postmodernism*. London and Malden, MA: Blackwell Publishers, 1996.
- Eshelman, Raoul. *Performatism, or the End of Postmodernism*. Aurora, Colorado: Davies Group, 2008.
- Foucault, M. “Politics and the Study of Discourse”. *Ideology and Consciousness* 3, 1978. pp. 7–26.

- . *The History of Sexuality, Volume One: An Introduction*. London: Allen Lane, 1979.
- . *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, London: Harvester Press, 1980a.
- . *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Allen Lane, 1977.
- Hassan, Ihab. *The Dismemberment of Orpheus: Towards a Postmodern Literature*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1982.
- . *The Postmodern Turn, Essays in Postmodern Theory and Culture*, Ohio University Press, 1987.
- Hart, Kevin. *Postmodernism: A Beginner's Guide*. Oneworld Publications: Oxford, 2004.
- Hutcheon, Linda. *The Politics of Postmodernism*. London and New York: Routledge, 2002.
- . *A Poetics of Postmodern: History, Theory, Fiction*. London and New York: Routledge, 2004.
- Huyssen, Andreas. *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1986.
- Jameson, Fredric. *Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham NC: Duke University Press, 1991.
- Katz, Adam. *Postmodernism and the Politics of Culture*. Colorado: Westview Press, 2000.
- Kirby, Alan. *Digimodernism: How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure our Culture*. New York and London: Continuum, 2009.
- Lane, Richard. J. *Jean Baudrillard*. New York and London: Routledge, 2000.
- Lyotard, François-Jean. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Trans. Bennington Geoff and Brian Massumi. Manchester: Manchester University Press, 1984.
- . *Answering the Question: What Is Postmodernism?* Trans. Régis Durrand. Manchester: Manchester University Press, 1984.
- McHale, Brian. *Postmodernist Fiction*. Routledge: London and New York, 2004.
- Schmidt, Kerstin. *The Theater of Transformation: Postmodernism in American Drama*. Rodopi: Amsterdam, New York, 2005.
- Ахметагић, Јасмина. „Фантом постмодерне” у *Нови израз*, јануар–март, 2004.

Vesna BRATIC

ON POSTMODERNISM AT THE BEGINNING OF ITS END: A
THEORETICAL OVERVIEW

Summary

The paper focuses on postmodernity/postmodernism as much discussed, yet quite a controversial phenomenon of the 20th century. We dwell on intensively on certain aspects and features of postmodernism filtered through various and sometimes conflicting prisms of the most significant contemporary philosophers (Jameson, Lyotard, Baudrillard, Foucault, Hyssen) and literary scholars of merit (Hutcheon, McHale, Hassan). Modernism vs Postmodernism, contemporary society, information theory, the postmodern subject, histor(icity), (hyper)reality, the author's complicity with(in) the establishment are only some of the issues dealt with in this paper. The question on what era we have just entered or we are heading towards after the end of postmodernism remains open with possible directions outlined in the last paragraph (performatism, digimodernism)

Key words: postmodernism, modernism, contemporary society, philosophy, liberal capitalism, master-narrative, hyperreality, subject, discourse, text.

Jelena PRALAS

Institut za strane jezike Podgorica

POSTKOMUNISTIČKI SVIJET U ROMANU *BODLJKAVO PRASE* DŽULIJANA BARNSA

Uz neke dominantno postmodernističke teme kao što su nemogućnost pronalaženja istine i subjektivnost u pisanju istorije, roman *Bodljikavo prase* Džulijana Barnsa nudi nam prikaz postkomunističkog društva bez imalo nadmenosti na kakvu se često nailazi u stavu pripadnika zapadne civilizacije. Iako loše ocijenjen od strane većeg dijela kritike u tom dijelu svijeta, ovaj roman mnogo je bolje prihvaćen u čitalačkoj i kritičkoj javnosti u nas. Ovaj rad bavi se aspektima romana *Bodljikavo prase* koji su povezani sa postkomunističkim društvima i najznačajnijim temama i pitanjima koje ovaj roman pokreće.

Ključne riječi: Džulijan Barns, književna kritika, nemogućnost spoznaje istine, istorija, postkomunističko društvo.

Savremeni britanski pisac, Džulijan Barns, odnedavno laureat prestižne Bukerove nagrade za književnost, plijeni pažnju čitalaca i kritike nudeći svaki put nešto novo i drugačije od svega što je do tada napisao. Njegov opus obuhvata *buildungsroman*, psihološku dramu, istoriju svijeta, te melodramu o ljubavnom trouglu (i to sa nastavkom, kako tom žanru i dolikuje), a svaki put kada Barns objavi novo djelo povedu se rasprave o nekim osnovnim pitanjima kao što su: je li to konkretno djelo roman ili nije, pripada li postmodernizmu ili kom drugom pravcu i u koji bi se žanr moglo svrstati.

Među svim njegovim djelima, međutim, izdvaja se roman *Bodljikavo prase* i to po tome što, kako kaže Metju Pateman, predstavlja *njegovu knjigu koja najviše iznenađuje upravo zato što na mnoge načine ne predstavlja iznenađenje*¹ jer se Barns u njoj vratio nečemu što kritičari nazivaju *committed fiction* koju su koristili Andre Malro, Džordž Orvel i Artur

¹ Pateman, Matthew, *Julian Barnes*, Northcote House Publishers, Devon, 2002, str. 63 (*his most suprising book precisely because in many ways it is not suprising*)

Kestler. *Bodljikavo prase* je po mišljenju Merita Moslija *zapanjujuće drugačija vrsta romana za Džulijana Barnsa. Nema u vezi sa njim ništa postmodernističko; on nije zagonetan ni eksperimentalan, niti sjajan, niti čak – osim u par neobičnih izuma – naročito duhovit*², a Džon Bejl (John Bayle) zamjećuje da ovaj roman *izgleda kao potpuni otklon – u stilu, svrsi i načinu*.³

Iznenaduje i da se Barns bavi temom politike kojom se do tada nije bavio (osim nešto malo u *Istoriji sveta u 10 ½ poglavlja*) i da piše politički roman. Kritičari su pokušali da proniknu u Barnsove motive za stvaranje političkog romana upravo devedesetih i zaključili da *jedan razlog... može da bude nestrpljenje prema Engleskoj*⁴ u kojoj se, kako u svom eseju navodi Vilijam Lejt (William Leith) *ništa zapravo ne dešava*⁵. Kako Mosli navodi, *mnogima se u posljednje vrijeme čini da je britanska politika postala isprazna: birači nisu uspjeli ni da promijene vladajuću partiju, a u istočnoj Evropi cijela su se društva kretala od rogovski utvrđenog marksizma do nečega nalik na zapadnjačku liberalnu demokratiju, tržišnu ekonomiju i građanske slobode... istočna Evropa bila je mjesto gdje se nešto zaista dešavalo*.⁶

Britanska kritika ovaj je Barnsov roman prihvatila veoma mlako, ponekad čak i sa vrlo negativnim osvrtom. Iako je bilo onih koji su priznavali da je to *prvi zapadnjački pokušaj romana u dužem vremenskom periodu da se uhvati u koštac sa komunističkim iskustvom*⁷, ipak je većina kritičara smatrala da je *Bodljikavo prase* prilično loš roman: da su likovi jedno-

² Moseley, Merritt, *Understanding Julian Barnes*, University of South Carolina Press, Columbia, 1997, str. 148 (*a strikingly different kind of novel for Julian Barnes. There is nothing postmodern about it; it is not tricky or experimental, or dazzling, or even – barring a few wry inventions – particularly witty*).

³ Bayle, John, "Time of Indifference", *New York Review of Books* (17 December), 1992, str. 30 (*looks like a complete departure – in style, purpose and manner*).

⁴ *Op.cit* Moseley, str. 147 (*One reason ... may have been impatience with England*).

⁵ *Ibid*, str. 147 (*nothing really happens*).

⁶ *Ibid*, str. 147 (*It has recently seemed to many that British politics have grown futile: the electorate could not even manage to change the party in power, while in Eastern Europe whole societies were moving from entrenched Marxism to something like western-style liberal democracy, the market economy and civil freedoms....Eastern Europe was where something was really happening*).

⁷ Puddington, Arch, "After the Fall", in *commentarymagazine.com*, 1993 (*the first serious Western novelistic attempt in some time to come to grips with the Communist experience*).

*dimenzionalni, tek predstavnici jedne političke ideologije*⁸; da je *pomalo površan, ni dovoljno dubok ni dovoljno obuhvatan da bi mogao da odrazi to mnoštvo svjetova teme kojom se bavi*⁹, te tako kratak da njegovi likovi imaju tek toliko vremena da budu predstavnici političkih stavova koji su im dodijeljeni.¹⁰

Radnja romana smještena je u zemlju koja nema imena, ali koja je nastala po uzoru na Bugarsku, što je jasno iz samog romana, ali i iz okolnosti oko njegovog objavljivanja. Roman je, naime, objavljen najprije u prevodu na bugarski jezik u Bugarskoj, jer je cilj bio da ugleda svjetlost dana uoči suđenja Todoru Živkovu, nekadašnjem lideru komunističke Bugarske. Todor Živkov, naime, poslužio je kao model za stvaranje jednog od dva glavna lika *Bodljikavog praseta*, Stoja Petkanova, bivšeg komunističkog lidera koji je svrgnut sa vlasti i izveden pred lice pravde. Njemu je suprotstavljen lik Petra Solinskog, državnog tužioca, koji pokušava da dovede do osuđujuće presude na suđenju bivšem tiraninu. Iako je svima jasno kakva je sve nedjela Petkanov počinio i koliko je unazadio svoj narod i državu, ipak je teško dokazati mu bilo kakvo krivično djelo zbog kojega bi bio osuđen. Zato, u trenucima nemoći, Solinski pristaje i da iskoristi krivotvorene dokaze, ne bi li, kako on smatra, pravda bila zadovoljena. Centralni dio romana je suđenje, koje je, po mišljenju Metjua Patemana, *i sud prava jer se pojedincu sudi za kršenje konkretnih zakona, a i sud istorije jer su pojedinci u romanu predstavnici konkurentnih načina vođenja političke i ekonomske organizacije i kontrole*¹¹.

Centralni sukob u romanu jeste sukob Stoja Petkanova i Petra Solinskog. Stojko Petkanov, bivši komunistički vođa zemlje, monstrum, kako vjeruju njegovi neprijatelji, ostaje tokom čitavog romana čvrsto uvjeren u to da je njegov sistem vrijednosti onaj pravi, da je komunizam društveni poredak koji donosi blagostanje, i nepoljuljan bilo kakvom sumnjom prola-

⁸ Hunter, Jeffrey W Ed, "Barnes, Julian - Introduction" in *Contemporary Literary Criticism*, Vol. 142, Gale Cengage, 2001, (*one-dimensional; mere representations of a political ideology*).

⁹ Stone, Robert, "The Cold Peace", in *The New York Times on the Web*, 1992, <http://www.nytimes.com/books/01/02/25/specials/barnes-porcupine.html> (*a little perfunctory, not quite deep or broad enough to reflect the myriad world of its subject*).

¹⁰ *Ibid* (*so short that its characters have only enough time to represent the political attitudes assigned to them*).

¹¹ Op. cit. Pateman, str. 63 (*both a legal judgment in that an individual is being charged with the violation of specific laws, and a historical judgment in that the individuals are representative of competing modes of political and economic organization and control*).

zi kroz suđenje koje mu organizuju. A ima, po mišljenju Merita Moslija, *i nešto harizmatično i moćno*¹² u njemu. On je dobar govornik, i u sudu čak uspjeva da iznese i nešto argumenata u svoju korist: uspje da istakne da *kada je on bio na čelu ljudi su imali što da jedu i niko nije prodavao pornografiju ispred Mauzoleja prvog vođe*¹³. Ali, njegova snaga nije samo u tome što u nekim trenucima, kako kaže Merit Mosli, *da kažemo pošteno – njegovi argumenti stoje*,¹⁴ već možda upravo u tome što je lik koji mu je direktno suprotstavljen toliko slab. Peter Solinski, naime, prikazan je kao prilično slaba ličnost i u krajnjem, možda lošija od samog Petkanova. On ima komunističku prošlost, kao i svi ostali u zemlji uostalom, ali taj dio njegove prošlosti nije bez mrlja u moralnom smislu. On je, na jednom službenom putovanju, iskoristio novac partije i države za svoje lične, i to prilično nemoralne potrebe (kupovina odijela i plaćanje usluga prostitutke). Kao pripadnik novog poretka, on kreće sa entuzijazmom u suđenje Petkanovu (dijelom nošen i ličnim motivom zbog nepravde koju je Petkanov nanio njegovom ocu), ali do kraja romana njegov se entuzijazam potroši i pretvori u grč koji dovodi do toga da, nemoćan da dokaže krivicu Petkanova, učini ono najgore – prihvati ponuđene krivotvorene dokumente kao dokaz u postupku. Tako dolazi do paradoksa koji ističe Metju Pateman da *falsifikati, krivotvorine i laži postanu platforma za pravdu koja treba da osudi falsifikate, krivotvorine i laži*¹⁵ A, što je još gore, dešava se i to da Solinski, kao pripadnik novog poretka, prihvata ideju da cilj opravdava sredstvo – ideju koja je obilježila vladavinu Petkanova i sve ono ružno u njoj. Tako, možda na iznenađenje čitalaca, do kraja romana imamo nepo-ljuljanog i snažnog Petkanova i moralno palog i slabog Solinskog.

Sukob Petkanova i Solinskog na veoma interesantan način objašnjava Mičiko Kakutani, koja kaže da on *isprva izgleda kao jasna konfrontacija između poroka i vrline, starog i novog, autoritarnog i demokratskog*,¹⁶ dok

¹² Op. cit. Moseley, str. 151 (*Yet there is something charismatic and powerful about Petkanov as well*).

¹³ Ibid, str. 151–152 (*when he was in charge the people had food to eat and nobody was selling pornography outside the Mausoleum of the First Leader*).

¹⁴ Ibid, str. 152 (*to be fair – he does have a case*).

¹⁵ Op.cit. Pateman, str. 66 (*fakes, forgeries and lies are the platforms for a justice that is supposed to be condemning fakes, forgeries and lies*).

¹⁶ Kakutani, Michiko, “Confrontation Between Post-Soviet Bureaucrats”, in *New York Times* (10. novembar), 1992, (<http://www.nytimes.com/1992/11/10/books/books-of-the-times-confrontation-between-post-soviet-bureaucrats.html?pagewanted=3>) (*at first seems like a clear-cut confrontation between vice and virtue, the old and the new, the authoritarian and the democratic*).

kasnije postaje sve očiglednije da među njima postoje sličnosti: *Zaista, paralele između Stoja Petkanova i Petra Solinskog umnožavaju se kako se knjiga odvija, ističe Kakutani. G. Barnes nam pokazuje da su obojica ambiciozni, čak nemilosrdni kada je riječ o ostvarivanju svojih političkih ciljeva, da obojica racionalizuju svoje radnje kao nužna sredstva za postizanje cilja. Do kraja romana, čitalac shvata da su inicijali ova dva lika isti (iako postavljeni obrnutim redom), da su Petkanov i Solinski, zapravo, alter ego jedan drugome. ‚Ili sam čudovište ili nisam‘, Petkanov kaže Solinskom na kraju suđenja. ‚Jel’ tako? Ako nisam, onda mora da sam sličan tebi ili neko u koga bi ti mogao da se pretvoriš‘.*¹⁷

Iako se razlikuje od drugih Barnsovih romana, kako smo već naveli, *Bodljikavo prase* donosi teme koje su Barnsu, kako se čini, uvijek interesantne i izazovne. I u ovom se romanu, naime, bavi temom istine, te proučava granice između stvarnosti i fikcije.

Tema istine proteže se čitavim romanom, a naročito njena neuhvatljivost koja je istaknuta na mnogo načina. Svi likovi bave se istinom. Solinski koji govori da ima *plan da iščeprka istinu kao listak maslačka između zuba laži*¹⁸, studenti koji posmatraju televizijski prenos suđenja koji imaju iluziju da je to *kraj laži i iluzija; nastupilo je vreme kad je istina postala moguća, vreme kada počinje zrelost*¹⁹, i za koje Solinski smatra da pripadaju onima koji *su želeli da ustanove male istine pre nego što pređu na one krupnije*²⁰, pa i Petkanov, koji ima svoje viđenje istine i koji je *sa svoje strane sumnjičav po pitanju mogućnosti pronalaženja istine*.²¹ On se svoje istine drži, a Solinskom je izuzetno teško da dokaže suprotno. Tako on na kraju koristi falsifikovane dokumente da bi dokazao istinu u koju vjeruje, braneći se argumentom koji i njemu samom zvuči neuvjerljivo: *Ako Petkanov nije potpisao taj memorandum, sigurno jeste potpisao neki sli-*

¹⁷ *Ibid*, (Indeed, the parallels between Stoyo Petkanov and Peter Solinsky proliferate as the book progresses... Mr. Barnes shows us that both men are ambitious, even ruthless when it comes to pursuing their political objectives, that both men rationalize their actions as necessary means toward an end. By the novel's conclusion, the reader has realized that the initials of the two men are the same (though reversed), that Petkanov and Solinsky are, in fact, alter egos of one another. ‚Either I am a monster or I am not‘, Petkanov says to Solinsky at the end of the trial. ‚Yes? If I am not, then I must be someone like you, or someone you might be capable of becoming‘).

¹⁸ Barnes, Džulijan, *Bodljikavo prase*, Nezavisni, Beograd, 1999, str. 40.

¹⁹ *Ibid*, str. 24

²⁰ *Ibid*, str. 25

²¹ Guignery, Vanessa, *The Fiction of Julian Barnes*, Palgrave Macmillan, Hamshire, 2006, str. 91 (for his part, suspicious of the irretrievability of truth).

čan. Mi samo dajemo konkretan oblik naređenju koje je on svakako izdao preko telefona.²² Tako je on, po mišljenju Vanese Ginjeri pogriješio u tome što je pribjegao upravo onoj strategiji koja predstavlja njegovu prvu optužbu protiv Petkanova: ‚prevara koja obuhvata dokumente‘²³, a što je još gore tako politika trijumfuje nad pravdom, a obje strane izbjegavaju istinu²⁴. Cijelu priču o istini u ovom romanu možemo zaključiti riječima Ričarda Brauna koji smatra da *Bodljikavo prase* razrađuje temu koja je već bila centralna tema prethodnih Barnsovih romana: pokušaj da se ocjene suprotstavljene tvrdnje o istini u postmodernom kulturnom okruženju gdje sve unitarne tvrdnje treba preispitati.²⁵

I tema odnosa stvarnosti i fikcije česta je tema u Barnsovim djelima, a u ovom romanu, čini se, posebno interesantna i živa, jer se granica između stvarnosti i fikcije gotovo gubi na više nivoa i u više situacija. Interesantno je, mada ne i najvažnije, kada je o ovoj temi riječ, pomenuti da je čitalačka publika u Bugarskoj veoma teško pravila razliku između ovog Barnsovog romana i stvarnosti. Kako bilježi Vanesa Ginjeri *iako su Bugari bili prijatni i gostoljubivi, nisu mogli a da ne upoređuju fikciju i stvarnost, naglašavajući stvari koje su netačne ili hvaleći savršeno odražavanje istine*²⁶. Bilo je tu optužbi da je Barns falsifikovao istoriju, pa i da je „svog“ diktatora napravio inteligentnijim nego što je njihov, da ga je čak i oplemenio.²⁷ Sami događaji oko suđenja podigli su interesovanje za ovaj roman i stavili Barnsa, na neki način, u centar stvarnih događaja. Tako je Živkov, recimo, naručio da mu u zatvor dostave jedan primjerak knjige, a tužilac Žekov (Zhekov) na jednom se prijemu Barnsu predstavio riječima: *Ja sam Petar Solinski*.²⁸

Ono što je, međutim, za ovaj rad svakako interesantnije kada je riječ o odnosu stvarnosti i fikcije jeste da do njihovog miješanja dolazi u samom

²² Op. cit. Barns, str. 108.

²³ Op. cit. Guignery, str. 93 (*has failed in that he has resorted to the very strategy which constitutes his first charge against Petkanov: 'deception involving documents'*).

²⁴ Ibid, str. 93 (*Politics triumphs over justice, and both sides evade the truth*).

²⁵ Preuzeto iz Op. cit. Guignery, str. 93 (*The Porcupine develops a theme which was already central to Barnes's previous novels: an attempt to evaluate competing claims to the truth in a postmodern cultural environment where all unitary claims are to be questioned*).

²⁶ Op. cit. Guignery, str. 88 (*Even though Bulgarians were friendly and hospitable, they could not help comparing fiction and reality, either highlighting inaccuracies or praising the perfect reflection of the truth*).

²⁷ Parafrazirano iz Ibid, str. 91.

²⁸ Ibid, str. 90.

tekstu romana, što, između ostalog, ovaj roman svrstava u postmodernistički diskurs po definiciji Dejvida Lodža koji kao jedan od najznačajnijih elemenata postmoderne navodi „kratki spoj” odnosno, „sredstva koja brišu ili mute razliku između teksta i svijeta”.²⁹ Vanesa Ginjeri ističe da se u ovom romanu *pominju mnoge stvarne političke ličnosti, čime se daje autentičnost istorijskom i geografskom kontekstu i uspostavlja kontinuitet između realnosti i fikcije*.³⁰ To je tehnika koja se, po mišljenju Linde Hačion (Linda Hutcheon), koristi *da bi se svijetu fikcije dala validnost i autentičnost ... kao i da se sakriju spojevi između fikcije i istorije u formalnoj i ontološkoj majstoriji*.³¹ Barns je ovu „ontološku majstoriju” u *Bodljikavom prasetu* koristio do te mjere da je to Brajan Mekhale (Brian McHalle) nazvao *ontološkim skandalom*.³² Jedan od interesantnih primjera te tehnike je, recimo, Petkanovljevo bjesomučno nabranje priznanja i odlikovanja koja su mu tokom njegove vladavine dodijelili razni stvarni svjetski lideri, a na koja se on na kraju suđenja poziva kao na svjedoke ispravnosti svojih postupaka..

Time Barns pred nas postavlja još jedno interesantno pitanje: pitanje odgovornosti za ono što je svojoj zemlji učinio Petkanov. Je li to pitanje samo njegove lične odgovornosti? Odgovornosti komunizma? Ili je to pitanje odgovornosti čitavog svijeta koji je ili stajao po strani, ili čak dijelio priznanja Petkanovu i njemu sličnima zarad svojih političkih ili drugih interesa?

Teško je ne primjetiti da ovo pitanje drugačije doživljava čitalac iz postkomunističkog svijeta koji na to ne može gledati sa distance, već je to za njega pitanje njegove lične sudbine koju su diktatori poput Petkanova za njega godinama određivali, a zatim se njome često nevješto bavili neubjedljivi likovi poput Petra Solinskog, nego što ga doživljava čitalac iz bilo kog drugog dijela svijeta koji sebi može da priušti da o svemu tome razmišlja trijezno i sa distance. Možda je upravo to jedan od razloga zbog kojih *Bodljikavo prase* nije naišlo na mlak prijem na našim prostorima već kritike

²⁹ Lodge, David, *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*, Edward Arnold, London, 1977, str. 220 (*devices that erase or confuse the distinction between the text and the world*).

³⁰ Op.cit. Guignery, str. 90 (*the confusion is heightened by the fact that many real political figures are alluded to in the novel, thus authenticating the historical and geographical context and establishing a continuity between reality and fiction*).

³¹ Preuzeto iz Ibid, str. 90 (*to validate or authenticate the fictional world... as if to hide the joins between fiction and history in a formal and ontological sleight of hand*).

³² Preuzeto iz Op.cit. Guignery, str. 91 (*ontological scandal*).

koje su u nas o njemu pisane prepoznaju kako se Barns u ovom romanu „kloni svake političko-istorijske esejistike i nadmenog mudrovanja nad ostacima jednog sveta koji nikada nije ni bio njegov”.³³ Teofil Pančić, u svom prikazu za ovaj roman kaže da je to „sasvim neobičan, odvažan i vrlo ‚neengleski’ pokušaj da se, romanesknim sredstvima, prodre u zbivanja i stanje duhova onkraj ‚gvozdene zavese’, onda kada je ta zavesa već pala, da bi u prašini koju je taj tresak podigao Istok za mnoge evropske Zapadnjake postao još nerazumljiviji i protivrečniji, još manje vidljiv, još neuklopljiviji u racionalističke sheme starog ‚slobodnog sveta’ ”³⁴, a Zoran Paunović prepoznaje i šire domete ovog romana kada kaže da „umesto gotovih odgovora i zaključaka Džulijan Barns nudi čitaocu pitanja kakva bi sebi morao da postavi svako ko oseća teško ostvarljivu, ali sasvim razumljivu želju da u haosu savremenog sveta pronade kakav-takav sistem i metod”.³⁵

Roman *Bodljikavo prase* progovara o postkomunističkom svijetu i onim što u romanu nije izrečeno – svim onim što je prethodilo padovima diktatora i njihovim suđenjima, svim onim što je uslijedilo nakon što se izgubila jedina čvrsta nit koja je ta društva povezivala – ideologija koja je nestala sa padom Berlinskog zida, svim onim razočaranjima koja su uslijedila, a koje on zaista nije opisivao sa mnogo riječi. I možda se može reći da u nekim aspektima roman nije dovoljno eksplicitan. Ali Barns se nije ni trudio da objasni. On svoj roman nije napisao iz perspektive nekoga ko pokušava da shvati i objasni procese koji su na sceni u postkomunističkom svijetu, već kao neko kome su ti procesi potpuno jasni i fokusirao se samo na one tačke gdje su oni kulminirali i pokazali svu svoju paradoksalnost, često i apsurdnost. Tako je u malo riječi kristalno jasno prikazao možda i najbolnije aspekte svijeta o kome govori. Činjenica da Barns sam tom svijetu ne pripada čini njegov stvaralački poduhvat još odvažnijim, a njegov rezultat još vrijednijim.

³³ Paunović, Zoran, „Pogovor”u Barns Džulijan, *Bodljikavo prase*, Nezavisni, Beograd, 1999, str. 136.

³⁴ Pančić, Teofil, „Kraj Velikog Vođe” u *Vreme* br. 435, 20. februar, 1999.

³⁵ Op. cit. Paunović, str. 136.

Literatura

- Barns, Džulijan, *Bodljikavo prase*, Nezavisni, Beograd, 1999.
- Bayley, John, "Time of Indifference", *New York Review of Books* (17 December), 1992.
- Guignery, Vanessa, *The Fiction of Julian Barnes*, Palgrave Macmillan, Hamshire, 2006.
- Hunter, Jeffrey W Ed, "Barnes, Julian - Introduction" in *Contemporary Literary Criticism*, Vol. 142. Gale Cengage, 2001.
- Kakutani, Michiko, "Confrontation Between Post-Soviet Bureaucrats", in *New York Times* (10. novembar), 1992,
(<http://www.nytimes.com/1992/11/10/books/books-of-the-times-confrontation-between-post-soviet-bureaucrats.html?pagewanted=3>)
- Lodge, David, *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*, Edward Arnold, London, 1977.
- Moseley, Merritt, *Understanding Julian Barnes*, University of South Carolina Press, Columbia, 1997.
- Pančić, Teofil „Kraj Velikog Vođe” u *Vreme*, br. 435, 20. februar, 1999.
- Pateman, Matthew, *Julian Barnes*, Northcote House Publishers, Devon, 2002.
- Paunović, Zoran, „Pogovor“ u Barns Džulijan, *Bodljikavo prase*, Nezavisni, Beograd, 1999.
- Puddington, Arch, "After the Fall", in *commentarymagazine.com*, 1993.
- Stone, Robert, "The Cold Peace", in *The New York Times on the Web*, 1992,
<http://www.nytimes.com/books/01/02/25/specials/barnes-porcupine.html>

Jelena PRALAS

POSTCOMMUNIST WORLD IN THE NOVEL *THE PORCUPINE* BY JULIAN BARNES

Summary

The Porcupine is one of the most surprising novels by Julian Barnes, not only because it is quite traditional in its form and style, unlike other novels he wrote, but also because of the topic he deals with and his approach to it. The novel offers a presentation of a postcommunist society from the perspective of an outsider who studied the phenomena and developments in that society so thoroughly that it is difficult to call him an outsider in the first place. To the frequent themes he deals with in his works – elusiveness of truth and impossibility of an objective history, Julian Barnes adds the themes of difficulties of transition in post-communist world and the responsibility for what happened in the former communist countries, raising thus some of the most provocative and most sensitive questions that trouble this part of the world..

Key words: Julian Barnes, literary criticism, inability to achieve truth, history, society in the period of post- communism.

Tanja ŽIGON
Univerzitet u Ljubljani

HEDWIG VON RADICS-KALTENBRUNNER. PORTRÄT EINER VERKANNTEN DEUTSCHSPRACHIGEN AUTORIN AUS KRAIN

Der vorliegende Beitrag setzt sich mit der Lebens- und Schaffensgeschichte der in Wien geborenen und im Jahr 1876 nach Laibach (Ljubljana) gezogenen Hedwig von Radics-Kaltenbrunner (1845–1919) auseinander und bemüht sich um eine Art Rehabilitation dieser »verkannten«, in Vergessenheit geratenen Autorin. Obwohl Radics-Kaltenbrunner sich in vielen Bereichen des öffentlichen Lebens engagierte und beneidenswerte Erfolge erzielte, wurde ihr weder von der slowenischen noch von der deutsch-österreichischen Literatur- und Kulturgeschichte eine wichtige Rolle im kulturellen und gesellschaftlichen Leben zuerkannt. In vorliegendem Beitrag wird erstens ausgeführt, dass Radics-Kaltenbrunner im Ljubljana des 19. und des angehenden 20. Jahrhunderts als Kulturmittlerin agierte, die neue Ideen nach Krain brachte und diese auch verwirklichte. Zweitens wird ihre publizistische Tätigkeit untersucht, analysiert und kommentiert.

Schlüsselwörter: Hedwig von Radics-Kaltenbrunner, Peter Paul von Radics, Grilparzer Verein, Biographie, publizistische Texte, slowenisch-deutscher Kulturraum

1 Einleitung

Als ich vor einiger Zeit den im Jahre 1914 zum ersten Mal erschienenen Roman *Nebel* aus der Feder des spanischen Autors Miguel de Unamuno (1864–1936) wieder einmal in die Hände nahm, fielen mir an einigen Stellen unverkennbare Parallelen zum Leben und Schaffen der zu Unrecht in Vergessenheit geratenen Laibacher Autorin Hedwig von Radics-Kaltenbrunner auf. So stößt man im Roman auf Passagen, die auch auf das Leben und Schaffen von Radics-Kaltenbrunner zutreffen, wie beispielsweise folgende Stelle, in der über die geplanten Werke des Gelehrten Paparrigópulos gesprochen wird:

Die beiden ganz großen Werke, die Paparrigópulos plante, waren erstens eine Geschichte der unbekanntenen spanischen Schriftsteller, das heißt derer, die nicht in den bekannten Literaturgeschichten aufgezählt sind oder doch wegen der angeblichen Belanglosigkeit ihrer Werke nur ganz flüchtig erwähnt werden (DE UNAMUNO 1996: 209).

In Unamunos Werk, in dem der Protagonist Augusto Pérez an seiner Existenz zweifelt und seiner schwankenden Ungewissheit durch das Experiment der Liebe zu entkommen sucht, wird ein philosophisches Problem äußerst humoristisch und tiefgründig angegangen. Auf den ersten Blick weisen zwar weder das Thema noch der Inhalt des Romans gedankliche Gemeinsamkeiten mit dem Gegenstand dieses Beitrags auf, doch drängte sich mir beim Lesen einiger Textstellen im Roman unwillkürlich die Frage auf, ob man von Hedwig von Radics-Kaltenbrunner nicht Ähnliches behaupten könnte wie von dem Gelehrten Paparrigópulos.

Es gibt nämlich Tatsachen im Leben Radics-Kaltenbrunners, die solche Überlegungen zulassen: Sie beabsichtigte Biographien von in Krain wirkenden, bekannten und verkannten, gefeierten und vergessenen deutschsprachigen Autoren zu verfassen und herauszugeben. Jedoch blieb es bei einem Versuch, an den ihre Aufzeichnungen im Nachlass ihres Gatten Peter Paul von Radics (1836–1912) erinnern, die im slowenischen Nationalmuseum in Ljubljana aufbewahrt werden (NMS, Radics, Fasz. 8/II/3a; eine detaillierte Auflistung des Nachlassinventars vgl. ebd.: 436–437). Ihre publizistische Tätigkeit stand im Schatten ihres illustren Ehemannes, dessen Bibliographie mehr als 250 Einträge umfasst, darunter etwa 75 eigenständige wissenschaftliche Publikationen (vgl. ŽIGON 2009: 301–350).

Die Lexika aus jener Zeit führen an, Hedwig von Radics-Kaltenbrunner sei »Schriftstellerin« gewesen (KOSEL 1906: 221; NIGG 1893: 45). Dennoch bleibt hier festzuhalten, dass – abgesehen von einer Anzahl unterhaltender Feuilletons, kürzerer Berichte und sachbezogener Abhandlungen in diversen deutschsprachigen Zeitungen und Zeitschriften sowie zahlreicher Rezensionen – von ihrem literarischen Schaffen nicht viel erhalten geblieben ist. Aus den Archivquellen geht jedoch eindeutig hervor, dass Radics-Kaltenbrunner von ihrer Görzer Freundin Marie Edle von Egger-Schmitzhausen (1852–1929), welche unter dem Pseudonym Paul Maria Lacroma veröffentlichte, ermutigt wurde, nicht nur publizistisch, sondern auch literarisch in Erscheinung zu treten (vgl. NAJBERGER, Brief v. 9. September 1902). Radics-Kaltenbrunner folgte ihrem Rat und begann spätestens Anfang der Achtzigerjahre des 19. Jahrhunderts an ihrem ersten

Roman zu arbeiten, wie sie in einem Brief an die Schauspielerin und Schriftstellerin Emma Laddey, geb. Radtke (1841–1892)¹ berichtet:

Ich habe mich der Literatur mit Haut und Haar ergeben, schreibe in viele Blätter und habe soeben mein erstes Buch [Hervorhebung von H. v. R.-K.] unter der Feder, das im Winter erscheinen wird, weil ich es jetzt der großen Hitze wegen unterbrechen muß, ich bin so frei Ihnen dieses Erstgeborene schon heute anzuempfehlen! Was meine Artikel betrifft, so sind dieselben zumeist culturhistorisch, zu welchem Genre ich die meiste Lust und das meiste Talent besitze (BSB, Brief an Emma Laddey v. 20. Juli 1881).

Aber das angekündigte Erstlingswerk ist nie erschienen; genauso sucht man in dem handschriftlichen Nachlass Radics-Kaltenbrunners vergeblich nach einem Manuskript oder wenigstens nach handschriftlichen Notizen. So liegt die Vermutung nahe, dass der Text entweder verschollen ist oder von der Autorin selbst vernichtet wurde.

Zudem muss konstatiert werden, dass es Hedwig Radics-Kaltenbrunner nicht so sehr darum ging, Literatur hervorzubringen, sondern darum, wie es in einer schönen Formulierung von Christa Bürger heißt, »schreibend das eigene Leben wirklich zu machen« (BÜRGER 2001: 11). Hedwig von Radics-Kaltenbrunner war ein »Schöngeist«, wie man Liebhaber der Literatur auch zu nennen pflegte (GRIMM 1899: 1748). Sie gehört zu den unzähligen Frauen, die im 19. Jahrhundert schriftstellerisch und publizistisch tätig waren, deren »Schriften, die *nicht* Werke sind« (BÜRGER 2001: 8), später in Vergessenheit geraten sind. Von diesem Standpunkt aus ist es heutzutage eine der wichtigsten Aufgaben der Auslandsgermanistik, um nicht zu sagen ihr Desiderat, Recherchen zu verkannten, ungenannten, unentdeckten und unbekanntem deutschsprachigen Regionalautorinnen und -autoren durchzuführen.

¹ Emma Laddey wurde am 9. Mai 1841 in Elbing geboren und verstarb am 12. April 1892 in München. Schon als Zehnjährige schrieb sie kleine Theaterstücke. Später nahm sie in Berlin Schauspielunterricht bei Hermann Hedrichs, war am Schauspielhaus in Berlin engagiert, musste aber später wegen eines Halsleidens den Schauspielberuf aufgeben. 1864 heiratete sie in Amsterdam den Maler Ernst Laddey und zog ein Jahr danach mit ihm nach Stuttgart, wo sie eine rege schriftstellerische Tätigkeit begann und sich aktiv mit der zeitgenössischen Frauenbewegung auseinandersetzte. Auf ihre Anregung hin wurde 1873 der »Schwäbische Frauenverein« gegründet, der sich für eine höhere Ausbildung und wirtschaftliche Besserstellung der Frauen einsetzte. Ab 1880 lebte sie in München (vgl. BRINKER-GABLER 1986: 170–171).

Im vorliegenden Beitrag wird anhand von Archivquellen das Leben von Radics-Kaltenbrunner rekonstruiert, es werden die wichtigsten Stationen ihres Lebens hervorgehoben und ihr Schaffen, sowohl im Bereich der Publizistik und Kultur als auch im Bereich des gesellschaftlichen Engagements, gewürdigt. Ferner werden ihre nach heutigem Forschungsstand bekannten publizistischen Texte nach Gattungen klassifiziert und besprochen, wobei im Vordergrund die Frage nach den stilistischen Eigenarten der Autorin steht. In diesem Kontext kann die vorliegende Abhandlung auch als das Porträt einer ungewöhnlichen Frau verstanden werden, die den Mut hatte, aus der Abgeschiedenheit des Krainer Provinzlebens wenigstens geistig, wenn nicht körperlich »auszubrechen«.

2 Biographisches

Hedwig Kaltenbrunner entstammt einer alten Eisengewerker- und Sensenschmiedefamilie im Krems- und Ennstal in Oberösterreich. Ihr Großvater, Kaspar Kaltenbrunner, brach mit der Familientradition, heiratete die Gastwirtstochter Anna Maria Penner und zog mit ihr nach Enns. Hedwigs Vater Karl Adam (1804–1867), der Älteste von fünf Geschwistern, war zu seiner Zeit ein bekannter oberösterreichischer Mundartdichter und Erzähler (vgl. dazu DUNZINGER 1949), der seinen Lebensunterhalt als Beamter und ab 1859 als Vizedirektor der k.u.k. Hof- und Staatsdruckerei in Wien verdiente. Im Jahre 1844 ging er eine zweite Ehe mit Theresia Schleifer (1819–1878) ein, der Tochter des Schriftstellers Mathias Leopold Schleifer (1771–1842), der in seinen späten Jahren mit dem Krainer Vormärzdichter Anastasius Grün (Anton Alexander Graf von Auersperg; 1806–1876) befreundet war (vgl. BAUR 1977: 72–74).²

2.1 Kindheit

Hedwig Kaltenbrunner kam am 11. Dezember 1845 in Wien als älteste Tochter des in zweiter Ehe verheirateten Mundartdichters Karl Adam Kaltenbrunner zur Welt. Sie war ein kränkliches Kind, das seinen Eltern vor

² Zur weniger rühmlichen Verwandtschaft der Familie gehört der Urenkel Karl Adam Kaltenbrunners und Großneffe Hedwig Radics-Kaltenbrunners. Ernst Kaltenbrunner (1903–1946) wurde 1946 in Nürnberg wegen Kriegsverbrechen und Verbrechen gegen die Menschlichkeit zum Tode verurteilt und hingerichtet.

allem wegen eines »nervösen Kopfleidens« (ENNS, Kaltenbrunner, Brief an K. A. Kaltenbrunner v. 26. 1. 1858) Sorgen bereitete. Die Sommermonate verbrachten die Kinder gewöhnlich mit ihrer Mutter in ihrem Wiener Ferienhaus am Kahlenberg, wo sich Hedwig unter dem »Einfluß der herrlichen Luft« (ebd., Brief an K. A. Kaltenbrunner v. 14. 5. 1858) sofort besser fühlte. Zu Hause genoss sie eine sehr gründliche und für jene Zeit überdurchschnittliche Erziehung. In einem Brief vom 12. Juli 1854 an seine damals achtjährige Tochter lobte Karl Adam ihren Lernerfolg:

Auch schrieb mir die Mutter, daß es deine eigenen Gedanken und Worte sind, die du darin niedergeschrieben hast; das ist mir gleichfalls recht angenehm, weil es für dich sehr nützlich ist, wenn du dich im Denken übst und dich bemühest, das Gedachte mit den richtigen Worten auszudrücken. Im Lernen hast du bei deinem lobenswerthen Eifer gewiß auch schon Fortschritte gemacht, was mich ebenfalls erfreut (ENNS, Kaltenbrunner, Brief an Hedwig Kaltenbrunner v. 12. 7. 1854).

In der schöngestigen Atmosphäre des Wiener Dichterheims entwickelte sie bereits in der Jugend einen Hang zur Literatur und zum künstlerischen Schaffen. Sie spielte Klavier, zeichnete leidenschaftlich gern und liebte es, die Gedichte ihres Vaters zu illustrieren (ebd.). Als zehnjähriges Mädchen schickten ihre Eltern sie nach Kremsmünster, wo sie die berühmte Klosterschule³ besuchte und sich weiterbildete.

2.2 Die Heirat

Wie man einem Besorgnis erregenden Brief Karl Adam Kaltenbrunners an seinen Bruder Franz, datiert vom 17. September 1864, entnehmen kann (vgl. Kaltenbrunner 1998: 206), hatte im Jahre 1864 Franz Holzinger (1814–unbekannt), Sensenfabrikant in Micheldorf, ein Auge auf die junge Hedwig geworfen. Der um 31 Jahre ältere Fabrikant, der ihr Vater hätte sein können, war bereits zweimal verheiratet gewesen, u.a. mit Hedwigs Tante Rosalia. Das energische Eintreten Karl Adams gegen die »Narrheit

³ Die ehemalige Klosterschule bzw. das heutige Stiftsgymnasium in Kremsmünster ist eine der traditionsreichsten höheren Schulen Österreichs. Die interne Klosterschule des Stiftes Kremsmünster wurde bereits 1549 auch eine Schule für die Öffentlichkeit. Unter den Zöglingen findet man zahlreiche bedeutende Persönlichkeiten aus verschiedenen Bereichen (Wissenschaft, Medizin, Wirtschaft, Medien, Recht und Politik), unter anderem besuchte auch der große Dichter Adalbert Stifter (1805–1868) diese Lehranstalt.

Holzingers« verhinderte letztlich eine unüberlegte und verfrühte Heirat. Einige Jahre später lernte Hedwig in Wien den aus Adelsberg (Postojna) in Krain stammenden »Polyhistor« Peter Paul von Radics⁴ kennen. Die Vermählung beider fand in Wien am 23. Oktober 1869, »7 Uhr Abends, in der Pfarrkirche am Hof« statt (NMS, Radics, Fasz. 2/III/4, Nr. 2).

Nach der Heirat standen den Eheleuten Radics schwere Zeiten bevor. Der Umzug in die neue Wohnung in der Naglergasse im Stadtzentrum Wiens kostete nicht nur Zeit sondern auch Geld. Teilweise wurde die Wohnung mit den Möbeln von Hedwig Kaltenbrunner eingerichtet, mit ihrer Aussteuer wurden auch alle Transportkosten gedeckt. Allerdings reichte die bescheidene Summe kaum aus, um sich ein unbeschwertes Leben leisten zu können. Mitunter fühlte sich die verheiratete Hedwig Kaltenbrunner, wie aus diversen Briefen hervorgeht, auch noch ihrer verwitweten Mutter verpflichtet und überwies ihr monatlich einen Teil der Rente, die ihr nach dem Ableben ihres Vaters im Jahr 1867 ausbezahlt wurde (vgl. ENNS, Kaltenbrunner, Brief an Therese Schleifer v. 13. August 1874). Dazu kam noch die Sorge für die in die Jahre gekommene Mutter von Peter Paul von Radics und die Geburt des ersten Sohnes Erwin im Januar 1873 (vgl. ŽIGON 2009: 85–116).

Die äußerst ungünstige finanzielle Lage zwang nicht nur Peter Paul von Radics, sich mit Bienenfleiß der publizistischen Tätigkeit zu widmen, um mit Honoraren den Lebensunterhalt der Familie zu sichern, sondern er ermutigte, überzeugt von ihrer künstlerischen Begabung, auch seine Gattin zur Feder zu greifen. Ihren ersten Beitrag veröffentlichte sie 1873 im *Wiener Salon-Album*, einer literarischen Beilage des wöchentlich erschienenen *Wiener Salonblattes*, das von Radics redigiert wurde. Anfangs schrieb sie vornehmlich Situationsberichte und touristische Reportagen, die in den da-

⁴ Um im Weiteren die gesellschaftliche Position von Hedwig von Radics-Kaltenbrunner richtig zu verstehen, sei an dieser Stelle ein kurzer Exkurs über das Leben und Schaffen ihres Gemahls erlaubt: Peter Paul von Radics wurde am 26. September 1836 in Adelsberg in Krain geboren und verstarb zwei Tage vor seinem sechsundsiebzigsten Geburtstag im Jahr 1912 in Laibach. Er war Historiker, Publizist, Redakteur, Literatur- und Theaterwissenschaftler, Germanist, Ethnologe, ein in jeder Hinsicht in vielen Fächern bewandertes Gelehrtes, der aufgrund seiner zahlreichen Studien zur Krainer Kultur- wie auch Sozial-, Wirtschafts-, Jagdgeschichte, Archiv-, Landes- und Erdkunde bereits zu Lebzeiten als *der* Krainer Historiograph bekannt wurde und den man heutzutage berechtigterweise auch als Krainer Polyhistor bezeichnen darf. Peter Paul von Radics ist es zu verdanken, dass sowohl die historische Vergangenheit als auch die Kulturgeschichte des Landes Krain im ausgehenden 19. und im anbrechenden 20. Jahrhundert systematisch erforscht wurde. Im Jahre 1910 erhielt er für seine verdienstvolle Arbeit den Titel des Kaiserlichen Rates (mehr dazu ŽIGON 2009).

mals viel gelesenen und anerkannten österreichischen touristischen Zeitungen *Der Tourist* und die *Oesterreichische Badezeitung*, in dem religiös-philosophischen Blatt *Das Inland* wie auch im offiziellen Organ des 1874 gegründeten Wiener literarischen Grillparzer-Vereins *Der Patriot* veröffentlicht wurden.

Gerade durch die Gründung des Grillparzer-Vereins im Jahr 1874, dessen Aktivitäten von der Person und dem Werk Grillparzers ausgehend, der Literatur-, Theater-, Kultur- und Geistesgeschichte der damaligen Zeit galten, bekam Hedwig von Radics-Kaltenbrunner Zutritt zu literarischen und publizistischen Kreisen. Die Eheleute Radics, die nicht nur zu den Mitbegründern des Vereins gehörten (WStLB, Grillparzer, Sig. 81264 bis 81266), sondern auch dessen literarisch-publizistisches Sprachrohr wurden, nahmen nämlich rege am Wiener öffentlichen Leben teil. Dem Grillparzer-Verein (mehr zu diesem Thema ŽIGON 2010: 365–380)⁵ gehörten eine große Anzahl herausragender Zeitgenossen aus verschiedenen Kreisen der besseren Gesellschaft, der hohen Aristokratie, der Beamtschaft und der Finanzwelt, aber auch namhafte Vertreter des literarischen und wissenschaftlichen Lebens an. Die Schwestern Fröhlich, die dem Dichter Grillparzer nahe gestanden hatten, förderten den Verein nach Kräften, wodurch dieser das Andenken des verdienten Poeten in vielfacher Weise hochzuhalten vermochte. Um die Jahrhundertwende und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts sah sich der Verein veranlasst, eine zielbewusste Tätigkeit zu entfalten und besonders das heimische Schrifttum zu fördern. Die Eheleute Radics blieben zeitlebens Mitglieder des Vereins, auch als sie längst nicht mehr in Wien wohnten. Noch im Jahre 1914 führte Hedwig von Radics-Kaltenbrunner eine rege Korrespondenz mit dem Wiener Grillparzer-Verein, wahrscheinlich unter anderem deswegen, weil dessen damaliger Vor-

⁵ Der Grillparzer-Verein könnte als »Vorgänger« der im Januar 1890 konstituierten, heute noch existierenden und wohlbekanntesten Grillparzer Gesellschaft verstanden werden, einer der ältesten literarischen Gesellschaften Österreichs, die ihre Aufgabe darin sieht, neue Zugänge zu Franz Grillparzer, dem Theater und der Literatur Österreichs zu erschließen und zu vermitteln. Der von 1874 bis vermutlich 1914, denn aus diesem Jahre stammen die letzten schriftlichen Belege über seine Tätigkeit, bestehende Grillparzer-Verein ist hingegen eher unbekannt, die Literaturgeschichte schenkt ihm keine Aufmerksamkeit und auch in der Sekundärliteratur scheint der Verein übersehen worden zu sein, was geradezu kurios erscheint. Unwillkürlich stellt sich dabei die Frage nach der Kohärenz: Stand die Grillparzer Gesellschaft in irgendeinem Zusammenhang mit dem zwei Jahrzehnte früher gegründeten Verein? Jegliche Schlussfolgerung in diese Richtung erwies sich bereits nach dem ersten Eruiieren als reine Spekulation, denn es konnte bis dato keine engere Verbindung zwischen beiden Institutionen festgestellt werden.

stand, der Schriftsteller Heinrich Moritz Penn (1838–1919), ein in Ljubljana geborener guter Freund der Familie Radics war (vgl. ŽIGON 2009: 174–176).

In diesem Zusammenhang soll hervorgehoben werden, dass Peter Paul von Radics zum ersten Sekretär des Grillparzer-Vereins erkoren und in seiner Abwesenheit von seiner Gattin vertreten wurde, was wiederum davon zeugt, wie sehr er ihre Fähigkeiten sowohl auf dem organisatorischen als auch auf dem literarischen Gebiet schätzte (vgl. ENNS, Kaltenbrunner, Vollmacht v. 1. April 1875). Doch trotz der eifrigen und unermüdlichen Arbeit der Eheleute Radics auf mehreren Gebieten, sah sich die Familie im Jahre 1876 genötigt, Wien zu verlassen. Es kamen nämlich Gerüchte auf, dass der *Österreichische Volksfreund*, eine Tageszeitung, deren Mitarbeiter Peter Paul von Radics war und in der er am meisten veröffentlichte, ihr Erscheinen einstellen würde (vgl. dazu ebd.: 98).

2.3 Die geborene Wienerin kommt nach Ljubljana

Im Jahre 1876 siedelte die Familie Radics aufgrund der dort zu erwartenden besseren Verdienstmöglichkeiten und wegen Hedwigs angegriffener Gesundheit ins klimatisch mildere Ljubljana über. Bereits nach wenigen Jahren stellte sich dann aber die erste Ehekrise ein. In einem am 2. August 1882 verfassten Brief an ihren Gatten klingen Traurigkeit und Enttäuschung mit. Hedwig beginnt ihr Schreiben mit »*Lieber Radics*«, und fährt fort, »*heute könnte ich mit Prescherens Gedicht beginnen ‚Der verlorene Glaube‘, denn bis gestern hielt ich Dich in meiner Einfalt wirklich für das Muster eines treuen Ehemannes, u. rühmte mich oft Freundinnen gegenüber dieser Deiner seltenen Eigenschaft*« (NAJBERGER, Brief von Hedwig von Radics-Kaltenbrunner an Peter Paul von Radics v. 2. August 1882). Die verzweifelte Ehefrau zitiert hier das bekannte Gedicht des slowenischen Lyrikers France Prešeren (1800–1849), das 1842 zum ersten Mal im *Illyrischen Blatt*, der literarischen Beilage des meist gelesenen deutschsprachigen Organs in Krain, der *Laibacher Zeitung*, abgedruckt wurde. In diesem Gedicht thematisiert der Lyriker das verlorene Vertrauen den Frauen gegenüber – jenes Vertrauen, das auch sie verlor, nachdem, so Radics-Kaltenbrunner,

ich gestern spät abends als letzte Arbeit Angis [*unleserlich*] ansah, das an der Rückseite eine zärtliche Epistel an Dich enthält, die mit ‚Liebes Petrl‘ anfängt, und mit ‚herzlichen Bußerln‘ endet, welch letzteren ich hier aufpicke als Beweis; der Druckerei wegen ist es mir unangenehm, daß ich es nicht abschneiden kann, – das wusste ich nicht, daß Du mit Angi so intim bist (ebd.).

Doch konnten die Eheleute diesen Tiefpunkt anscheinend überwinden und wieder einen Weg zueinander finden. Hedwig von Radics-Kaltenbrunner wurde zur rechten Hand ihres Gatten, dem sie beim Recherchieren behilflich war.

Weniger klar ist, wie groß ihr Anteil an den Arbeiten ihres Mannes war. Es ist anzunehmen, dass z.B. bei den meisten Aufsätzen über das Leben der Kaiserin Maria Theresia, die im Jahre 1888 verfasst und unter dem Namen P. v. Radics veröffentlicht wurden (vgl. NMS, Fasz. 3/I/1, Zeitungsausschnitte), auch Hedwig mitwirkte. Erschienen sind diese Beiträge in einer Reihe österreichischer und deutscher Zeitschriften wie in der *Militärzeitung* oder dem *Vaterland*, in der *Illustrierten Wiener Mode* und dem *Neuigkeits-Welt-Blatt*, in der *Berliner Deutschen Hausfrauenzeitung*, dem *Braunschweiger Tagblatt*, der *Wiener Landwirtschaftlichen Zeitung*, der *Österreichischen Forstzeitung*, der *Österreichischen Badezeitung*, der *Katholischen Warte*, dem *Gmundner Wochenblatt*, der *Laibacher Zeitung*, der tschechischen *Politik* und dem *Triester Tagblatt*.

2.4 Radics-Kaltenbrunners kulturelles, literarisches und gesellschaftliches Engagement

Wie man einem Brief an die Schriftstellerin Amélie Charlotte Lanna-Schmidt (1857–1938)⁶ entnehmen kann, hatte Hedwig von Radics-Kaltenbrunner in der Hauptstadt des Landes Krain, in Laibach, große Sehnsucht nach ihrer Heimat und nach ihrer Geburtsstadt, außerdem vermisste sie auch ihre Wiener Freunde. Eine leise Wehmut erfasst sie, als sie sich bei der Freundin für die spannenden Nachrichten aus Wien bedankt. Sie schreibt:

Hochverehrte Collegin! Mit vielem und dem antheilnehmendsten Interesse durchlas ich Ihre anregenden Mittheilungen über jenen geistigen Kreis, in welchem ich mich sehr gern hie und da auch körperlich verhelfen würde, wenn mich die Oede des Provinzlebens oft gar so packt! Doppelt bedaure ich es [,] nicht mehr in meiner lieben, theuren Vaterstadt zu weilen, wo so viel Leben und Bewegung ist (ÖNB, Emil Lanna: Brief an Amélie Charlotte Lanna-Schmidt v. 28. Januar 1894).

⁶ Amélie Charlotte Lanna-Schmidt wurde in Wien am 31. Dezember 1861 als Tochter eines österreichischen Posthauptkassierers geboren und wuchs in den knappen Verhältnissen einer mittellosen Beamtenfamilie auf. Sie schrieb zumeist Lyrisches und Novellistisches und veröffentlichte in Zeitschriften und Anthologien. Langjährige Krankheit fesselte sie ans Bett und durchkreuzte ihre Pläne im schriftstellerischen Bereich (vgl. PATAKY 1898: 478).

Gerade diese Sehnsucht und ihr tief empfundenenes Heimweh bestärkten sie darin, in der Provinzstadt nach Beziehungen zu ihrer geliebten Heimat zu suchen und eine »geistige« Brücke zwischen Wien und Laibach zu bauen. Dies ermöglichte ihr nicht nur für sich selbst, einen neuen Sinn in der neuen Heimat zu entdecken, sondern sie bemühte sich auch um den allgemeinen gesellschaftlichen und kulturellen Fortschritt des Landes Krain und insbesondere seiner Hauptstadt.

Als erstes widmete sie sich eifrig der bereits in Wien angefangenen Arbeit: Sie sichtete und ordnete den handschriftlichen Nachlass ihres verstorbenen Vaters und gab in den Jahren von 1878 bis 1901 drei Sammelbände mit Kaltenbrunners Gedichten, eine Anthologie mit »erbaulichen« Geschichten sowie seine Erzählung aus dem oberösterreichischen Volksleben heraus: *Oberösterreichische Gedichte* (1878), patriotische Gedichte *Ob der Enns und Austria* (1880), *Geschichten aus Oberösterreich* (1880), *Der Stellvertreter* (1898), *Gedichte* (1901). Darüber hinaus sind 1905 in Linz Kaltenbrunners *Ausgewählte Dichtungen* erschienen. Hedwig von Radics-Kaltenbrunner bewies mit der Herausgabe der Werke ihres Vaters nicht nur, dass sie eine ausgezeichnete Kennerin seines Werkes sowie der mundartlichen Dichtung überhaupt war, sondern sie schrieb zu den von ihr edierten Werken auch umfangreiche Kommentare und eine biographische Studie zu Karl Adam Kaltenbrunner. Bereits 1878 erhielt sie von Herzog Max in Bayern (1808–1888), dem Vater der Kaiserin Elisabeth, für den ihm gewidmeten Gedichtband aus dem Nachlass ihres Vaters die silberne Medaille für ihr künstlerisches Schaffen (vgl. ENNS, Kaltenbrunner, Brief an Hedwig von Radics-Kaltenbrunner v. 5. Oktober 1878). Ferner wurden die von ihr herausgegebenen Schriften aus dem väterlichen Nachlass auch von Kaiser Franz Josef I. der Aufnahme in die Allerhöchste Familien-Fideikommiss-Bibliothek für würdig befunden, wodurch sie sich unter den Laibacher Intellektuellen eine ausgesprochen wichtige gesellschaftliche Rolle sicherte. Vertrauen in ihre Fähigkeiten als Herausgeberin brachte ihr auch ihre Freundin, die Romanschriftstellerin Isabella Nowotny (Ps. Ida Klein; 1828–1899), die in Prag lebte und wirkte, entgegen. Sie bestimmte Radics-Kaltenbrunner zur Verwalterin ihres literarischen Nachlasses und widmete ihr den nur als Manuskript vorliegenden Roman *Jone* (vgl. KOSEL 1906: 221).

Noch bedeutender erscheint in diesem Zusammenhang die Gründung einer ersten privaten Leihbibliothek in der Stadt im Jahr 1886. Diesbezüglich konnte Hedwig von Radics-Kaltenbrunner ihre Wiener Erfahrungen gut einsetzen, denn als aktives Mitglied des Grillparzer-Vereins, der auch über eine Bibliothek verfügte (vgl. JAHRESBERICHT 1876: 11), erkannte sie

einerseits die Notwendigkeit einer ähnlichen Einrichtung für Ljubljana, andererseits wurde dadurch ihr eigenes Haus zum Zentrum des literarischen und kulturellen Geschehens in der Stadt. Nach dem Wiener Vorbild wurden wahrscheinlich auch hier die geselligen »populären Literaturabende« und »Damen-Abende« organisiert (vgl. ebd. 1876: 6), eine Art literarischer Salons. Im Sinne von Caroline Pichler (1769–1843) sind diese Abende als ein zumeist privater gesellschaftlicher Treffpunkt für Diskussionen, Lesungen oder musikalische Veranstaltungen zu verstehen.

Wie aus dem gedruckten Katalog von 1898 hervorgeht, verfügte die Bibliothek über 3586 Bücher und war in der Lage, selbst den höchsten Ansprüchen gerecht zu werden (vgl. KATALOG 1898). Sie bot dem Publikum ein breites Sortiment an deutschen und französischen Klassikern, an unterhaltender Literatur, leichteren erbaulichen Romanen wie auch an verschiedensten Jugendbüchern (vgl. DULAR 2003: 118). Die Mitglieder, schätzungsweise zwischen 500 bis 1000 LeserInnen, mussten einen Mitgliedsbeitrag bezahlen, der monatlich einen und jährlich zehn Gulden betrug. Dadurch konnte Hedwig von Radics-Kaltenbrunner ständig für den Erwerb neuer Bücher sorgen. Bemerkenswerterweise zählten zu den Mitgliedern größtenteils Frauen, die Leihbibliothek Radics-Kaltenbrunners war die einzige derartige kulturelle Einrichtung der Stadt, denn die Bibliothek des »Allgemeinen slowenischen Frauenvereins« wurde erst Anfang des 20. Jahrhunderts ins Leben gerufen (vgl. DULAR 2003: 115–131).

Das nächste Tätigkeitsfeld von Radics-Kaltenbrunner betrifft Biographien von in Krain wirkenden deutschen Autoren, zu denen sie Material sammelte. Im Nachlass ihres Mannes befinden sich einige Textkonzepte, darunter biographische Skizzen der Lyriker Eugen Graf Aichelburg (1862–1902) und Franz Goltsch (1865–1921), des Erzählers Friedrich Freiherr von Gagern (1882–1947), der mütterlicherseits der krainischen Adelsfamilie von Auersperg entstammte, wie Biographieentwürfe von Johann Gröbl, eines Lehrers am deutschen Gymnasium in Gottschee (Kočevje), und von Siegfried Schöppl, der am Laibacher Gymnasium lehrte. Ihre besondere Aufmerksamkeit galt aber auch Autorinnen. So beabsichtigte Hedwig, den Werdegang der Laibacher Lyrikerin, Erzählerin, Übersetzerin und Verfasserin des Librettos zur ersten slowenischen Oper *Gorenjski slavček* (*Die Oberkrainier Nachtigall*, 1872), Luise Pessiak (1828–1898), nachzuzeichnen, eine biographische Skizze der weniger bekannten Laibacher Lyrikerin Maria Luckmann (1864–1941) sowie eine Autobiographie zu verfassen. Da Hedwig ihre Idee eines »Autorenlexikons« nie verwirklichen konnte, entschied sie sich, die gesammelten Notizen samt den handschriftlic-

hen Aufzeichnungen ihres Mannes zur deutschen Literatur in Krain in Zusammenarbeit mit dem Grazer Professor A. O. Puschnig zu bearbeiten. Sie wurden im dritten und vierten Teil der deutsch-österreichischen Literaturgeschichte von Zeidler-Nagl-Castle (1914, 1936) unter dem Namen von Peter von Radics veröffentlicht.

Zu den großen Verdiensten Radics-Kaltenbrunners zählt ferner ihr Engagement bei der Gründung einer Studenten- und Volksküche in Ljubljana. Im Jahr 1877, nur drei Jahre nach der Gründung einer solchen Anstalt in Wien, der sie wahrscheinlich persönlich beiwohnte, und elf Jahre nach der Eröffnung der ersten »Suppenanstalt« in Berlin bekam auch die Krainer Hauptstadt eine Volks- und Studentenküche. Hedwig von Radics-Kaltenbrunner hatte diesbezüglich ihr großes Vorbild in Lina Morgenstern (1830–1909). Diese war seit 1874 Redakteurin der *Deutschen Hausfrauen-Zeitung*, in der auch Radics-Kaltenbrunner mitunter veröffentlichte und zu deren Redaktion sie freundliche Beziehungen pflegte. Die Berliner Lina Morgenstern war jüdischer Herkunft und begann ihr soziales Engagement 1848 mit der Gründung des »Pfennigvereins zur Unterstützung armer Schulkinder«. In den Fünfzigerjahren ergriff sie die Initiative, das in Preußen geltende Kindergartenverbot zu bekämpfen und eröffnete in den Jahren 1861 bis 1866 in Berlin acht Kindergärten (vgl. PATAKY 1898: 56–59).

Hedwig von Radics-Kaltenbrunner erfuhr von Morgensterns sozialem Engagement aus den Zeitungen und aus den Briefen Morgensterns (vgl. NAJBERGER, undatiertes Brief aus dem Jahr 1867) und entschied sich, dem Beispiel der Berliner zu folgen. In der Laibacher Volksküche wurden Bohnen-, Erbsen-, Reis-, Grieß-, Hafermehl- und Gerstensuppen zum Selbstkostenpreis ausgegeben. Konnte jemand nicht zahlen, bekam er dennoch sein Essen.⁷ Die Eröffnung dieser Einrichtung in Ljubljana zeugt von dem zeitgemäßen und zukunftsgerichteten Denken von Hedwig von Radics-Kaltenbrunner und dem außerordentlichen Mut dieser Frau, ihre Ideen zu verwirklichen.

3 Publizistische Tätigkeit

Auf die ersten Veröffentlichungen Hedwigs von Radics-Kaltenbrunner bin ich zufällig bei der Sichtung des ungeordneten Nachlasses ihres Gatten in Ljubljana gestoßen. Die Eheleute Radics hatten die Gewohnheit,

⁷ Die Laibacher Volksküche war noch in den Achtzigerjahren des 20. Jahrhunderts in Betrieb.

ihre gedruckten Artikel aufzubewahren; so konnte ich bei späteren Recherchen in Zagreb (NAJBERGER) und im Museum Lauriacum (ENNS, Kaltenbrunner) noch weitere Texte ausfindig machen. Ferner erwies sich die antiquarische Suche nach ihren Veröffentlichungen als erfolgreich. Nach heutigem Stand der Quellenforschung verfasste Hedwig von 1873 bis 1910 rund siebenzig publizistische Texte (vgl. ihre bis dato umfangreichste Bibliographie in ŽIGON 2009: 351–357).

Klassifiziert man die von Radics-Kaltenbrunner veröffentlichten Texte nach Tätigkeitsbereichen und Textfunktionen, kann man sie zwei Texttypen zuordnen: zu journalistischen und wissenschaftlichen Texten, oder – wenn man von der kommunikativen Funktion eines Textes ausgeht – zu den dominant selbstdarstellenden und den dominant sachinformierenden Texten wie auch zu einer Übergangsklasse, die Texte mit den Funktionen Aufforderung und Informationstransfer umfasst (vgl. HEINEMANN, VIEHWEGER 1991: 138–139). Setzt man sich mit Radics-Kaltenbrunners journalistischen Texten auseinander, so lassen sich anhand der Originaltitel der einzelnen Zeitungssparten, denen die Redakteure ihre Texte zugeordnet haben, fünf verschiedene Textgattungen erschließen: geschichtliche Schilderungen, touristische Reportagen, Situationsberichte, Rezensionen und ein wissenschaftliches Essay.

3.1 Die geschichtlichen Schilderungen

Die geschichtlichen Schilderungen aus der Feder von Radics-Kaltenbrunner haben eine unterhaltende, didaktisch-lehrhafte Funktion. Sie wurden überwiegend in der Rubrik »Feuilleton« veröffentlicht, die mit einer geraden Linie vom restlichen Inhalt abgetrennt wurde und meist auf der zweiten und dritten Seite zu finden war. Die Redakteure bemühten sich, ihrem Leserkreis in dieser Zeitungssparte eine leichte, bildende, unterhaltende, mitunter ans Triviale grenzende und humorvolle Lektüre zu bieten.

Wie bereits erwähnt, unterstützte Radics-Kaltenbrunner ihren Ehemann eifrig bei seinen Forschungsarbeiten und erwarb dadurch selbst umfangreiches Wissen über historische Ereignisse, geschichtliche Begebenheiten und berühmte Persönlichkeiten. Das ermöglichte ihr, sich selbst zu den genannten Themen zu äußern und eigenständige Artikel zu verfassen. Allerdings ist festzuhalten, dass ihre historischen Skizzen unter dem starken Einfluss Peter von Radics' entstanden sind und kaum einen herausragenden Stil bzw. erkennbare stilistische Eigenarten der Autorin aufweisen. Um nur ein Beispiel anzuführen: Der hundertste Gedenktag des Todes Kaiser

Josefs II. am 20. Februar 1890 gab nicht nur ihr, sondern auch Peter von Radics Anlass darüber zu schreiben. Sowohl der Text von Peter Paul von Radics (RADICS 1890: 42–43, vgl. auch NMS, Radics, Fasz. 4/I/1, Zeitungsausschnitt Nr. 67) als auch eine erhalten gebliebene Skizze aus der Feder von Hedwig von Radics-Kaltenbrunner (vgl. NMS, Radics, Fasz. 4/II/3, Zeitungsausschnitt Nr. 4, Quelle unbekannt) ist in populärer, allgemeinverständlicher Form verfasst. Sie basieren auf Archivquellen, und man erkennt trotz der populärwissenschaftlichen Orientierung als wesentliche stilistische Züge Sachlichkeit und Folgerichtigkeit, beides Merkmale wissenschaftlicher Texte (FIX, POETHE, YOS 2001: 77)

Was man in den Texten Radics-Kaltenbrunners vermisst, um diese dem wissenschaftlichen Bereich zuzuordnen, ist die Erörterung von Hypothesen, die Darlegung von Beweisen und polemische Auseinandersetzungen. Dafür ist in ihren Artikeln eine besondere Zuneigung dem kaiserlichen Haus gegenüber festzustellen. Von einer sachbetonten Ausdrucksweise geht die Autorin gelegentlich zu einer expressiven über. So beginnt sie den Text zum Todestag Kaiser Josefs II mit einer emotional geprägten Beschreibung seiner blauen Augen und hebt dreimal in Form einer steigenden Gradation den besagten Gedenktag hervor: »Der Tag, an dem Josef II. seine sprichwörtlich gewordenen herrlichen blauen Augen, die so bezaubernd blicken, aber auch durch ihren Blick vernichten konnten, für immer schloß, er jährt sich heuer, am 20. Februar zum hundertsten Male [...]« (NMS, Radics, Fasz. 4/II/3, Zeitungsausschnitt Nr. 4, Quelle unbekannt).

Radics-Kaltenbrunner versteht es, gesicherte Tatsachen in ein anekdotisch geprägtes Erzählen einzuweben. 1890 verfasst sie die historische Skizze *Laudonfeste im Süden Österreichs 1789* (vgl. NAJBERGER, Zeitungsausschnitt, Quelle unbekannt). Sie schildert darin das heldenhafte Leben des glorreichen Feldmarschalls Gideon Ernst von Laudon (1717–1790) (vgl. ŽIGON 2004: 219), der im Feldzug gegen die Türken im Oktober 1789 den Oberbefehl innehatte und vor Belgrad einen großen Sieg errang. In einer anschaulichen Sprache steigen vor uns Bilder der damaligen Zeit empor:

Laudon jedoch genoss das Glück schon bei seinen Lebzeiten, die Anerkennung seiner Mitmenschen zu finden, und die Begeisterung für ihn erreichte ihren Höhepunkt, als – eben vor einem Jahrhundert – in Wien die freudige Nachricht eintraf: »Vater Laudon habe am 8. October 1789 die Festung Belgrad eingenommen!« Der unbeschreibliche Jubel, den diese Siegesbotschaft, durch einen eigenen Courier überbracht, im Herzen des Reiches, in

dem schönen Wien hervorrief, pflanzte sich fort und fort über den Semmering bis in die fern gelegten, südlichen Provinzen Österreichs, in jene Länder, die ja selbst Jahrhunderte lang ein stetes Feldlager gegen die Osmanen dargestellt, und die ja auch dazumal noch immer von diesen räuberischen Überfällen zu leiden hatten (NAJBERGER, Zeitungsausschnitt, Quelle unbekannt).

Geschichtliche wie auch touristische Texte und Situationsberichte, verfasst von Radics-Kaltenbrunner, weisen noch eine weitere Charakteristik auf. Ihre Sympathie galt nicht nur der kaiserlichen Familie, sondern auch dem Land Krain. Obwohl sie Wienerin war, wählte mit Vorliebe das »Vaterländische« ihrer neuen Heimat Krain mit ihrer Hauptstadt Laibach zum Thema ihres Schreibens.

Nachdem sich Peter Paul von Radics lange Jahre mit der Familiengeschichte der Fürsten zu Windisch-Graetz, die sich oft auf ihrem berühmten barocken Jagdschloss Haasberg in Planina (Alben) in der Nähe von Postojna aufhielten, beschäftigt und 1894 in Wien eine umfangreiche Studie darüber publiziert hatte (*Die Fürsten zu Windisch-Grätz*), entschloss sich auch seine Gattin, über dieses Adelsgeschlecht zu schreiben. 1901 wurde ihre Studie in der Wiener *Reichspost* gedruckt, und zwar – das weist auf die Bedeutsamkeit dieser geschichtlichen Schilderung hin – mit dem Vermerk »Nachdruck verboten« (vgl. RADICS-KALTENBRUNNER 1890: 1–3). In ihrem Artikel stellt Hedwig die wichtigsten Daten aus der Familienchronik der Windisch-Graetz vor. Um eine stärkere Verlebendigung und Vergegenwärtigung zu erzielen, bedient sich die Autorin stellenweise des historischen Präsens. Ferner sind längere syntaktische Perioden, die heute in der Mehrzahl der Texte kürzeren Sätzen oder der Nominalsyntax gewichen sind, feststellbar:

Der Weriant'sche (jüngere) gefürstete Zweig, dem der hohe Bräutigam der Erzherzogin Elisabeth Marie, Otto Fürst zu Windisch-Graetz, entstammt, und welcher Zweig seine Abstammung von dem Bruder des Feldmarschalls, Weriant Alois Fürsten zu Windisch-Graetz (geb. 1790, gest. 1867) ableitet, zählt ebenfalls eine illustre Reihe durch edle Geburt, Schönheit und hohe Geistesgaben ausgezeichnete Frauengestalten auf (RADICS-KALTENBRUNNER 1901: 3).

Im Unterschied zu ihrem Mann zeigt Radics-Kaltenbrunner keine besondere Vorliebe für das Auslassen der finiten Verbform in Nebensätzen, was zu ihrer Zeit noch üblich war und heute als Merkmal des Epochenstils betrachtet wird.

3.2 Die touristischen Texte

Ihre touristischen Reportagen schrieb Radics-Kaltenbrunner im Allgemeinen für zwei große, der Touristik gewidmete Blätter: zum einen für den Wiener *Cursalon*, mit dem Untertitel *Zeitschrift für Balneologie, Klimatologie und Hydrotherapie – erstes deutsch-österreichisches Organ für Curorte, Curgäste und Touristen, Brunnen- und Badeärzte*, zum anderen für *Dillinger's Reiseführer*, der ebenfalls in Wien erschien. Die Texte, die dieser Gruppe zuzuordnen sind, stellen eine Art Informationsquelle, sogar mit Itinerarien, für Wanderer und Reisende dar. Mit dem dokumentarischen Anspruch der Perspektive einer Berichterstatlerin vermittelt Hedwig Fakten, aber auch subjektive Wertungen und Eindrücke. So verzichtet sie nicht darauf, einleitend persönliche Eindrücke an den Leser weiterzugeben, um ihn von der Schönheit der beschriebenen Orte zu überzeugen. Beispielsweise lädt sie, schöne Landschaften und Gasthäuser lobend, mit sprachlichen Superlativen und originellen Einfällen die Leserschaft zu einem Ausflug nach Krain, zum Schloss Billichgratz (Polhov Gradec) bei Ljubljana ein:

In einem neuen Schlösserbuche des Landes Krain, illustriert von Künstlerhand, würde das in selten schöner malerischer Lage inmitten frischgrünen Waldberge mit ebensoviel Geschick, als vortrefflicher Benützung des Terrains am Ufer des munterfließenden Gradaszabaches hingebaute, altherwürdige Schloß Billichgratz, einen ersten Platz einnehmen. Entzücken uns schon die alten und modernen Abbildungen dieses Baues seitab der Herstraße, der sich Jahrhunderte lang sein anheimelndes Aussehen bewahrt hat, um wie viel besser gefiel uns das liebe alte Billichgratz, als wir es jüngst in Wirklichkeit vor uns sahen, indem es uns gegönnt war, dort Einkehr zu halten und uns zu erfreuen an dieser ebenso schönen als genutzreichen Partie! (RADICS-KALTENBRUNNER 1888: 2).

Die *frischgrünen* Waldberge und der *munterfließende* Bach locken in die herbstliche Gegend in Krain. Im Weiteren erfährt der Leser, dass bereits der Krainer Polyhistor Valvasor in seinem monumentalen Werk *Die Ehre des Herzogthums Krain* (1689) das besagte Schloss erwähnt. Es wird aber nicht nur historisches, sondern auch geographisches und botanisches Wissen vermittelt. Diese Struktur mit den erwähnten stilistischen Elementen behält Hedwig auch in ihren übrigen, touristische Sehenswürdigkeiten betreffenden Texten bei. Manchmal lehnt sie sich dabei, so z.B. bei der Beschreibung von Adelsberg und seinen Grotten (vgl. RADICS-KALTENB-

RUNNER 1903: 113–115), an die Studien ihres Gatten an, dessen umfassendes Werk darüber bereits 1861 in der literarisch-artistischen Abteilung des österreichischen Lloyd in Triest erschienen war.

3.3 Die Situationsberichte

Unter den Situationsberichten seien hier vornehmlich ihre Texte aus dem Jahre 1895 erwähnt, als Ljubljana am Ostersonntag, dem 14. April, gegen elf Uhr abends von einem schweren Erdbeben erschüttert wurde. Dadurch wurden ungefähr zehn Prozent der Gebäude in der Stadt beschädigt. Die Bevölkerung war fassungslos. Doch die Katastrophe forderte zum Glück nur wenige Opfer: Lediglich zehn Menschen kamen ums Leben. Radics-Kaltenbrunner, als Augenzeugin selbst erschüttert, verfasste zwei rührende Situationsberichte für die *Gmundner* und die *Salzburger Zeitung*. In der letzteren berichtet sie als Beteiligte authentisch, sachbetont, aber auch modifikativ mit subjektiver Einstellung. Man spürt ihre Betroffenheit, wenn sie sich an den Unglückstag erinnert: »*Vierzehn Tage sind nun in's Land gegangen, seitdem die schöne, blühende krainische Hauptstadt von der verheerenden Katastrophe heimgesucht und die armen Bewohner auf's äußerste geschädigt worden sind*«, lauten ihre Eingangssätze. Im Weiteren erweckt sie mittels Personifikation das Mitgefühl des Lesers, indem sie behauptet, dass bereits »*ein Gang durch die Straßen der Stadt zeigt, wie sehr die einzelnen Gebäude und namentlich die Kirchen, gelitten haben, wie alle Baulichkeiten in ihren Grundfesten erschüttert sind und bedenkliche Risse und Sprünge zeigen*« (RADICS-KALTENBRUNNER 1895: 3).

Klare Wortstellung, für Radics-Kaltenbrunner relativ kurze Sätze, treffende und verständliche Worte und der Verbalstil sind Element ihrer prägnanten Berichterstattung, die mit dem herzlichen Wunsch, »*möge in Wahrheit Ruhe und Frieden bald wieder einkehren in ihre Mauern und der frühere Wohlstand, Glück und Zufriedenheit für dauernd umblühen*« (ebd.) abgeschlossen wird. Daraus spricht die empfindsame weibliche Seele, die mit den Menschen mitfühlt und zu helfen versucht. Diese Sensibilität ist auch für ihre Rezensionen charakteristisch.

3.4 Die Rezensionen

Spätestens in den Achtzigerjahren des 19. Jahrhunderts verfasste Radics-Kaltenbrunner ihre ersten Rezensionen. Heute liegen uns leider keine Besprechungen der Werke von Emma Laddey vor, genauso bleibt uner-

forscht, in welchen Zeitungen die Rezensionen einer weiteren Schriftstellerin aus ihrem Wiener Freundeskreis, Hermine Camilla Proschko (1854–1923),⁸ abgedruckt wurden. Radics-Kaltenbrunner und Proschko, die unter dem Pseudonym C. Wittendorf veröffentlichte, verband die Vorliebe für Musik und Kunst, ferner bekam auch Proschko von Herzog Maximilian in Bayern die silberne Medaille für ihre literarischen Leistungen. In einem Brief an sie bat Hedwig von Radics-Kaltenbrunner um ein Rezensionsexemplar:

Theuere Frau! Nach einem in großer Trübsal verlebten Jahr – unser kl. 4 Jahre altes Mädchen verlor ein Auge – wende ich mich nun wieder mehr der Schriftstellerei zu, u. in meiner langjährigen Eigenschaft als Recensentin erlaube ich mir die schöne Bitte ob Sie, hochgeehrte Frau, deren Feder ich ja stets so sehr verehere – nicht vielleicht die Güte hätten, Ihren Hr. Verleger [unleserlich], der Ihr neuestes Werk erschienen ließ, zu beauftragen, mir ein Rec. Exemplar von: »Aus der Schule des Lebens« zu senden! (BSB, Brief an Hermine Camilla Proschko v. 6. Dezember 1886).

Die meisten Buchbesprechungen aus der Feder von Radics-Kaltenbrunner, die uns heute vorliegen, beziehen sich auf die Werke einer der beliebtesten Erzählerinnen der wilhelminischen Epoche, Natalie [auch Nataly] von Eschstruth (1860–1939), die ihre ersten Novellen bereits mit fünfzehn Jahren veröffentlichte.⁹ Als 1897 in Leipzig der humoristische Roman

⁸ Hermine Camilla Proschko wurde am 29. Juli 1854 in Linz in Oberösterreich als die jüngste Tochter des unter dem Pseudonym Franz von Hohenfurth bekannten Schriftstellers und späteren kaiserlichen Regierungsrates Franz Isidor Proschko geboren. Das dichterische Talent erbt sie von ihrem Vater und sie schrieb ihre ersten formvollendeten Gedichte mit 14 Jahren. Ihr erster schriftstellerischer Versuch war die Veröffentlichung der historischen Novelle: »Der Hofkanzler« 1874 im Jahrbuch *Die Dioskuren*. Dieser folgten zahlreiche andere Arbeiten (mehr zu ihrer Person vgl. PATAKY 1898: 257–258).

⁹ Nataly (Natalie) von Eschstruth entstammte einer hessischen Familie. Ihre Kindheit verbrachte sie in Hofgeismar, danach lebte sie in Merseburg und in Berlin, wo auch ihre ersten Gedichte veröffentlicht wurden. 1890 heiratete sie in Berlin den Premierleutnant und späteren preußischen Major Franz von Knobelsdorff-Brenkenhoff (1857–1903) und lebte mit ihm in verschiedenen Garnisonsstädten, zuletzt in Schwerin. In ihren Unterhaltungsromanen schildert sie vor allem das Leben der wilhelminischen Adelsgesellschaft. Ihre Erzählungen verfolgen didaktische Ziele, indem sie von Irrtümern einer Kindergeneration berichten, die die Leserin nicht wiederholen soll. In ihren Romanen und Novellen liegt kein emanzipatorischer Anspruch im Sinne der Aufklärung vor, vielmehr sind ihre Charaktere idealisierte Typen, die glückliche Vereinigung der weiblichen Schönheit und männlichen Tugend verkörpern. Trotzdem ist es ihr gelungen mit ihrer Erfindungsgabe und Glätte der Darstellung

Eschstruths *Jung gefreit* herausgegeben wurde, rezensierte Radics-Kaltenbrunner, die von sich behauptete, »ein geübtes Recensentenauge« (NAJBERGER, Zeitungsausschnitt aus *Der Cursalon*, Datum und Paginierung nicht feststellbar) zu haben, das neu erschienene Werk. Sie apostrophierte es als »eine Bibel für junge Mädchen und Neuvermählte« (RADICS-KALTENBRUNNER 1897: unpag.) und als einen »herrlichen Roman« (ebd.), der in jedem Haus wie die Heilige Schrift vorhanden sein müsste, da er »unter tausend Scherzen, köstlichen Einfällen und lustigen Situationen eine Fülle ernster Lebenswahrheiten birgt!« (ebd.). Bereits der Vergleich mit der *Bibel*, zusätzlich untermauert mit dem Attribut *herrlich*, deutet darauf hin, wie sehr Hedwig die Autorin, die sie eine *vielgefeierte deutsche Schriftstellerin* nennt, und deren Werk schätzt. Die Rezensentin gibt den Inhalt nicht wieder, sie fasst auch nicht zusammen, sondern setzt sich sachlich mit dem Roman auseinander, wobei sie feststellt:

Wie in einem Spiegel zeigt es hier die Verfasserin, daß die jungvermählte Ehegattin nun nicht mehr allein Geliebte, sondern auch vor allen Dingen Hausfrau sein soll, und nicht mehr allein durch ihr Äußeres, sondern durch häusliche Tugenden die Liebe ihres Mannes festhalten, kräftigen, und sie mit all' dem idealen Glück des Brautstandes in die Ehe hinübertragen und darin festhalten muß (RADICS-KALTENBRUNNER 1897: unpag.).

Obwohl es sich aus heutiger Sicht um veraltete Anschauungen handelt, sollte man im Auge behalten, dass die Welt vor hundertsechzig Jahren anders aussah, dass andere gesellschaftliche Normen galten und die Frauen als Gattinnen, Mütter und Hausfrauen eine andere Rolle spielten als heute. Der rote Faden des Romans ist »die lustige Lebensgeschichte der kleinen widerspenstigen Salome v. Welfen, die als junge Frau heimlich kochen lernte, um ihre verlorene Position als Hausfrau wiederzugewinnen« (ebd.).

Um das Humorvolle im Roman hervorzuheben, wählt Hedwig eine klangvolle, reiche Sprache. Mit Lexemen, die Wahrnehmungen und Empfindungen ausdrücken, stellt sie den Humor von Eschstruth als etwas Helles und Warmes dar, als etwas Schönes und Köstliches, als einen Sonnenschein:

das Milieu, den Umgangston der Gesellschaft und ihre Lebensformen so darzustellen, dass ihre Werke in den Jahren von 1880 bis 1930 zu der beliebtesten Lektüre in bürgerlichen Kreisen aller Altersschichten gehörten (vgl. PETZSCH 1959: 651–652).

Und über all' dem tiefen Sinn, dem eigentlichen Kern der Geschichte lagert der hellste Sonnenschein köstlichen Humors, alles wie mit goldigen Lichtern umspielend. Lustspielartig reiht sich Szene an Szene, eine amüsanter als die andere, tausend humoristische Einfälle, Scherze und Witze würzen dies Buch in unvergleichlicher Art (ebd.).

Die Sprache von Radics-Kaltenbrunner ist kritisch und auf hohem Niveau, sie vermittelt ihre Eindrücke beim Lesen des Buches und kommentiert sie. Trotzdem soll hier konstatiert werden, dass sich Radics-Kaltenbrunner in ihren Buchbesprechungen den meisten Autoren gegenüber sehr positiv und lobend äußerte, eine kritischere oder gar negative Rezension aus ihrer Feder ist nach dem heutigen Forschungsstand nicht bekannt.¹⁰ Das hängt möglicherweise auch damit zusammen, dass erstens der Buchbestand ihrer Laibacher Leihbibliothek vielmals durch Rezensionsexemplare bereichert wurde, und es sich zweitens bei den meisten Rezensionen, die sie verfasste, um die Werke ihrer Bekannten und Freundinnen handelt. Man kann also von einem organisierten Netzwerk der schriftstellerischen Kolleginnen sprechen. Sie informierten sich gegenseitig über die Neuerscheinungen, schickten einander Buchexemplare und bereits erschienene Rezensionen und äußerten sich in ihren Briefen zu gelesenen Romanen.

3.5 Der wissenschaftliche Text

Der einzige von Hedwig von Radics-Kaltenbrunner unterschriebene und erhaltene essayistische Aufsatz, eine wissenschaftliche Abhandlung über das »Edelweiß« (1892), ist eher ein Spiegel des Schreibens und des Stils ihres Mannes als eine selbständige Arbeit. Bedauerlicherweise muss hier festgestellt werden, dass ihr sachlich kompetentes, wissenschaftliches Essay nicht nur inhaltliche und stilistische Ähnlichkeiten mit der 1891 im *Gmundner Wochenblatt* und in der *Laibacher Zeitung* veröffentlichten

¹⁰ Es ist auch eine Tatsache, dass Hedwig von Radics-Kaltenbrunner freundschaftliche Beziehungen zu vielen AutorInnen pflegte. So verband sie beispielsweise eine innige Freundschaft mit Nataly von Eschstruth. Davon zeugen die wenigen erhalten gebliebenen Briefe sehr privaten Inhalts und die Tatsache, dass die deutsche Erzählerin anlässlich des 25-jährigen Gründungsfestes der Laibacher Studenten- und Volksküche, deren Eröffnung durch Radics-Kaltenbrunner angeregt wurde, einen »sinnige[n] Prolog, welcher in einer jungen Dame, Fräulein Paula v. Radics, die diese zum Herzen sprechende schöne Dichtung mit warmer Empfindung und warmer nuancierter Betonung vortrug, die beste Interpretin fand« (ANONYM 1902: 1) verfasste.

Kultur- und Naturstudie ihres Mannes Peter von Radics, ebenso *Edelweiß* betitelt, aufweist (vgl. RADICS 1890; RADICS 1891), sondern dass sie teilweise aus dessen Manuskript *Das Edelweiß im deutschen Lied*, das im Slowenischen Nationalmuseum vorliegt (NMS, Radics, Fasz. 2/II/2a, Nr. 1), abgeschrieben hat.

4. Sie war eine Künstlerin reinster Art

Im September 1912 verstarb der Kaiserliche Rat Peter Paul von Radics. Die damals 67-jährige Hedwig von Radics-Kaltenbrunner überlebte ihren Gatten um sieben Jahre. Sie starb am 16. November 1919 in Laibach. In einem Kondolenzschreiben, das der Grazer Professor Puschnig an ihre jüngste Tochter Paula Walland (1885–1970) adressierte, um ihr seine tiefste Anteilnahme auszudrücken, bewundert er Radics-Kaltenbrunners menschliche Größe:

Ihre Nachricht vom Tode Ihrer Mama berührt mich tief und es ist mir, als wäre mit ihr ein Mensch aus der guten alten Zeit dahingegangen, wie man sie jetzt nicht mehr findet. Die unbeschreibliche gütige und herzliche Art dieser Frau, der ein Zauber der gemütvollen und geistreichen Unterhaltung eigen war, war mir, als ich Ihre Frau Mama kennen lernte, etwas Neues und hat sie mir lieb und verehrungswürdig gemacht wie meine eigene Mutter, die auch vor zwei Jahren aus meinem Leben verschwand [...] Den tiefsten Eindruck hat aber auf mich gemacht, dass sie – im schwersten Lebenskampfe – trotzdem immer in einer hohen idealen Welt lebte und dass der Reichtum ihrer geistigen Güter und ihres Bekanntenkreises sie über den oft trostlosen Alltag heraushob, sodass ich sagen muss: Ihr Elternhaus ist mir das vornehmste und geistig bedeutendste in Laibach gewesen, wieviel ich auch sonst dort verkehrt habe. Wenn ihre Mutter auch nicht gedichtet hat, sie ist innerlich eine Künstlerin reinster Art gewesen. So etwas lässt sich nicht vergessen, denn aus Ihrem Hause habe ich oft reine, hohe Gesinnungen davongetragen, und in meinem Herzen wird ein Lämpchen lichten, freundlichen Gedenkens Zeit meines Lebens unserer gütigen Frau Hedwig brennen (ENNS, P. Walland).

Wie Puschnig in seinem Schreiben feststellt, habe Hedwig von Radics-Kaltenbrunner zwar nicht *gedichtet*, doch sei sie *innerlich eine Künstlerin reinster Art gewesen*.

5. Fazit

Abschließend soll nochmals konstatiert werden, dass Hedwig von Radics-Kaltenbrunner erst relativ kurz nach ihrer Heirat mit dem damals in Wien bereits etablierten Publizisten Peter Paul von Radics zum ersten Mal zur Feder griff und ihre ersten kürzeren Texte veröffentlichte. Sie wurde von ihrem Ehemann gefördert und in ihrer »schriftstellerischen« Tätigkeit unterstützt. Jedoch darf nicht vergessen werden, dass ihr durch die Ehe nicht nur eine neue gesellschaftliche Rolle zufiel, sondern auch der häusliche bzw. familiäre Bereich, aus dem sie nicht leicht ausbrechen konnte.

Ihr ältester Sohn Erwin kam 1873 zur Welt und seine beiden Geschwister, Maria und Paula, wurden 1882 und 1885 geboren (vgl. ŽIGON 2009: 101–111). Der Gatte, Peter Paul von Radics, war wegen seiner Dienstreisen als Berichterstatter für diverse Wiener Zeitungen – er begleitete z.B. den Kaiser auf seinen Reisen – wie auch wegen seiner Forschungs- und Studienreisen oft abwesend, so dass sich überwiegend Hedwig um die Familie kümmern musste.

Es überrascht deswegen nicht, dass sich Hedwig erst Ende der 1890er Jahre, als die Kinder größer geworden waren, wieder öfter zu Wort meldete und sich als Mitarbeiterin verschiedener deutschsprachiger Blätter in der Donaumonarchie profilierte. Vornehmlich ihre gründlichen und sachlich geschriebenen Geschichtsbilder weisen darauf hin, dass sie sich an den wissenschaftlichen Arbeiten von Peter von Radics interessiert beteiligte und mit historischen Themen vertraut war. Trotz ihrer künstlerischen Begabung und außerordentlichen Wissbegierde stand ihr Schaffen Zeit ihres Lebens im Schatten ihres bekannteren Ehemannes. Aber sie blieb nicht völlig unbeachtet. Anlässlich ihres 70. Geburtstags im Jahre 1915 veröffentlichte Anna Hottner Grefe (1867–1946), Tochter des Wiener akademischen Malers Konrad Grefe, in der *Gmundner Zeitung* eine biographische Skizze. Darin heißt es:

Hedwig von Radics hat sich in unzähligen Aufsätzen als eine echt deutsch österreichische Schriftstellerin erwiesen. Sie kennt ihre jetzige Heimat genau und hat sie oft wunderschön geschildert. Unzählige junge, strebende Talente hat sie durch ihre Besprechungen gefördert; ihre reine Güte, ihr heller Verstand, ihr warmes Herz spiegeln sich in jeder Zeile, welche sie schrieb. Vorzügliches leistete sie in ihren Aufsätzen über Literatur und Kunst. Eine ihrer letzten größeren Arbeiten ist für die große, neue Publikation Prof. Dr. Castles bestimmt und gibt ein glänzendes Zeugnis von der ungebrochenen Denkkraft und Frische dieser seltenen Frau, welche niemand je verges-

sen wird, der auch nur einmal im Leben mit ihr zusammentraf. Von erstaunlichem Fleiß und größter Tatkraft beseelt, war sie berufen, in ihrem Fache geradezu Hervorragendes zu leisten; ihrem Manne eine treue Helferin bei allen seinen Arbeiten, ihren Kindern die teuerste Mutter, ihren Freunden die beste Freundin zu sein (HOTTNER-GREFE 1915: 3).

Hedwig von Radics-Kaltenbrunner ist heute zu Unrecht in Vergessenheit geraten. Während die lexikalischen Werke aus dem 19. und anbrecnenden 20. Jahrhundert, wie z. B. übersichtliche Biographien deutscher Schriftstellerinnen und Dichterinnen aus dem Jahre 1882 (GROSS 1882: 265–266) und die dreibändige Anthologie (GROSS 1885: 216–225), verfasst vom Triester Gymnasialprofessor Heinrich Groß, oder biographische Skizzen herausgegeben von Marianne NIGG (1893: 45–46), Adolf HINRICHSSEN (1891: 1074) oder Peter THIEL (1903: 268) sie noch als eine bekannte, in Krain lebende Schriftstellerin bezeichnen und eingehend über ihr Leben und Schaffen berichten, schweigen die neueren Lexika über sie. Im deutschen Raum wurde Radics-Kaltenbrunner zuletzt 1981 im Elisabeth-Friedrichs-Lexikon *Die deutschsprachigen Schriftstellerinnen des 18. und 19. Jahrhunderts* (FRIEDRICHS 1981: 288) erwähnt, in den slowenischen Gebieten stand ihre Arbeit stets im Schatten ihres illustren Ehemannes Peter Paul von Radics. In den einschlägigen slowenischen Nachschlagewerken wird ihr dementsprechend kein einziger Lexikonartikel gewidmet, sie wird oberflächlich nur in Zusammenhang mit ihrem Mann erwähnt (vgl. KRANJEC 1960–1971: 6).

Weil sie sich Zeit ihres Lebens eher als eine Deutsche als eine Slowenin verstand, die jedoch ihre neue Heimat Krain zu lieben und schätzen lernte, wurde ihr die wichtige Rolle in der slowenischen Kulturgeschichte zu Unrecht abgesprochen, denn sie war stets bemüht, mit ihrem Wissen, Erfahrungen, tätigem gesellschaftlichem Engagement und neuen Ideen die Laibacher Gesellschaft zu begeistern und dadurch das kulturelle Leben in der Stadt zu bereichern und das soziale Gefühl für die Mitmenschen zu fördern.

Ferner präsentierte sie durch ihre touristischen Texte die Schönheiten des Landes Krain einem breiten Leserkreis. Ihre historischen Beiträge über Krain sind informativ und lesenswert, ihre Rezensionen geben Auskunft über das Geschehen auf dem Büchermarkt. Obwohl Hedwig von Radics-Kaltenbrunner sich als »Literatin« nie auf ein respektables Qualitätsniveau hat aufschwingen können, hat sie sowohl im Bereich der Publizistik als auch im kulturellen Bereich Wichtiges geleistet. Ihre publizistische Tätigkeit, ihr Anteil am öffentlichen Leben in Ljubljana, vor allem die Grün-

derung der Leihbibliothek, was damals für eine Frau ein mutiges Unternehmen war, sowie ihre Leistung bei der Herausgabe der Schriften ihres Vaters sichern ihr einen Platz nicht nur in der slowenischen sondern auch in der österreichischen Literatur- und Kulturgeschichte.

Quellen und Literatur

a) Archivquellen

- BSB = Bayerische Staatsbibliothek, München. Autogr. VIII A, Radics-Kaltenbrunner, Hedwig.
- ENNS, Kaltenbrunner = Museum Lauriacum in Enns, Nachlass Karl Adam Kaltenbrunner.
- ENNS, P. Walland = Museum Lauriacum in Enns, Korrespondenz von Paula Walland geb. Radics.
- NAJBERGER = Privataarchiv Dr. Dagmar Najberger Wacha, Zagreb (Kroatien), Nachlass der Familie Radics.
- NMS, RADICS = Narodni muzej Slovenije, Ljubljana [Slowenisches Nationalmuseum in Ljubljana], Nachlass Peter Paul von Radics.
- ÖNB, EMIL LANNA = Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Nachlass Emil Lanna, Sig. 173/14–1.
- WSTLB, GRILLPARZER = Wiener Stadt- und Landesbibliothek, Nachlass Franz Grillparzer.

b) Primärquellen

- ANONYM (1902): Laibacher Studenten- und Volksküche. In: *Triester Tagblatt, Morgenausgabe der »Triester Zeitung«*, Nr. 6777, 23. April 1902, S. 1.
- HOTTNER-GREFE, Anna (1915): Hedwig von Radics. Biographische Skizze. In: *Gmundner Zeitung*, Nr. 50, 14. Dezember 1915, S. 3.
- JAHRESBERICHT des Grillparzer-Vereines. Chronik des Vereines vom April 1874 bis Ende 1875 (1876). Wien: Grillparzer-Verein.
- KALTENBRUNNER, Ulrich (1998): Die Geschichte der Kaltenbrunner: Die Nachkommen Caspars, Bd. I/2 (Die Familiengeschichte wurde bis dato nicht gedruckt; das Typoskript wird im Museum Lauriacum aufbewahrt).
- KATALOG der Leih-Bibliothek der Frau Hedwig v. Radics [1898]. Laibach: Selbstverlag.
- RADICS, Peter von (1890): Kaiser Josef II. als Tourist. Zum 100. Gedenktage seines Todes, 20. Februar 1790. In: *Oesterreichische Touristen-Zeitung*, Nr. 4, 1890, S. 42–43.
- RADICS, Peter von (1890): Vom Edelweiß. Eine Natur- und Culturstudie. In: *Laibacher Zeitung*, Nr. 270, 24. November 1890, S. 2251–2252; Nr. 271,

25. November 1890, S. 2259–2260; Nr. 272, 26. November 1890, S. 2267–2268.
- RADICS, Peter von (1891): Edelweiß. Eine Cultur- und Naturstudie. In: *Gmundner Wochenblatt*, Nr. 5, 3. Februar 1891, S. 35–36.
- RADICS-KALTENBRUNNER, Hedwig von (1888): Ein Ausflug nach Schloss Billichgratz. In: *Der Cursalon*, Nr. 22, 2. September 1888, S. 2–3.
- RADICS-KALTENBRUNNER, Hedwig von (1895): Ein Situationsbild aus Laibach. In: *Salzburger Zeitung*, Nr. 101, 2. Mai 1895, S. 3.
- RADICS-KALTENBRUNNER, Hedwig von (1897): Jung gefreit. Humoristischer Roman von Nataly Eschstruth. In: Quelle unbekannt, v. 12. Oktober 1897 (handschriftlich notiert); Zeitungsausschnitt (NAJBERGER).
- RADICS-KALTENBRUNNER, Hedwig von (1901): Aus der Familienchronik der Fürsten zu Windisch-Graetz. In: *Die Reichswehr (Morgenblatt)*, Nr. 2804, 29. November 1901, S. 1–3.
- RADICS-KALTENBRUNNER, Hedwig von (1903): Adelsberg und seine Grotten. In: *Dillinger's Reiseführer*, Nr. 8, 1. Juni 1903, S. 113–115.

2. Zitierte Literatur

- BAUR, Uwe (1977): Kaltenbrunner, Karl. In: *Neue Deutsche Biographie* (Hg. v. der historischen Kommission bei der bayrischen Akademie der Wissenschaften), Bd. 11. Berlin: Duncker&Humblot.
- BRINKER-GABLER, Gisela et. al. (Hg.) (1986): *Lexikon deutschsprachiger Schriftstellerinnen 1800–1945*. München: DTV.
- BÜRGER, Christa (2001): *Leben schreiben: die Klassik, die Romantik und der Ort der Frauen*. Königstein im Taunus: U. Helmer .
- DE UNAMUNO, Miguel (1996): *Nebel* [aus dem Span. übers. v. Otto Buek]. Frankfurt/Main, Berlin: Ullstein
- DULAR, Anja (2003): Knjižnica splošnega ženskega društva [Die Bibliothek des Allgemeinen Frauenvereins]. In: Nataša Budna Kodrič/Alenka Serše (Hg.): *Splošno žensko društvo 1901–1945 [Der Allgemeine Frauenverein 1901–1945]* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, S. 115–131.
- DUNZINGER, Hildegard (1949): *Karl Adam Kaltenbrunner*. Phil. Dissertation, Wien: Philosophische Fakultät.
- FIX, Ula; POETHE, Hannelore; YOS, Gabriele (2001): *Textlinguistik und Stilistik für Einsteiger*. Frankfurt/Main u.a.: P. Lang.
- FRIEDRICH, Elisabeth (1981): *Die deutschsprachigen Schriftstellerinnen des 18. und 19. Jahrhunderts. Ein Lexikon*. Stuttgart: Metzler.
- GRIMM, Jacob; GRIMM, Wilhelm (1899): *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 9. Leipzig: S. Hirzel.
- GROSS, Heinrich (1882): *Deutschlands Dichterinnen und Schriftstellerinnen. Eine literarhistorische Skizze*, 2. Aufl. Wien: Carl Gerolds Sohn Verlag.

- GROSS, Heinrich (1885): *Deutsche Dichterinnen und Schriftstellerinnen in Wort und Bild*, Bd. 3. Berlin: F. Thiel.
- HEINEMANN, Wolfgang; VIEHWEGER, Dieter (1991): *Textlinguistik*. Tübingen: M. Niemeyer.
- HINRICHSEN, Adolf (Hg.) (1891): *Das literarische Deutschland*. Berlin: Verlag des »Literarischen Deutschlands«.
- KOSEL, Hermann Clemens (Hg.) (1906): *Deutsch-österreichisches Künstler- und Schriftsteller-Lexikon*, Bd. 2. Wien: Verlag von Rudolf Lechner&Sohn.
- KRANJEC, Silvo (1960–1971): Peter Pavel pl. Radics. In: *Slovenski biografski leksikon* [Slowenisches biographisches Lexikon], Bd. 3. Ljubljana: Zadrúžna in gospodarska banka, S. 5–7.
- NIGG, Marianne (Hg.) (1893): *Biographien der österreichischen Dichterinnen und Schriftstellerinnen*. Korneuburg: Kühkopf's Buchhandlung.
- PATAKY, Sophie (Hg.) (1898): *Lexikon deutscher Frauen der Feder. Eine Zusammenstellung der seit dem Jahre 1840 erschienenen Werke weiblicher Autoren nebst Biographien der lebenden und einem Verzeichnis der Pseudonyme* (Bd. 1). Berlin: Verlagsbuchhandlung von Carl Pataky.
- PETZSCH, Cristoph (1959): Eschstruth, Natalie. In: *Neue Deutsche Biographie* (Hg. v. der historischen Kommission bei der bayrischen Akademie der Wissenschaften), Bd. 4. Berlin: Duncker&Humblot.
- THIEL, Peter (Hg.) (1903): *Literarisches Jahrbuch. Jahres-Rundschau über die literarischen Erzeugnisse deutscher Zunge auf schöngeistigem, dramatischem und musikdramatischem Gebiet, verbunden mit einem Lexikon der lebenden deutschen Schriftsteller und Schriftstellerinnen*. Köln: Hoursch&Brechtstadt.
- ŽIGON, Tanja (2004): Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). In: *Berichte und Forschungen*, Bd. 12, S. 199–241.
- ŽIGON, Tanja (2009): *Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)* [Das historische Gedächtnis des Landes Krain. Das Leben und Schaffen von Peter Paul von Radics (1836–1912)]. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Znanstvena založba FF.
- ŽIGON, Tanja (2010): Der Grillparzer-Verein: ein von Krainern gegründeter literarischer Zirkel in Wien. In: Mira Miladinović Zalaznik; Maria Saas; Stefan Sienerth (Hg.): *Literarische Zentrenbildung in Ostmittel- und Südosteuropa: Hermannstadt/Sibiu, Laibach/Ljubljana und weitere Fallbeispiele*. München: IKGS, S. 365–380.

Tanja ŽIGON

HEDVIG PL. RADIKS-KALTENBRUNER. PORTRET PREČUTANE
AUTORKE, KOJA GOVORI I PIŠE NA NEMAČKOM JEZIKU, A ŽIVI U
KRANJSKOJ

Rezime

U radu se predstavlja i opisuje životni i stvaralački put obrazovane i načitanne Bečlijke Hedvig pl. Radiks-Kaltenbruner (1845–1919), koja se 1876. godine preselila sa porodicom u Ljubljano, a istovremeno predstavlja i pokušaj da se rehabilituje ova „prečutana” i zaboravljena autorka. Iako je Hedvig pl. Radiks-Kaltenbruner bila aktivna na brojnim područjima javnog života i dostizala zavidne uspehe, ipak su joj, kako slovenačka tako i nemačko-austrijska književna i kulturna istorija, uskratile značajno mesto u kulturnom i društvenom životu koje joj pripada. Rasprava potvrđuje tezu da je, u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka u Ljubljani, Hedvig pl. Radiks-Kaltenbruner stvarala i radila kao posrednik između nemačke i slovenačke kulture, i da je u Kranjsku donela brojne nove ideje koje je tu i ostvarila (osnovala je javnu biblioteku, bila jedan od osnivača ljubljanske Narodne i studentske kuhinje), a pored toga su i njeni publicistički tekstovi, objavljeni u poznatijim nemačkim novinama i časopisima tog vremena, bili posebno analizirani i komentarisani.

Ključne reči: Hedvig pl. Radiks-Kaltenbruner, Peter Pavel pl. Radiks, Grilparzerovo društvo, biografija, publicistički tekstovi, slovenačko-nemački kulturni prostor.

Nikolina ZOBENICA
Univerzitet u Novom Sadu

PROBLEM SEMANTIČKE ADEKVATNOSTI KOD PREVOĐENJA VOLFRAMOVOG *PARCIFALA*

Prevođenje je građenje mostova između dve kulture, način da se jedna približi drugoj, da se prevaziđe stranost među njima, a da se pri tome nijedna ne izneveri. Otuda je veći problem translacije upravo ostvarenje ravnoteže između vernosti originalu, s jedne strane, i slobode na jeziku prevoda, s druge strane. Prevođenje je teže ukoliko je razlika između kulture polaznog i ciljnog jezika veća, odnosno, ako pripadnici dve kulture različito poimaju i doživljavaju stvarnost, pa je samim time i na drugačiji način obeležavaju. U takvim slučajevima često ne postoje odgovarajući ekvivalenti u jeziku na koji se prevodi, stoga je i teže naći adekvatna rešenja tokom procesa translacije. Cilj ovog rada je da se ukaže na specifičan problem semantičke adekvatnosti koji se pojavljuje prilikom prevođenja srednjovekovne nemačke književnosti na savremeni nemački i srpski jezik, kao i na mogućnosti rešavanja tog problema.

Ključne reči: kultura, srednjovekovna književnost, prevođenje, semantika, adekvatnost.

1. Semantička adekvatnost

Adekvatnost i ekvivalencija nisu sinonimi, iako se često tako koriste. U translatologiji je, pored ova dva termina, u upotrebi čitav niz drugih izraza, kao što su prikladnost, (smislaono) poklapanje, korespondencija, jednaka vrednost i jednako delovanje (Stolze 2008: 103), pri čemu oni često nisu jasno razgraničeni. Međutim, ekvivalencija se prevashodno odnosi na polazni tekst, i čak često izjednačava sa „vernošću” originalu (Nord 2009: 24), dok adekvatnost sve više dobija na značaju u okviru teorije skoposa, u kojoj u centru pažnje više nije original, već recipijent teksta na ciljnom jeziku (Kušmaul 2007: 63). U skladu s time ekvivalentnost gubi na težini kao centralni pojam kritike prevoda. Kao jedan od ključnih pojmova u teoriji skoposa, „adekvatnost” podrazumeva da se tokom procesa prevođenja stal-

no zadržava na umu svrha prevoda, koja određuje i izbor znakova u ciljnom jeziku. U tom slučaju su polazni tekst i prevod ekvivalentni samo ukoliko ispunjavaju istu komunikativnu svrhu (Gerzymisch-Arbogast 2011: 8). Drugim rečima, prevodni ekvivalent može i ne mora da bude adekvatan, kao što ni adekvatan prevod ne mora da se smatra pravim ekvivalentom.

Kod kritike prevoda ekvivalencija je u prvom planu kad se proveravaju semantički elementi, dok kod provere leksičkih elemenata ključni termin postaje adekvatnost (Reiß 1971: 12, 68). Međutim, kod leksičkih jedinica adekvatnost može da se posmatra na više nivoa, semantičkom, pragmatičkom i stilističkom. Semantička adekvatnost odnosi se na ono „šta je rečeno”, pragmatička na ono „kome je rečeno”, a stilistička na to „kako je rečeno” (Gončarenko 1989: 326–330). Problem semantičke adekvatnosti nastaje u slučajevima delimične ili nulte ekvivalencije, kada je teško na adekvatan način preneti značenje leksema i leksičkih jedinica iz jednog jezika u drugi. Iako je problem semantičke prirode, rešenja su često pragmatička, nametnuta zahtevom adekvatne upotrebe jezičkih znakova.

2. Prevođenje Volframovog *Parcifala*

Problematika semantičke adekvatnosti kod prevođenja srednjovekovnog teksta kao što je *Parcifal* Volframa fon Ešenbaha je prevashodno uslovljena kulturološki, odnosno razlikama proisteklim iz prostorne i vremenske distance između kulture polaznog teksta i kulture u koju se original prenosi. Naročito dolazi do izražaja u onim aspektima života koji odavno više nisu aktuelni, počev od vlastitih naziva, preko dvorske i viteške *l'art de vivre*, pa do načina stanovanja, odevanja i ishrane.

2.1 Prevođenje vlastitih naziva

Već kod imena centralne ličnosti srednjovekovnog dvorskog sveta, prevodilac nailazi na prve nedoumice. U engleskoj književnosti njegovo ime jer Artur [Arthur], ali u francuskoj i nemačkoj epici on je Artus. Kod prevođenja na srpski jezik postoje dve mogućnosti: ili da se transkribuje francusko ime ili da prevodilac preuzme englesku varijantu, što bi bilo adekvatno rešenje, s obzirom na to da je ona već uvrežena u srpskom jeziku. Međutim, kod transkripcije ostalih francuskih imena, koja Volfram često i uglavnom pogrešno koristi, prevodilac na srpski jezik se suočava s velikom teškoćom, jer situacija od njega zahteva da poznaje ne samo nemač-

ki, već i francuski jezik (barem savremeni) ili da konsultuje odgovarajuću literaturu i stručnjake. Na primer, Volfram koristi francusko ime „Beaucorps” („lepo telo”) u nekoliko različitih varijanti „Beacurs, Beakur, Beachurs, Beachors” (VI, 323, 1; XIV, 722, 1), koje prevodilac može da transkribuje kao „Bokor”, odnosno kao „Bokir, Bošir, Bošor”. Značenje reči u transkribovanom obliku se gubi, tako da čitalac na srpskom jeziku ne pravi razliku između svih ovih varijanti. Međutim, Volfram ranije u tekstu (IV, 187, 22) koristi sintagmu „bêâ curs” i u sledećem stihu je prevodi na nemački kao „lepo telo”. Ako se sintagma transkribuje, čitalac će kasnije moći da u imenu prepozna i već pomenuto značenje. U velikom broju slučajeva Volframovi nazivi su ipak nejasni, tako da je nekada teško otkriti koja je francuska reč ili sintagma predstavljala polazište. Volframov „Šastel Marvej” („Schastel Marveil”) može da se prenese kao „Šato Mervej” („Château Merveille”), ali kod „ponemčenog” naziva za Zamak Grala „Muntsalvese” („Muntsalvaesche”) nije sasvim sigurno da li se naziv odnosi na „Mon Sovadž” („Mont Sauvage”) ili „Mon Salvaž” („Mont Salvage”) (Kühn 2006: 431–442). Ne samo da rekonstrukcije „izvornih” francuskih naziva nisu uvek pouzdane, već ni do danas nije utvrđeno da li su ove „greške” zaista nastale zbog Volframovog neznanja ili neukosti njegovih zapisivača ili je, u stvari, reč o namernim odstupanjima. Iz navedenih primera je vidljivo da je kod transkripcije imena u ovom romanu najbolje poći od „originalnih” autorovih naziva, budući da je to najadekvatnije rešenje. Značenja pojedinih imena mogu da se delimično pojašne samo u komentarima.

U romanu, naročito u prvoj knjizi, u kojoj se opisuje život viteza Gahmureta, Parcifalovog oca, pominju se i brojni nazivi zemalja i mesta sa Orijenta. U određenom broju slučajeva tri prevodioca na nemački (Špivok, Kneht i Kin)¹ daju identična rešenja, dok kod pojedinih naziva nisu usaglašeni u pravopisu.

Naziv kod Volframa	Stih u Lahmanovom izdanju	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
Gylstram	I,9,12	Gylstram	Gylstram	Gylstram
Babilôn	I,14,3	Babylon	Babilôn	Babylon

¹ Ova tri prevoda se najčešće koriste i svaki je reprezentativan na svoj način. Špivokov prevod je prilično slobodan i prilagođen je široj publici, Kneht kod prevoda teži što većoj vernosti originalu, a Kinov prevod je u stihu, praćen opširnim i informativnim komentarima (Wolfram 1998, Wolfram 2003, Wolfram 2006).

Pompeius	I,14,4	Pompejus	Pompeius	Pompeius
Ninivê	I,14,5	Ninive	Ninivê	Ninive
Persîâ	I,15,17	Persien	Persien	Persien
Dâmask	I,15,19	Damaskus	Damaskus	Damaskus
Hâlap	I,15,19	Aleppo	Aleppo	Aleppo
Arâbiê	I,15,21	Arabien	Arabien	Arabien
Zazamanc	I,16,2	Zazamanc	Zazamanc	Sasamanc

Prilikom prevođenja na srpski jezik na prvi pogled je jasno da se u ovim slučajevima radi o „Vavilonu”, „Pompeji”, „Ninivi”, „Persiji”, „Damasku”, „Alepu”, „Arabiji”. Međutim, Zazamank i Gilstram su nazivi za dva neidentifikovana mesta koja se pripisuju Volframovoj mašti (Nellmann 2006: 458, 465). Otuda je i u ovakvim slučajevima transkripcija najbolje rešenje za problem nulte ekvivalencije.² Međutim, transkript ponekada nije adekvatan ekvivalent.

Kod prenošenja srednjovekovnih naziva „Marroch”, „Baldac” i „Anschewîn” primetne su dve različite prevodilačke strategije: Kneht teži što većoj vernosti originalu, dok Špivok i Kin nastoje da koriste nazive koje bi savremeni čitalac prepoznao.

Naziv kod Volframa	Stih u Lahmanovom izdanju	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
Anschewîn	I,6,26	Anjou	Anschouwe	Anjou
Baldac	I,13,16	Bagdad	Baldac	Bagdad
Marroch	I,15,17	Marokko	Marroch	Marokko
Ranculat	I,9,13	Ranculat	Ranculat	Hromgla

Adekvatnost jeste moguće ostvariti kod poznatih naziva, ali kod manje poznatih ili čak nepoznatih, prevodilac može ili da samo transkribuje original (Zazamank, Gilstram) ili da se zaista potruži da utvrdi da li možda ipak postoji delimičan ili potpuni ekvivalent. Zanimljiv primer je prevod naziva „Ranculat”, koji je Kin identifikovao kao „Hromgla”, odnosno „Hro-

² Ako bi prevodilac insistirao na vernosti, pravi ekvivalent za srednjovekovno „Zazamanc” na savremenom nemačkom bi bio „Zassamank”, odnosno, na srpskom „Casamank” (up. Hennings 2003: 33). Međutim, nijedan ne prenosi aliteraciju i zvučnost originala, tako da se opet postavlja pitanje: ekvivalencija ili adekvatnost? Pošto čitaocu na srpskom ništa ne znači kako se ime stvarno izgovaralo u Volframovo doba, i mesto nije identifikovano, naziv može da se prenese kao „Zazamank”.

mklâ”, sedište mitropolita armenijske crkve, koji je danas poznat kao „Rumkale”. Naziv „Hromgla” je koristio još samo jedan srednjovekovni autor, Vilhelm od Tira [Wilhelm von Tyrus], u svojoj hronici o krstaškim ratovima (Nellmann 2006: 458, 464).

Navedeni primeri ukazuju na specifičan problem sa kojim se suočava prevodilac starih srednjovekovnih tekstova, budući da oni vrve nepoznatim nazivima. Međutim, iako je transkripcija u tim slučajevima najlakše rešenje, ne mora da bude i najadekvatnije. Translator ne bi trebalo da kod svakog nepoznatog naziva odmah pribegne transkripciji, već je poželjno da prethodno istraži literaturu o srednjem veku, ne bi li se dobro upoznao sa tekstom i kontekstom, odnosno, kao u konkretnom primeru, saznao da li je u pitanju stvarno ili fiktivno mesto. Iako prevodilac u okviru svoje strategije može načelno da se opredeli za transkripciju kao odgovarajuće rešenje, kao što su to uradili Špivok i Kneht, odluke o adekvatnosti ekvivalenta bi trebalo da se donose od slučaja do slučaja. Isto tako, poželjno je da budu zasnovane na temeljnom istraživanju koje bi im ne samo dalo težinu, već bi prevodiocu pružilo mogućnost da prepoznaje izuzetke i različita odstupanja, i da u skladu s time po potrebi menja svoju strategiju.

2.2 Viteški način života

Na Istoku i na Zapadu srednjega veka vitezovi idu u potragu za „âventiure”, traže „nešto neočekivano”³, priliku da se dokažu. Osim što podrazumeva borbu za sticanje slave i društvenog ugleda, „âventiure” ima i značenje „događaja za pripovedanje” („erzählenswertes Ereignis”), zatim i (literarnog) „izvora” („Quelle”), da bi na kraju postala „Dama Avantura” („Frau âventiure”) (Ehrismann 1995: 22–26). Ako ne zna sva značenja ove reči, prevodilac bi pogrešno preveo stih „als mir diu âventiure gewouc” (V, 243, 25). S obzirom na to da glagol „gewagen” (preterit „gewouc”) znači „reći, izvestiti, pomenuti, setiti se, pripovedati, izgovoriti” („sagen, berichten, erwähnen, gedenken, erzählen, aussprechen”) (Lexer 1992: 70, Hennig 2007: 126), u ovom slučaju je „âventiure” personifikovana, što nemački prevodioci rešavaju na različite načine:

³ Etimologija jasno ukazuje na ovo osnovno značenje. Reč potiče od latinskog glagola „advenire” u smislu „naići, desiti se” („herankommen, zufallen”), iz kojeg je izvedena imenica „adventus” u srednjelatinском u značenju „napad” („Angriff”). Starofrancuska reč „aventure” preuzeta je u nemački jezik kao „âventiure” i njena semantika objedinjuje u sebi „slučaj, sudbinu, događaj” („Zufall, Geschick, Begebenheit”) (Ehrismann 1995: 22).

Špivok 1998	Wie es in der Erzählung heißt	kako priča kaže/ kako u priči stoji
Kneht 2003	Die Aventure war so freundlich, mir noch mitzuteilen	avantura je bila tako ljubazna, da mi saopšti
Kin 2006	Ich entnehme der histoire	preuzimam iz priče

Špivok je „âventure” preneo kao „priču”, dok je Kneht zadržao izvornu verziju reči, ne prilagodivši je savremenom nemačkom jeziku (osim što je piše velikim slovom). Kin, međutim, koristi savremeni francuski ekvivalent („histoire”), jer smatra da su pozajmljenice iz francuskog sastavni deo srednjovekovne nemačke kulture kao što su i anglicizmi neizbežni u savremenom nemačkom (a i srpskom) jeziku, stoga ih ne treba izbegavati, već konsekventno koristiti kroz ceo tekst.⁴ Strategije za koje se opredeljuju nemački prevodioci ne mogu biti iste kao strategije prevodioca na srpski jezik, budući da transkripcija i tuđica nisu adekvatna rešenja. Prilikom prevođenja bi trebalo da se prenese značenje „priča”, a ono što je „izgubljeno u prevodu” može da se nadoknadi u komentarima. U tom slučaju bi prevod rečenice „als mir diu âventure gewouc” glasio „kako priča kaže”.

Dva načina borbe se najčešće pominju u romanu: „tjostieren” i „bûhurdiern”. „Tjost” je „viteški dvoboj”, izolovana borba dva ritera dugačkim kopljem ili mačem, dok je „bûhurt” borba u grupama, vrsta spontane viteške igre na slavljima (Ehrismann 1995: 216–222). Pošto pripadaju srednjovekovnom načinu borbe, njihovih savremenih ekvivalenata nema, kako u nemačkom, tako ni u srpskom jeziku. Nemački prevodioci nalazili su različita rešenja: arhaizam, hiperonim, sinonim ili parafrazu.

Volfram	Lahman	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
tjostieren	I,15,29	Zweikampf	Tjost	tjostierte
tjoste	V,245,11	Zweikämpfe	Tjosten	Lanzenstiche
bûhurdiern	V,227,11	Turnierkämpfe	Turniere	Wettkampf zwischen Reitertrupps
bûhurt	V,242,5	Turnier	Ritterspiel	Reiter-Kampfspiel

⁴ Kin konsekventno koristi savremene francuske ekvivalente za „âventure”, kao što su „histoire, merveille, succès, bonheur, hasard”, kako bi pokrio značenja koja je ova reč imala u srednjem veku („Geschichte, Wunder, Erfolg, Glück, Zufall”–„priča, čudo, uspeh, sreća, slučaj”) (Kühn 2006: 439–440).

Prevodilac na srpski može da koristi hiperonim ili parafrazu, pa da „tjost(ieren)” prevede kao „dvoboj” ili „borbu dugim kopljima”, a „bûhurt” kao „turnir”, „borbe na turniru”, „vitešku igru”, „nadmetanje grupa jahača” ili „borbenu igru jahača”. Ako bi se opredelio za transkript ili uvođenje stranih reči „tjost(ovanje)” ili „buhurt(ovanje)”, to bi omelo tok čitanja, a bila bi i neophodna prevodilačka napomena. Savestan prevodilac bi u paralelnim tekstovima stare srpske književnosti potražio eventualne arhaizme, koji bi mogli da posluže kao odgovarajući ekvivalenti i adekvatno bi preneli duh srednjovekovnog vremena (u slučaju da zaista postoje).

Kod prevođenja reči koje spadaju u vitešku opremu, kao što su „covertiur” i „gewant”, prevodioci nisu usaglašeni:

Volfram	Lahman	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
covertiur	III, 145, 21	Satteldecke	covertiur	caparaçon
gewant	III, 148, 15	Rüstung	Anzug	Aufrüstung

„Covertiur” je ukrašeni prekrivač od somota, koji se stavlja konju preko gvođenog dela opreme (Lexer 1992: 114), verovatno ispod sedla, a ne na sedlo. Na srpskom bi to onda bila „podsedlica”. Kod reči „gewant” takođe ne postoji slaganje među nemačkim prevodiocima, ali iz konteksta se jasno vidi da pripovedač priželjkuje „opremu” koju je Parcifal dobio, a ne njegovu odeću ili „odelo” („Anzug”). Neophodno je da prevodilac ne izgubi kontekst iz vida, kako bi odabrao pravi ekvivalent i adekvatno preveo tekst. U ovakvim situacijama rešenje je pragmatičko, jer samo u upotrebi reči može da se uoči koje je njeno značenje aktivirano u konkretnom slučaju.

Svako doba neguje svoje vrednosti, a one se menjaju s vremenom. Translator treba dobro da ih poznaje, kako bi tačno shvatio značenja reči koje ih označavaju. Srednjovekovna reč „zuht” ostala je sačuvana i u savremenom nemačkom kao „Zucht”, ali semantika savremene i srednjovekovne lekseme se samo delimično poklapa.⁵ Prvobitno je značila „gajenje”,

⁵ Srednjovekovna reč „zuht” ima sledeća značenja „Zucht, Ordnung; Vorbildlichkeit, Untadeligkeit; Anstand; Sittsamkeit, Keuschheit; Höflichkeit, (gute) Erziehung, Bildung; Ehrerbietung; Ehre, Würde; Beherrschung, Zurückhaltung; Rücksicht; Behandlung; Züchtigung, Tadel, Strafe, Prüfung; Nahrung; Lebensunterhalt; Dauer, Lauf” (Hennig 2007: 493), „ritterlichkeit; innerer halt; großmut” (Lexer 1992: 500), odnosno na srpskom „disciplina, red; uzornost, besprekornost; pristojnost; plemenitost, čednost; ljubaznost, (dobro) vaspitanje, obrazovanje; poštovanje; čast, dostojanstvo; savladavanje, uzdržavanje; obzir,

„odgajanje” biljaka i životinja, a zatim se proširila na proces i rezultat „vaspit(av)anja” („Erziehung“) ljudi. U srednjevekovnom svetu „zuht” je postala vrlina „dvorskog”, „kultivisanog” čoveka, i kao takva predstavlja njegovu „vaspitnu uobličenosť”, „oplemenjeno ponašanje”, „uljudnosť”, „obrazovanje”, „dvorske forme ophođenja” (Ehrismann 1995: 251–252). Sa nestankom dvorske kulture izgubila su se i ova značenja reči.

U romanu o Gralu ova vrlina se često pominje i svaki put različito prevodi, u zavisnosti od situacije i konteksta. Kada Parcifal moli ribara da mu „durch got und durch sîner zühte gebot” (V, 225, 16) kaže gde da nađe smeštaj, on očigledno „zuht” po značaju stavlja odmah iza Boga:

Špivok 1998	um Gottes willen als wohlzogener Mensch	zbog Boga i kao lepo vaspitani čovek
Kneht 2003	um Gottes und seiner Courtoisie willen	zbog Boga i svoje kurtoazije
Kin 2006	im Namen Gottes und gemäß den Formen der höfischen Erziehung	u ime Boga i u skladu sa formama dvorskog vaspitanja

Doslovan prevod srednjovekovne sintagme na srpski jezik glasio bi: „zbog Boga i zbog zapovesti lepog vaspitanja”, dok bi adekvatan prevod glasio „zarad Boga i svoje časti”, što ne proizilazi ni iz jednog nemačkog prevoda. Iz tog razloga je velika prednost ako je polazište za prevođenje originalni tekst, budući da je svaki prevod svojevrсна interpretacija i dovođi do izvesnog pomeranja od osnovnog značenja.

U drugom primeru sluge su Parcifalu brzo i „mit zuht” skinuli opremu (V, 227, 27), što je u jednom prevodu izostavljeno, a u drugima parafrazirano:

Špivok 1998	-	-
Kneht 2003	man wußte wohl, was sich gehört	znali su šta priliči
Kin 2006	sehr förmlich	veoma formalno

Adekvatan prevod na srpski glasio bi „uz poštovanje”, „ljubazno, pristojno, uljudno” ili „kako se priliči”, „na prikladan način”. Ni u ovom slučaju prevod prevoda ne bi preneo tačno značenje originala.

postupanje; ukoravanje, prekor, kazna, ispit; ishrana, izdržavanje; trajanje, tok”, „viteštvo, unutrašnja snaga, velikodušnosť”.

„Zuht” je više od lepog vaspitanja, kao što se vidi u situaciji kada sluga mole Parcifala da bude velikodušan prema osobi koja se prema njemu ponašala neprilično i razljutila ga: „tuot iwer zuht gein im schîn” (V, 229, 18).

Špivok 1998	Verzeiht es ihm!	Oprostite mu!
Kneht 2003	Ihr müßt gegen ihn edel und großmütig sein!	Morate da budete plemeniti i velikodušni prema njemu!
Kin 2006	Erweist ihm Euren Edelmut!	Pokažite mu svoju plemenitost!

Pokazati plemenitost i dobro vaspitanje znači, između ostalog, oprostiti nekome, ne reagovati istom merom na njegovo ružno ponašanje, zadržati dostojanstvo i samokontrolu. Kao hrišćanska i viteška vrlina, „zuht” više nije samo puka forma, već prevazilazi poznavanje normi i pravila ponašanja, te predstavlja oplemenjenost ljudskog duha.

Nekada je teško odrediti u kom značenju se tačno reč „zuht” koristi, kao u slučaju kada stotina sluga uzima na bele krpe hleb „mit zühten” pred Gralom (V, 238, 5) i raznosi ga po stolovima.

Špivok 1998	ehrfurchtsvoll	puni dubokog poštovanja
Kneht 2003	mit gutem Anstand	zaista pristojno
Kin 2006	formvollendet	savršene forme, tačno po etikaciji

Kneht je kod prevođenja reči „zuht” preuzeo značenje „pristojnost”, kod Kina je naglašena „forma, etikacija”, a kod Špivoka „duboko poštovanje” prema Gralu. Sva trojica suočila su se s nedoumicom: na šta se zapravo odnosi „mit zühten”? Da li na način uzimanja hleba na bele krpe ili na osećanje sluga prema Gralu? Osim toga, fraza „mit züchten” može da ima i značenje „friedlich” (Lexer 1992: 500), odnosno „mirno”, „smireno”, „u miru”, jer ipak je stotina sluga odjednom pohrlilo ka Gralu. Nijedan prevod neće obuhvatiti bogatstvo značenja originala, već će predstavljati svojevrsno suženje i osiromašenje izvornika. Kod širokog spektra značenja neke reči, prevodilac je taj koji će da odluči koji semantički aspekt će da istakne i prenese, a koji da izostavi.

2.3 Način stanovanja u srednjem veku

Translator bi trebalo da bude upoznat sa niz drugih segmenata dvorske kulture, kako bi uspešno izvršio svoj kompleksan zadatak. Nazivi za namenske prostorije i nameštaj u srednjovekovnim građevinama danas više

nisu u upotrebi. Tako se „kemenate” (V, 240, 25) odnosi na sobu sa kaminom, posebno za spavanje, ali može da bude i prostorija za žene, dnevna soba ili prostorija za odeću i oružje, soba za sud ili čak posebna zgrada (Lexer 1992: 106). Ako se naziv za ovu prostoriju prevede kao „sporedna soba” („anschließendes Gemach”, „Nebenraum”), gubi se njeno karakteristično obeležje. Kada se „kemenate” odnosi na celu zgradu, prevodioci na nemački nisu saglasni: ili zadržavaju srednjovekovnu reč ili je parafraziraju kao „zgradu za stanovanje”. Međutim, kod prenošenja naziva za ostale građevine srednjovekovnog zamka, odstupanja su daleko veća:

Volfram	Lahman	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
kemenâte	IV, 183, 24	Kemenate	Wohngebäude	Kemenate
wîchûs	IV, 183, 25	befestigte Gebäude	Wehrgang	Wehrbau
perfrit	IV, 183, 25	Fluchttürme	Bergfried	Wartturm
ärkêr	IV, 183, 25	Verteidigungserker	Erker	Bastion

Reči „wîc-hûs” i „perfrit” odnose se na „drvene stražarske tornjeve” ili „kule”, pri čemu je „wîc-hûs” „utvrđeni deo građevine”, „utvrđeni toranj”, a „perfrit” je i danas prisutna u nemačkom kao „Bergfried” u značenju „glavni toranj”, „odbrambeni toranj”. Leksema „ärkêr” (od stfr. „arquiere”) označava zatvoreni istureni deo građevine koji je prvobitno služio samo za odbranu (*Duden* 2003). Iako u srpskom jeziku postoji reč „erker” (preuzeta iz nemačkog), ona podrazumeva istureni deo zgrade s prozorima, zatvoreni balkon (Vujaklija 2006: 289), što nema nikakve veze sa njegovom funkcijom u srednjem veku. Najadekvatniji prevod bi stoga u ovom slučaju glasio „bedem”. „Erker” se u srednjovekovnom i savremenom nemačkom jeziku odnosi na različite segmente stvarnosti, odnosno, njegovo denotativno značenje se promenilo, stoga je prevodilac u situaciji da traži pragmatički adekvatno rešenje, ono koje odgovara izmenjenoj realnosti u kojoj se ta reč upotrebljava.

Krevet za razvlačenje na kojem leži Anfortas je svakako poseban (XVI, 790, 9 – 791, 30). Pre svega, ukrašen je sa 58 vrsta dragog kamenja, čiji nazivi potiču iz jednog latinskog teksta (Nellmann 2006: 774), što dovodi u pitanje Volframovu neukost i predstavlja veliki izazov za prevodioca, koji mora da nađe adekvatne nazive na srpskom. Produžene noge kreveta su od „vipperhornin”, po „kultern” je posut prah lekovitih trava, madrac je od „palmât”, a remeni na krevetu od salamandara. Na savremenom nemačkom, prevodni ekvivalenti glase:

Volfram	Lahman	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
vipperhornin	XVI, 790, 10	Vipernhaut	Vipernhorn	Vipern-Hornhaut
kultern	XVI, 790, 13	Polster	Polster	courtepointe
palmât	XVI, 790, 17	Palmatseide	Palmât	Palmat-Seide

Reč „vipperhornin” postoji samo kod Volframa i verovatno se odnosi na „rožnatu kožu otrovnica”, značenje koje su preneli Špivok i Kin, ali ne i Kneht. Srednjovekovna reč „kultern” označavala je punjeni, prošiveni prekrivač, na kojem se moglo ležati ili se njime pokrivati (Lexer 1992: 118), dok je „Polster” u stvari presvlaka na nameštaju, dakle, sasvim pogrešan prevod. Pošto se nekoliko redova kasnije pominje „matraz”, „kulter” očigledno odgovara srpskom „jorgan”, što nikako ne proizilazi iz nemačkog prevoda („Polster”), ali odgovara francuskom „courtepointe”. „Palmât” je vrsta mekane svile, čiji naziv ne može da se zadrži u prevodu, već samo da se parafrazira. Svet koji se predočava je u toj meri postao stran da to nalaže poseban oprez kod prevođenja, jer nije dovoljno samo naći jezički ekvivalent, već je potrebno da on bude situaciono i kulturološki adekvatan.

2.4 Tkanine i začini sa Istoka i Zapada

U romanu se pominju različite vrste svilenih tkanina koje danas ne postoje. Parcifal dobija na poklon ogrtač od „pfelle(l) von Arabi” (V, 228, 8; 235, 19), fine, skupocene svile (Lexer 1992: 159) iz Arabije, devojke u Zamku nose „pfell von Ninnivê” i „plîalt” (V, 235, 10–11), odnosno „blî-alt”, svilenu tkaninu protkanu zlatnim nitima (Lexer 1992: 161, 23), a Gral je položen na zeleni „achmardî” (V, 235, 20), još jednu vrstu skupocene svile (Hennig 2007: 5, Nellmann 2006: 579). Nemački prevodioci nalazili su različita rešenja:

Volfram	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
pfelle von Arabi	kostbare arabische Seide	arabischer Brokat	Prunkstoff aus Arabi
	skupocena arapska svila	arapski brokat	raskošna tkanina iz Arabije
pfellel von Arabi	arabische Seide	arabischer Seidenbrokat	Seidenstoff aus Arabi
	arapska svila	arapski svileni brokat	svilena tkanina iz Arabije

plĩalt	golddurchwirkte Seide	Plĩalt	Brokat
	zlatom protkana svila	plijalt	brokat
pfell von Ninnivê	Seidenstoff von Ninive	Seidenbrokat aus Ninnivê	Seidenstoff aus Ninive
	svilena tkanina od Ninive	svileni brokat iz Ninive	svilena tkanina iz Ninive
achmardĩ	Seidentuch	Achmardĩ	Achmardi
	svileno platno	ahmardi	ahmardi

Kad je reč o prevođenju na srpski, preuzimanje originalnih naziva nije adekvatno („plijalt, ahmardi”) i zahtevalo bi dodatne komentare. Bolja rešenja su upotreba delimičnog sinonima („brokat”), hiperonima („svila, svilena tkanina”), eventualno uz odrednicu porekla („arapski”, „iz Ninive”) ili neke karakteristike („zlatom protkana”, „skupocena”), dakle, parafraze.

Sa Istoka i Zapada potiču i nazivi za začine koji se pominju u romanu. Pojedini se i danas koriste, kao, na primer, „drĩakel” („terijak”), „amber”, „cardemôm” („kardemon”), „jeroffel” („karanfilić”), „muscât” („muškat”), ali ih ima nekoliko za koje je teško naći odgovarajuće ekvivalente.

Volfram	Lahman	Špivok 1998	Kneht 2003	Kin 2006
pigment	XVI, 789, 26	Gewürze	Spezereien	pigmentum
zerbenzinen	XVI, 789, 26	Spezereien	Zerebinthenbalsam	térébinthe
müzzel	XVI, 789, 27	Riechhölzer	Späne von Duftholz	Moschus
arômata	XVI, 789, 27	Würzkräuter	aromatische Essenzen	aromata

„Spezereien” je naziv koji zastareva i odnosi se na „prekomorske začine” (*Duden* 2003) u koje prevodioci svrstavaju ili „pigment” (Kneht) ili „zerbenzinen” (Špivok). Međutim, „pigment” jeste prekomorski začin jakog mirisa, ali „zerbenzinen” je smola prijatnog mirisa, poznata kao „terpentin”, tako da je Špivokov prevod pogrešan. Traženje pravog ekvivalenta za „müzzel” otežava činjenica da je ovaj naziv zabeležen samo u *Parcifalu*, tako da prevodilac na srpski može da ponudi neodređenu sintagmu „mirisno drvo”, odnosno „iverje mirisnog drveta” ili preuzme Kinov prevod „mošus”. „Arômata” označava materiju lepog mirisa (Nellmann 2006: 773), što je sasvim neodređeno i nejasno, a, u nedostatku drugog rešenja, moglo bi da se prevede na srpski kao „arome”. U svakom slučaju, u ova-

kvim situacijama dolazi do izražaja ne samo jezička kompetencija prevodioca, već i njegova jezička kreativnost.

3. Semantička prevodivost

Iako mnogi elementi srednjovekovne kulture predloženi u ovom romanu danas više ne postoje, kao ni odgovarajući jezički ekvivalenti, on može adekvatno da se prevede. Osnovni inventar svakog jezika može da se opiše kao izbor iz univerzalnog inventara semantičkih obeležja, koja odgovaraju ne samo objektima i osobinama spoljašnjeg sveta, već su duboko ukorenjene, nasleđene osobine ljudskog organizma i aperceptivnog aparata, osobine koje određuju način na koji se univerzum shvata, adaptira i prerađuje. Razlike između jezika mogu da se karakterišu upravo terminima koji su sadržani u tom univerzalnog inventaru semantičkih obeležja. U tom smislu ekvivalentne rečenice ili tekstovi na različitim jezicima imaju identične reprezentacije u semantičkom metajeziku. Iako teškoću, između ostalog, predstavljaju slučajevi kada se prevode elementi specifični za neku zemlju i kulturu koji nemaju odgovarajući ekvivalent u drugoj zemlji i kulturi, ili kad se prevode elementi sa snažnom konotacijom, prevođenje je moguće upravo zahvaljujući ovim univerzalnim semantičkim obeležjima.⁶ Postoje različiti načini da se uspostavi prevodivost, da se premosti praznina: stranim rečima, pozamljenicama ili prevedenicama, neologizmama i pomerenjima u značenjima sličnih, već postojećih jezičkih izraza, njihovom adaptacijom ili parafrazama, komentarima i definicijama (Koller 2004: 185, 233–234). Semantička adekvatnost može da se ostvari na neki od navedenih načina, čak i ukoliko se prevodi kompleksan i težak tekst, kao što je srednjovekovni roman o Gralu Volframa fon Ešenbaha. Uprkos tome što pripada nestaloj kulturi, koja je, doduše, manje strana za savremenu nemačku, nego za srpsku književnost – budući da je ona udaljena ne samo vremenski, već i prostorno, prevođenje ovog romana, iako velik i težak poduhvat, vredan je truda koji iziskuje, jer reč je o jedinstvenom i izuzetnom delu svetske književnosti.

⁶ Teoriju o semantičkim univerzalijama razvili su šezdesetih godina prošlog veka Jerrold Jacob Katz i Jerry Alan Fodor (1963), a zastupao ju je i nemački lingvista Manfred Bierwisch (1967) (Koller 2004: 181-182).

Literatura

Primarna literatura

- Wolfram von Eschenbach: *Parzival*. Mittelhochdeutscher Text nach der Ausgabe von Karl Lachmann. Übersetzung und Nachwort von Wolfgang Spiewok. Reclam, Stuttgart, 1998.
- Wolfram von Eschenbach: *Parzival. Studienausgabe*. Mittelhochdeutscher Text nach der sechsten Ausgabe von Karl Lachmann. Übersetzung von Peter Knecht. Mit Einführungen zum Text der Lachmannschen Ausgabe und in Probleme der ‚Parzival‘-Interpretation von Bernd Schirok. Walter de Gruyter, Berlin/ New York, 2003.
- Wolfram von Eschenbach: *Parzival*. Nach der Ausgabe Karl Lachmanns revidiert und kommentiert von Eberhard Nellmann. Übertragen von Dieter Kühn. Deutscher Klassiker Verlag, Frankfurt am Main, 2006.

Sekundarna literatura

- Duden – Deutsches Universalwörterbuch*. Bibliographisches Institut, Mannheim, 2003 – CD-Rom.
- Ehrismann, Otfried: *Ehre und Mut, Aventure und Minne. Höfische Wortgeschichten aus dem Mittelalter*. C.H.Beck Verlag, München, 1995.
- Gerzymisch-Arbogast, Heidrun: Zum Problem der Äquivalenz in der Übersetzungswissenschaft. URL: <http://www.translationconcepts.org/pdf/aequivalenz.pdf> (27.11.2011).
- Gončarenko, Sergej: Tipologija pesničkih prevoda i književna kritika. Prev. sa ruskog Milica Slavković. *Mostovi XX* (1989), sv. 4 (80), 326–330.
- Hennig, Beate: *Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Max Niemeyer, Tübingen, 2007.
- Hennings, Thordis: *Einführung in das Mittelhochdeutsche*. Walter de Gruyter, Berlin/ New York, 2003.
- Koller, Werner: *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Quelle & Meyer Verlag, Wiebelsheim, 2004.
- Kühn, Dieter: Zur Übertragung von Wolfram von Eschenbach: *Parzival*. Deutscher Klassiker Verlag, Frankfurt am Main, 2006, 431–442.
- Kußmaul, Paul: *Verstehen und Übersetzen*. Narr Verlag, Tübingen, 2007.
- Lexer, Matthias: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Mit den Nachträgen von Ulrich Pretzel. Hirzel, Stuttgart, 1992.
- Nellmann, Eberhard: Stellenkommentar zu Wolfram von Eschenbach: *Parzival*. Deutscher Klassiker Verlag, 2006: 443–790.
- Nord, Christiane: *Textanalyse und Übersetzen*. Julius Groos Verlag, Tübingen, 2009.

- Reiß, Katharina: *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. Hueber, München, 1971.
- Stolze, Radegundis: *Übersetzungstheorie: Eine Einführung*. Narr Verlag, Tübingen, 2008.
- Vujaklija, Milan: *Leksikon stranih reči i izraza*. Prosveta, Beograd, 2006.

Nikolina ZOBENICA

PROBLEM OF SEMANTIC ADEQUACY IN
TRANSLATING WOLFRAM'S *PARZIVAL*

Summary

Translating is building of bridges between two cultures, the way to make them familiar with each other, to overcome the strangeness between them, yet not betraying any of them. Therefore the eternal problem of translation is achieving the balance between faithfulness to the original on the one hand and freedom in the language of translation on the other hand. Translating is more difficult if the difference between the source and target culture is larger, that is, if members of two cultures do not perceive and experience the reality in the same way and therefore denote it differently. In those cases, there are often no appropriate equivalents in the target language, so it is more difficult to find adequate solutions during the process of translation. The aim of this paper is to point at the specific problem of semantic adequacy which appears in translating the mediaeval German literature in modern German and Serbian language, as well as at the possibilities of solving that problem.

Key words: culture, mediaeval literature, translating, semantics, adequacy.

PRIKAZI

KOGNITIVNA METAFORA U TEKSTOVIMA MARTINA LUTERA KINGA

(Gordana Đurković, *Kognitivna metaforika Martina Lutera Kinga*, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2010, str. 310)

Gordana Đurković pripada generaciji mladih lingvista čija doktorska disertacija, zahvaljujući prevashodno savremenom i preciznom modelu i pristupu jezičkoj materiji, zaslužuje punu pažnju čitalaca. Bavljene engleskim jezikom u nastavničkoj i prevodilačkoj praksi uputilo je, kako autorka u uvodnom dijelu kaže, na „dublje i potpunije ulaženje u njegova bogata saznanja prostranstva i u njegove neodoljive ljepote koje se ispoljavaju u svim oblicima čovjekovog poimanja i djelovanja”. G. Đurković se bavi istraživanjem kognitivnih aspekata jezika kroz kognitivne metafore u govorima Martina Lutera Kinga. Ona je uvidjela da su Kingovi tekstovi puni metafora, te s obzirom na činjenicu da metafore same po sebi predstavljaju sredstva razumijevanja i izražavanja pogleda na svijet, to je njihovo prevođenje uvijek svojevrstan izazov prevodiocu iz razloga što predstavljaju prenošenje ideja iz jedne kulture u drugu, gdje autorka sebe vidi kao posrednika između dva jezička koda. Poseban izazov za autorku predstavljala je neophodnost zalaženja u sami nastanak i jezičku realizaciju Kingove metafore, te pronalaženje adekvatnih jezičkih sintagmi koje imaju univerzalno značenje.

Korpus istraživanja čini dvanaest reprezentativnih tekstova Martina Lutera Kinga, strukturiranih prema različitim žanrovskim formama: pismo, obraćanje, govor, besjeda, propovjed, koji su preuzeti iz raznih sfera života od ličnog iskustva, preko religije filosofije i politike. Autorka smatra da je razumijevanje i prevođenje Kingovih tekstova bilo veliki izazov jer je trebalo u njima prepoznati metaforičko-kognitivne iskaze i sačuvati njihovu autentičnost i snagu.

Knjiga *Kognitivna metaforika Martina Lutera Kinga* se sastoji iz pet poglavlja: „Uvod”, „Osvrt na životne poglede, vizije i djelo Martina Lutera Kinga”, „Teorijski aspekti”, „Analiza korpusa” i „Zaključak”. Kao dodaci

priloženi su analizirani tekstovi Martina Lutera Kinga, registar metafora i prevodi analiziranih tekstova.

Za bolje razumijevanje tekstova autorka je morala prije svega dobro upoznati Kingov životni put kojem posvećuje prvo poglavlje knjige, pri tom vješto izbjegavajući stereotipe u biografskom predstavljanju, te težište prebaca na njegove poglede, vizije, djelo, na duhovnu fizionomiju, na njegovu istrajnu borbu za život dostojan civilizovanog čovjeka, na stavove postulirane na hrišćansko-gandijevskoj borbi za pravdu i slobodu, nenasiljem i praštanjem. Osnovni postulati Kingove filosofije života dati su kroz tri osnovne oblasti: kreativnost, svrhu i dosljednost. Autorka ističe da je cilj ovog osvrta da se čitaocu ponudi odgovor na pitanje koje se samo nameće: iz kojih osnova je poteklo istraživanje o načinu upotrebe i efektima Kingovih kognitivnih metafora?

U teorijskom dijelu knjige Đurkovićeva predstavlja načela savremene kognitivne lingvistike, uvidjevši prethodno njihov značaj za istraživanje. Iz tog razloga autorka se odlučuje da metafore koje posmatra stavi u jedan širi, pragmatični okvir, vodeći računa ne samo o samim porukama autora već i o njihovim efektima na slušaoca, odnosno čitaoca. U ovom trećem poglavlju autorka razmatra odnos jezika i kognicije, značenje riječi i konceptualne metafore, pojašnjava značaj koji metafore imaju u kognitivnoj lingvistici i konačno, daje istorijski osvrt u tumačenju metafora. Đurkovićeva smatra da se po svojoj prirodi metafore mogu podijeliti na one zasnovane na osnovnom znanju o konceptima, kada se jezičke strukture preslikavaju sa izvornog na ciljani domen i one zasnovane na slikovitosti. Prema nivou opštosti konceptualne metafore se dijele na opšte i specifične gdje se opšte dijele na one koje se podvode pod slučajevne personifikacije i one uz čiju pomoć tumačimo poslovice i druge idiomatske izraze koji, između ostalog, čine kulturni kod jednog naroda.

U okviru četvrtog poglavlja, autorka analizira odabrani korpus dajući prethodno detaljne metodološke naznake koje su joj pomogle da problem istraži na pravi način. Ostatak poglavlja posvećen je konvencionalnim i nekonvencionalnim metaforama, kako onim sa pozitivnim, tako i sa negativnim predznakom, strukturalnim, ontološkim, orijentacionim, metaforama sa osnovnim znanjem o konceptima, slikovitim metaforama, onim specifičnog i opšteg tipa. Sve je dodatno pojašnjeno odgovarajućim grafikonima kojima se čitaocu omogućava da još jasnije sagleda vezu između ciljnog i njemu adekvatnog izvornog domena.

Istraživanje u čijim rezultatima uživaju čitaoci ove knjige, izvršeno je prema tačno utvrđenoj metodologiji. Autorka je u dvanaest spomenutih tekstova označila različite metaforičke izraze različitim slovima, te iz njih formulisala kognitivne metafore kod kojih primat daje ciljnom domenu, dakle slušaocu i efektu metafore na njega, pa potom izvornom, koje je povezala adekvatnom kopulom. Tim procesom se dobija kognitivna metafora, kojih se dobilo sto pedeset na engleskom jeziku, da bi se one potom prevele na naš. Jedan od rezultata istraživanja odnosi se na formulisanje kognitivnih metafora sa pozitivnim i negativnim predznakom, kako kod konvencionalnih metafora, tako i kod onih nekonvencionalnog tipa. Istraživačka procedura u okviru definisanja svake metafore je uniformna: autorka najprije definiše dvojezičnu metaforu, a potom dvojezični izvor sa adekvatnim naznakama koje upućuju čitaoca na odgovarajući odlomak da bi finalni korak bio kognitivni efekat metafore na čitaoca. Autorka se odlučila za grafički prikaz za svaku od ukupno jedanaest vrsta metafora, što pomaže u njihovom razumijevanju. Da ne bi bilo nedoumica u vezi sa strukturom i funkcijom grafikona, uz svaki od njih dat je pojedinačan opis i time izbjegnuta eventualna dvosmislenost, dok čitalac dobija sažetak izloženog kroz njegov najsazetiji izraz.

Autorka je uz svaku utvrđenu kategoriju metafora ponudila i kratak rezime čime dodatno pojašnjava i sažima već rečeno, ističući da je semantičko-pragmatička transpozicija metafora Martina Lutera Kinga na naš jezik razmatrana s obzirom na njeno originalno značenje, tj. na porukama crnačkom narodu koji se bori u SAD za dostojan život: *Ali, budući da King nije bio usko nacionalno orijentisan, već stvaralac i borac najširih humanističkih opredjeljenja, samim tim njegova kognitivna metaforika je redovno bila i najšire društveno usmjerena. I to je vidljivo u čitavom analitičkom procesu ovog istraživanja i prevodima tih tekstova na naš jezik* (str.185).

Knjiga je zaokružena jasnim i konciznim zaključkom u kojem se konstatuje da se kao rezultat istraživanja dobilo preko 150 kognitivnih metafora čija se konzistentnost i kognitivnost očitavaju kroz analitički postupak i razvrstavanje po kategorijama, kao i registarski imenik koji se nudi u prilogu rada. Đurkovićeva nudi dvojezične inserte uz svaku identifikovanu metaforu, kojima ukazuje na njihove kognitivne efekte. Knjiga je zaključena smjelom konstatacijom da se Kingova vizija Obećane zemlje za crnački narod već ostvaruje u SAD, jer upravo iz tih redova dolaze ljudi kojima su povjerene najzahtjevnije državne funkcije, te da Kingova sredstva i načini borbe mogu poslužiti i drugim narodima na putu ka slobodi, dostojanstvu i

demokratiji. Nama ostaje samo da se saglasimo i da knjigu toplo preporučimo čitaocima koji će se uz njenu pomoć još jednom uvjeriti u snagu riječi, najjačeg oružja dostojnog civilizovanog čovjeka, a Institutu za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u čijem izdanju je štampana ova prerađena doktorska disertacija Gordane Đurković želimo još mnogo ovako uspelih i značajnih knjiga.

Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

O JEZIČKOJ POLITICI U ŠPANJI

(Ivana Kovač-Barett, *Jezička politika u Španiji*, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić 2011, str. 128)

U izdanju Instituta za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću izašla je knjiga *Jezička politika u Španiji* autorke Ivane Kovač-Barett koja predstavlja njen prerađeni magistarski rad. Iz naslova proističe da je centralna tema knjige iz područja jezičke politike i jezičkog planiranja, a to su sociolingvistički fenomeni kojima se, između ostalog, i sama bavim. Za razliku od Ivane Kovač-Barett, moje interesovanje za problematiku jezičke politike, jezičkog planiranja i (re)standardizacije jezika vezano je najviše za Crnu Goru i druge postjugoslovenske države. Izlaskom ove knjige dobili smo mogućnost komparativne analize tretiranih fenomena u različitim društveno-istorijskim i sociolingvističkim sredinama Iberijskog i Balanskog poluostrva.

U svakoj društvenoj zajednici i državi postoji neka vrsta jezičke politike jer ljudi svjesno ili nesvjesno utiču na jezik i njegov status i taj proces ima prilično dugu tradiciju. Međutim, naučni i teorijski pristupi jezičkoj politici i jezičkom planiranju su recentni i poklapaju se sa razvojem sociolingvistike, a to su 60-te godine XX vijeka. Interesantno je da pojam jezičke politike i pored intenzivnog bavljenja i interesa brojnih jezičkih stručnjaka, posebno zapadnih, još uvijek nema jasno određenih definicija pojedinih fenomena, niti preciznih i opšteprihvaćenih sistematizacija. U svojim radovima o ovim fenomenima koristila sam se definicijama, stavovima, teorijama i modelima koji se najbolje mogu prilagoditi našoj jezičkoj situaciji (R. Bugarski, M. Radovanović, Lj. Rajić, D. Škiljan, R. Katičić, D. Brozović, M. Šipka, P. Piper, S. Kordić, A. Peti-Stanić zatim, S. Wright, J. Cobarrias, H. Kloss, M. Czerwinski)¹ dok se Ivana Kovač-Barett

¹ O tome vidjeti u radu: R. Glušica, „Jezička politika u Crnoj Gori”, *Riječ*, nova serija br. 1, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2009, str. 15–31.

pridržavala teorijskih modela jezičke politike i jezičkog planiranja komplementarnih jezičkoj situaciji u Španiji i njenim istraživačkim potrebama, prije svega one Tomasa Risenta, zatim i J. Tolefsona, R. Kupera, W. Grejba i drugih.

Pojam *jezička politika* u literaturi različito se definiše i tumači, kao i odnos jezičke politike prema pojmovima *jezičko planiranje* i *standardizacija jezika*. Uglavnom dominiraju stavovi da je jezička politika hijerarhijski nadređena pomenutim dvama pojmovima. Navešćemo neke od definicija: Jezička politika se najčešće definiše kao politika nekog društva u oblasti jezika (R. Bugarski) ili se određuje kao skup racionalnih i uglavnom institucionalizovanih postupaka kojima neko društvo utiče na jezičke oblike javne komunikacije (D. Škiljan). Jezička politika je ukupnost raznih ideja, djelatnosti i postupaka kojima države i druge političke snage nastoje postići određene svoje ciljeve na jezičkom polju (D. Brozović). Jezička politika jednog društva se vodi u skladu sa ideologijom i opštom politikom toga društva, to je institucionalizovana naučno zasnovana i dobro osmišljena djelatnost sa dva cilja: 1. da reguliše javnu upotrebu jezika i pisama u multietničkim društvima i 2. da usmjeri i podrži procese jezičkog planiranja i standardizacije (M. Šipka).

Iz ovih i drugih brojnih definicija jezičke politike vidimo da je ona uvijek dio opšte politike jednog društva, što dalje implicira da će manje ili više demokratska društva imati manje ili više demokratsku jezičku politiku. Ova teza će se potvrditi i u knjizi Ivane Kovač-Barett u dijelu kad govori o različitim jezičkim politikama u Španiji, prije i poslije pada Frankovog režima. Nakon građanskog rata u periodu Frankovog autoritarnog političkog sistema kada je jedini službeni jezik bio kastiljanski ili španski dok su se regionalni jezici zabranjivali i koristili samo u porodičnom kontekstu.

Sve do 1978. godine Španija je bila država sa centralizovanom teritorijalnom organizacijom što je posljedica ne samog Frankovog režima, već i tradicije. Od dolaska Burbona na vlast prihvaćen je jedan nacionalni jezik po racionalističkom modelu drugih evropskih država, najprije Francuske i tada je započet proces uvođenja kastiljanskog jezika na cijeloj teritoriji države (tada je Španija bila podijeljena na 50 provincija) tako da je kastiljanski postepeno zamijenio druge regionalne jezike u administraciji, školskom sistemu i medijima. Kastiljanski je postao glavni jezik i simbol ujedinjenog Kraljevstva i to je rezultat istorijskog procesa započetog početkom 16. vijeka. U tom periodu dodat mu je i naziv španski, a u 18. vijeku je osnovana Španska kraljevska akademija čiji je osnovni zadatak bio briga o ovom jeziku. Poznato nam je da su se slični procesi osnivanja nacionalnih

akademija sa ciljem uspostavljanja norme i njegovanja nacionalnih jezika odvijali i u drugim evropskim državama (u Francuskoj 1635. osnovana je Akademija čiji je osnovni zadatak bio da ujednači i usavrši francuski jezik, u Rusiji 1783. osnovana je Ruska akademija nauka, a italijanska Akademija dela Kruska 1583. godine).

Ustavom iz 1978. godine kojim se državna teritorija Španije organizovala na regionalnom nivou (Španija se dijeli na 17 autonomnih regija) zvanično je prihvaćena višejezičnost španske države. Višejezičnost unutar jedne države može imati dvije strategije: asimilacionističku koja teži jednojezičnosti i pluralističku koja priznaje i favorizuje višejezičnost i koja ima raznovrsne modalitete višejezičnosti. Autorka izučava u svojoj knjizi špansku višejezičnost koja se zasniva na kooficijelnosti četiri jezika: katalonskog, valenijskog, galisijskog i baskijskog, tj službeni su jezici u regijama u kojima se govore uz kastiljanski/španski. Drugi jezici: aranski, asturijski i aragonski nijesu dobili status kooficijelnosti (nijesu standardizovani, niti imaju adekvatnu pisanu književnost) ali su statutima regija u kojima se govore zaštićeni, tj. imaju poseban status.

Autonomne regije su dobile svoje statute, a šest njih je ozvaničilo priznanje regionalnih ili manjinskih jezika koji su u upotrebi u njihovoj regiji, a to znači da su regionalne zajednice dobile političku i administrativnu moć i odgovornost za standardizaciju i promociju svojih regionalnih jezika. Najprije su donijeli zakon nazvan *Zakon o jezičkoj normalizaciji* kojim definišu svoju jezičku politiku koja ima za cilj da se zaštite ovi jezici i da se dugogodišnja marginalizacija nadoknadi. U svim zakonima se priznaje status službenog i kastiljanskom/španskom što dalje znači da će regija imati dva službena jezika koja će se jednako upotrebljavati u državnoj, regionalnoj i lokalnoj administraciji. U obrazovnom sistemu je takođe obavezna upotreba oba jezika i đaci su dužni da znaju i koriste oba službena jezika. U svakoj regiji je ustanovljen administrativni organ zadužen za primjenu ovih zakona i najčešće nosi naziv *Direkcija za jezičku politiku*. Iako je zakonska osnova ista ili slična u svim regijama, postignuti su različiti rezultati u praksi iz različitih razloga: različita sociolingvistička situacija, različit prestiž regionalnih jezika, različit nivo znanja tih jezika, različiti demografski pokazatelji, migracije i sl.

Autorka knjige posvećuje dosta pažnje dvama najznačajnijim pravnim instrumentima koja regulišu oblast jezičke politike u Evropi, a to su *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* koja je 1992. usvojena od Savjeta Evrope sa ciljem da zaštiti i promoviše manjinske ili regionalne jezike unutar evropske jezičke tradicije i *Okvirna konvencija za za-*

štitu nacionalnih manjina. Detaljno govori o principima i strukturi Povelje, uslovima za njenu primjenu, o primjeni Evropske povelje u Španiji i kritikama te primjene. Španija je 2001. godine ratifikovala *Evropsku povelju* i na taj način svoju jezičku politiku usmjerila ka zaštiti svojih regionalnih ili manjinskih jezika.

Drugi i obimniji, istraživački i empirijski dio knjige posvećen je jezičkoj politici u Španiji. Prezentirani su rezultati anketa i istraživanja o poznavanju španskih regionalnih jezika realizovanih od autonomnih vlasti ili *Centra za sociolingvistička istraživanja*. Autorka daje isrpne prikaze istraživanja u domenu jezičke politike i jezičkog planiranja za jezike koji nemaju kooficijelni status, ali su zaštićeni statutima (asturijski, aragonski, aranski), a zatim i jezika koji imaju status kooficijelnosti. O jezičkoj situaciji u Kataloniji, na Balearskim ostrvima, Valensiji, Galisiji, Baskiji i Navari saznaćemo iz sažetih prikaza sa detaljnim opisom jezičke situacije u autonomnim oblastima u kojima se govore pomenuti jezici. Prikazan je istorijski razvoj i status jezika u pojedinim fazama razvoja do savremenih u kojima se predstavlja jezička politika *de iure*, tj. govori se o zakonskim aktima od ustava, statuta, zakona deklaracija u kojima se definiše status jezika u jednom društvu. Zatim se ističu institucije, nosioci jezičke politike, prisustvo i upotreba jezika u različitim oblastima, obrazovanju, administraciji i medijima. Tako dobijamo preglednu i jasnu sliku jezičkih politika u pojedinim regijama Španije.

Rezultati pokazuju povećanje broja govornika regionalnih jezika i u tom smislu najbolja jezička politika vođena je kad je u pitanju katalonski jezik. Tako povoljna situacija postignuta je zahvaljujući dobroj jezičkoj politici osnaženoj velikim brojem govornika (preko 10 miliona, govori se u Kataloniji, Valensiji i Balearskim ostrvima)) i ekonomskom snagom ovog regiona. Poznato nam je da se prestiž jednog jezika upravo zasniva na ova dva izvanlingvistička faktora, a to su broj govornika i ekonomska i vojna moć društva koje koristi određeni jezički idiom. Povoljna situacija i status katalonskog u odnosu na druge regionalne jezike u Španiji ogleda se u tome da je Savjet Evrope donio rezoluciju na osnovu koje bi katalonski iz statusa interne kooficijelnosti dobio status međunarodne oficijelnosti i postao jedan od službenih jezika u Evropskoj uniji. Rezolucija nije sprovedena najviše iz ekonomskih razloga.

Demokratska jezička politika u Španiji dala je kao rezultat da umjesto jednog nacionalnog jezika – kastiljanskog danas imamo čitav niz novih *Ausbau* jezika, a kako autorka naglašava taj proces nastajanja novih jezika na ovom prostoru, po svemu sudeći, nije završen. Španija se zahvaljujući

PRIKAZI

svojoj jezičkoj politici pomjerila u smjeru višejezičnosti tako da su na Iberijsklom poluostrvu prije uspostavljanja demokratije postojala samo dva *Ausbau* i jedan *Abstand* jezik (kastiljanski, portugalski i baskijski), a danas na ovom poluostrvu postoji devet jezika od kojih je samo jedan *Abstand*.

Knjiga Ivane Kovač-Barett *Jezička politika u Španiji* predstavlja vrijedan prilog sociolingvistici. U ovom kratkom prikazu iznesene su samo neke pojedinosti iz obilja informacija i podataka vezanih za fenomene kakvi su jezička politika i jezičko planiranje u jednoj veoma kompleksnoj sociolingvističkoj situaciji kakva je španska. Knjiga je informativna i interesantna kako stručnjacima za jezik, tako i laicima. Nudi nam pregledno i jasno jezičku situaciju i politiku u Španiji i pruža mogućnost kompariranja sa jezičkim politikama koje se vode u postjugoslovenskim i drugim državama.

Rajka GLUŠICA

HRONIKA

ČETIRI STRANE SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Dan četrnaesti, mjeseca decembra ove godine, prilika je bio da ljubitelji pisane riječi velikana svjetske literature – Markesa, Eka, Mana i Šolohova, obogate svoja znanja i čuju zanimljivosti proistekle iz vještog kritičarskog pera akademika Radomira V. Ivanovića. O Ivanovićevom četvoroknjižju, koje se bavi tumačenjem odabranih tekstova istaknutih autora, govorili su profesori sa tri studijska programa za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću – njemačkog, francuskog i crnogorskog.

Čast da promociju proglasi otvorenom i uvodnom riječju pozdravi sve prisutne – u većem broju studente književnosti, koji su ispunili prostor amfiteatra Filozofskog fakulteta, pripala je prof. dr Rajki Glušici. Ona je, u ime Instituta za jezik i književnost, koji je organizator ove promocije, sve prisutne pozdravila i poželjela im dobrodošlicu na predstavljanje četiri monografije. Ukratko je izložila dosadašnji rad istaknutog akademika, upoznavši sve prisutne sa njegovim doprinosima u nauci, prosvjeti i kulturi, kao i nizom značajnih priznanja, kojima je na najuspješniji način potvrđen autorov kvalitet.

Zamijenivši domaće teme, kakve su one koje se bave stvaralaštvom Njegoša, Lalića, Ljubiše, Andrića, Desnice, svjetskim, Radomir V. Ivanović se projektom metaforički nazvanim *Četiri strane svjetske književnosti* posvetio proučavanju djela autora svjetske literature, piscima Tomasu Manu, Gabrijelu Garsiji Markesu, Umberto Eku i Mihailu Šolohovu.

Nakon uvodnih riječi, profesorka Glušica je pozdravila i najavila profesore, kao i samog autora, koji su govorili o sljedećim knjigama sa četiri strane svijeta: sjevera – *Miteme i poeteme Tomasa Mana* (Novi Sad, 2007) – prof. dr Slobodan Grubačić, juga – *Anagrami i kriptogrami u romanima Umberta Eka* (CANU, Podgorica, 2009) – prof. dr Radivoje Konstantinović, zapada – *Lavirinti čarobnog realizma Gabrijela Garsije Markesa* (CANU, Podgorica, 2011) – prof. dr Tatjana Bečanović i istoka – *Snovi i sudbine u narativnoj prozi Mihaila Šolohova* (CANU, Podgorica, 2012) – akademik Radomir V. Ivanović.

Predstavivši Ivanovića kao autora nezaobilaznih studija, od pojedinačnih interpretacija do komparativističkih sinteza, prof. Grubačić se pita kako je Ivanoviću pošlo za rukom da, pored toliko dobrih ogleđa o raznim književnim fenomenima, ponudi ovako dragocjen doprinos nepreglednoj literaturi o njemačkom nobelovcu. Kao odgovor na postavljeno pitanje, nameće se, kako dalje ističe profesor, enciklopedijski um koji postavlja sliku cjeline: proporcije velikih platna, dok pojedini djelovi njegove ličnosti, njegovog sopstva rade pojedinosti. Jedan proizvodi nepregledno tkanje, teksturu, drugi ga razapinje, treći doraduje detalje, a četvrti je pitagorejca – on radi i perspektivu, ista dubina, ista nepregledna daljina.

Govoreći o Manu i vremenskoj dimenziji, prof. Grubačić postavlja logično pitanje – zašto uopšte pisati o Manu, o kome je možda „već sve rečeno“, i zašto pisati sada poslije više od jednog vijeka kada je Man objavio prvu knjigu? Svoje pitanje obrazlaže na sljedeći način: *Najpre: vremenska distanca je nužna, kako u istoriji uopšte, tako i u istoriji književnosti. Savremeni čovek retko kada uspeva da sagleda zbivanje u kojem učestvuje. Ne vidi istorijski događaj kao celinu, nego uvek u delovima. Kao da čita roman u nastavcima, koji prima neredovno, pa neki nastavci sasvim izostaju. Osim toga, vremenska perspektiva ne umanjuje, kao što čini prostorna udaljenost, nego deluje kao uvećavajuće staklo. I zato događaji koje posmatramo sa vremenske distance postaju mnogo jasniji, a čini nam se i mnogo brži, što takođe olakšava razumevanje.*

On smatra da nije slučajnost što je akademik Ivanović neke od svojih najboljih stranica posvetio mitologiji, mitopoetskom poimanju i novoj, savremenoj reinterpetaciji velikih narativa. U skladu sa tim, ističe sljedeće: *Ocenjujući njegove oglede, zapažamo ne samo povoljan odnos između raspona radova i količine ubedljivo analiziranih činjenica, nego i dragocenu nameru da se premosti i prevaziđe podeljenost između usko tekstološkog tumačenja i nastojanja da se tekst uklopi u najširi kulturno-istorijski kontekst. U našoj sredini akademik Ivanović je pozicioniran kao markantna i stamena stvaralačka ličnost impozantnog opusa čije teorijsko uporište ne pokazuje nijednu naprslinu. Tako, u skici za portret Radomira Ivanovića, ključne riječi mogu biti: imaginacija i razboritost, književna strast i energija, refleksija i veština majstora, emocionalna inteligencija i duhovitost.*

Govoreći o Umberto Eku, prof. Konstantinović je istakao da je Ivanovićeve knjige, posvećena ovom piscu, jedna od rijetkih o Ekovom književnom djelu uopšte, koja uspješno objašnjava veoma složeni i rafinirani književni metod ovog autora. On smatra da među brojnim velikim književnim stvaraocima našeg vremena, kojima je Ivanović posvetio svoje studiozne

monografije, djelo tvorca *Imena ruže* zauzima posebno mjesto, te, u skladu sa tim, ističe sljedeće: *Uveren sam da je Eko duhovno najbliži Ivanoviću, pre svega po širini sveobuhvatnosti interesovanja; štaviše, usudio bih se reći da je Eko Ivanovićev tajni uzor. Otuda je studija ‚Anagrami i kriptogrami u romanima Umberta Eka‘ svojevrsan omaž jednom od najznačajnijih književnika i teoretičara našeg vremena koji se najviše približio renesansnom idealu homo universale.*

Profesorka Tatjana Bečanović sa Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, govorila je o monografiji strukturiranoj na osnovu žanrovske profilacije narativnih tekstova – *Lavirinti čarobnog realizma Gabrijele Garsije Markesa*. U prvom dijelu ove studije autor se bavi kraćim i dužim pripovjednim oblicima, u drugom dijelu govori o žanru povijesti i izdvaja Markesove tekstove koji su organizovani na tom principu, dok se u trećem dijelu bavi najobimnijim i najsloženijim, romanesknim kodom.

Kada je riječ o autorskoj energiji, po mišljenju profesorke Bečanović, glavna pitanja kojima se Ivanović bavi jesu psihologija i filozofija stvaranja jer na najneposredniji način utiču na profilisanje i organizaciju književnog teksta. Ona je, nadalje, istakla da Radomir Ivanović u svojoj monografiji ukazuje na narativni postupak tipičan za Markesa, na proces građenja latentne stvarnosti koja izranja iza prikazanih predmetnosti romaneskne stvarnosti i deluje sugestivno, na principu pjesničke logike, prizivajući, sugerišući neku drugu paralelnu stvarnost.

Govoreći o usmenim kodovima, naglasila je da oni djeluju kao osnovni organizacioni principi Markesove raskošne naracije – *a tako intenzivan dijalog s folklornim tekstom ukazuje na snažnu povezanost prikazanih kulturnih modela sa plemenskim, ritualnim obrascima iz epohe pretpismenosti, koji u romanu ‚Sto godina samoće‘ prodiru u hrišćansku semiosferu i ukrštaju se s njenim kodovima, pri čemu spoj disparatnih kulturnih nizova rezultira veoma informativim sinkretizmom i semantičkom tenzijom.*

Svoje izlaganje o knjizi, prof. Bečanović je zaključila razmatranjem hronotopa, ukazujući posebno na semiotičnost ključne prostorne strukture Markesove naracije – Makonda, koja funkcioniše kao univerzum u malom, ima svoj Genesis i svoju Apokalipsu, što ukazuje na mitska obilježja hronotopa u romanu *Sto godina samoće*. Na prološkoj granici romana svijet je nov, tek nastao, stvari još nemaju svoje ime, dok na epiloškoj umire, nestaje.

Posljednji u nizu izlagača, prisutnima se obratio i sam autor monografija – akademik Radomir V. Ivanović, ističući da rad na ovim knjigama nije bio lak, da se trebalo probiti kroz gustu gamu ponuđenih poetskih ideja, sudova, mišljenja, ocjena i pretpostavki, kako bi mogao ponuditi određeni

broj invencija umjesto konvencija, i ukazati na važnost epifanije, sinergije i entelehije.

Estetička i poetološka monografija *Snovi i sudbine u narativnoj prozi Mihaila A. Šolohova*, po riječima akademika Ivanovića, zamišljena je kao šestodjelna tvorevina posvećena onim segmentima Šolohovljeve narativne proze koji mogu da izdrže veoma rigorozne kriterijume vrednovanja, u kontekstu nacionalne i nadnacionalne književnosti.

Monografija se sastoji od sljedećih poglavlja: *Generiranje književnog teksta i poetskih ideja u pripovjedačkoj prozi Mihaila A. Šolohova*, *Epistolarno nasljeđe i komentari kao šifra tumačenja književnog djela*, *Zlo kao estetička kategorija u 'Tihom Donu'*, *Interakcija egzistencijalne i stvaralačke vizije u 'Tihom Donu'*, *Umjetničko djelo osobene estetike i poetike* i *Evo-kativna povijest 'Čovekova sudbina' u kontekstu komparativnog proučavanja*.

Govoreći o *četvrtoj strani svjetske književnosti – istoku – Snovima i sudbinama u narativnoj prozi Mihaila A. Šolohova*, Ivanović posebno naglašava središnji dio monografije, koji je posvećen polifonom romanu *Tihi Don*. *Prateći recepciju romana u ruskoj, sovjetskoj, evropskoj i svjetskoj književnosti, ustanovili smo da je evidentan piščev doprinos razvoju književne umjetnosti, te smo se pozabavili dvjema ideografemama koje vremenom ne gube na značaju – etičkom kategorijom zlo i estetičkom kategorijom vrijednost. Na prvi topos odnosi se studija 'Zlo kao etička aporija u Tihom Donu'. Ona je posvećena odnosu etike i estetike, a podijeljena je u tri odjeljka: 'Mitski izvori zla', 'Prirodni izvori zla' i 'Društveni izvori zla'. Na drugi topos se odnosi studija 'Interakcija egzistencijalne i stvaralačke vizije u Tihom Donu'. Na relativno nov način u njoj monograf vrednuje i prevrednuje književno-estetske valere, najčešće elaborirane dvama stvaralačkim projekcijama: 'Tragično osjećanje života kao neumitnost' i 'Vitalističko osjećanje života kao izbor mogućnosti'.*

Četiri strane svjetske književnosti, četiri izuzetne monografije akademika Radomira V. Ivanovića, ujedinile su se u jednu – stranu nauke i književne kritike. Promocija knjiga Radomira V. Ivanovića, u organizaciji Instituta za jezik i književnost, bila je jedinstvena prilika da se na Filozofskom fakultetu okupe vrsni poznavaoци književnosti, i da na najbolji način prenesu i podijele svoja znanja zainteresovanom auditorijumu. Sa željom da Institut u budućnosti nastavi sa promovisanjem značajnih knjiga i autora potvrđenog kvaliteta, profesorka Glušica je, riječima pozdrava, zatvorila promociju.

Maja SEKULOVIĆ

I N M E M O R I A M

IN MEMORIAM PITER PRESTON
(1944–2011)

Naš uvaženi kolega i nadasve prijatelj Piter Preston preminuo je u Notingamu u utorak 18. oktobra 2011. godine, poslije duge i teške borbe protiv raka pankreasa. Za njim su ostali njegova supruga Barbara, njihova kćerka Rebeka i sin Ben, kao i njihovi supružnici i unuke Ana, Rušin i Komi.

Piterov istraživački rad ostao je neprocjenljiv doprinos angloameričkim studijama, njegove analize iscrpno detaljne. Njegovo poznavanje britanske književnosti i kulture i njegovi radovi, najviše od svega oni koji su se bavili djelima Dejvida Herberta Lorensa i Viljema Morisa nezaobilazna su i iluminativna lektira mladim istraživačima iz ove oblasti. Iste zasluge učinile su ga direktorom kulturnog centra D. H. Lorensa u Notingamu, kao i dobitnikom prestižne Harry T. Moore nagrade za cjeloživotnu posvećenost ovim studijama, ali i rukovodiocem istraživačkom centra V. Morisa u Londonu. Na konferencijama njegovi radovi uvijek su bili među najvažnijim događajima. Čak i u njihovim revidiranim i doradenim formama za objavljivanje, Piterov glas – s blagim nazalnim tonom – neizostavno izbija. A to je glas realiste, intelektualca koji poznaje svoj posao, humaniste i entuzijaste, osobe koja pošto uspostavi zajedničke temelje sa čitaocem, neobavezno ga vodi novim razumijevanjima.

Iako je rođen u Londonu, Piter je najveći dio života proveo u Notingamu, kao predavač na Notingamskom univerzitetu, na osnovnim i magistrskim studijama, kao i u Centru za obrazovanje odraslih, pa i poslije penzionisanja 2005. godine. Iako je nastavio da bude aktivni učesnik u brojnim istraživačkim projektima, organizator konferencija i drugih brojnih akademskih događaja širom svijeta, i bio autor ili koautor značajnih monografskih izdanja, kao što su, *D. H. Lawrence Chronology* (1994), izdanja o djelima Arnolda Beneta, Čarlsa Dikensa Dickens, Elizabet Gaskel, Ketrin Mensfield, Viljema Morisa, Iana Mekjuana, Zadi Smit, Monike Ali, skorašnje knjige *Working with Lawrence: Texts, Places, Contexts* (2011) i, na žalost, nezavršene knjige o recepciji D. H. Lorensa u Britaniji od 1930.

godine nadalje, Piter je posebno volio da naglasi da je još uvijek student, pošto je u penziji upisao fakultet istorije umjetnosti.

Nije samo međunarodna zajednica Lorenologa značajno uzdrmana odlaskom ovog čovjeka koji je svemu ulivao radost, već i šira naučna javnost koja je Pitera upoznala na konferencijama ili kroz prezentacije objavljene u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Francuskoj, Italiji, Njemačkoj, Crnoj Gori, Sloveniji, Koreji, Kini, Japanu itd.

Piter je volio Crnu Goru. Zbog toga je posvetio iscrpnu analizu slika Crne Gore koje su britanski putnici gradili vjekovima i duhovito je naslovio „Od Ilirije do Džejsma Bonda – Crna Gora u britanskoj književnosti od 1601 do 2006. godine” (2009), odnosno od Šekspirove drame *Bogojavljenjska noć*, za koju možemo reći da je vjerovatno prva pisana referenca o našoj zemlji na engleskom govornom području, do najnovije verzije filma o Džejsmu Bondu, *Casino Royale*, u kojem se Montenegro javlja kao fiktivni prostor kakav je velikim dijelom oduvijek bio u očima putnika sa zapada – mjesto čije ime zvuči egzotično, ali koje, kako Piter kaže, za veliko čudo još uvijek nije dovoljno istraženo.

Od početka osnivanja njegove nove serije, Piter je bio član Redakcije našeg časopisa *Riječ*. Pored toga, Piter je bio i član Organizacionog odbora i jedan od osnovnih duhovnih oslonaca konferencije anglista koja se svake godine organizuje na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, a čija organizacija je započela 2005. godine. Njegova dobrotu, srdačnost, kao i vedri humor doprinijeli su uspješnosti ove konferencije možda jednako koliko i sam njen akademski karakter. Uvijek su se mogla očekivati njegova konstruktivna i lucidna zapažanja koja su oživljavala trenutke diskusija tokom konferencija. Ali niko nije više od njega uživao u onim opuštenim trenucima za konferencijskim večerama kada bi zvecnula čaša njegovog vina i on nazdravio prisutnima, a njegovi duhoviti komentari ispunili prostoriju vedrim smijehom. Ovakvi momenti izricali su Piterovo uvjerenje da su drugarstvo, dobra zakuska i izvanredna konverzacija jednako važan dio civilizacijskog razvoja koliko i intelektualni diskurs – u stvari, možda vrijedniji od toga.

Nijedno sjećanje na Pitera ne može biti dorečeno. Možda zbog toga što su njegova djela govorila više od riječi. Njegove knjige bile su više od knjiga. Njegov rad tražio je prevashodno uvijek nove prijatelje...

Završiću zbog toga ovu kratku skicu stihovima pisca kojeg je Piter najviše volio a koji govore o jednoj isto tako neuhvatljivoj pojavi koja je i božja i naša, koja opominje, ali i uliva nadu.

IN MEMORIAM

Duga

*Čak i duga ima tijelo
Sačinjeno od rominjave kiše
i arhitektura je blistavih atoma
što raste i raste
ali ne možeš položiti ruku na nju,
ne, čak ni svoj um.
(D. H. Lorens)*

Marija KRIVOKAPIĆ-KNEŽEVIĆ

CONTENTS

DISCUSSION PAPERS AND ARTICLES (I)

- Rajka GLUSICA
Restandardization of the Standard Language 7
- Zdravko BABIC
Expressing of the Grammatical Person in the Slavic Languages 23
- Zrinka CORALIC, Adna SMAJLOVIC
Usage of Germanisms in the Literary Work of the Bosnian and Hercegovinian Writer Hasan Kikic 35
- Nevenka BLAZEVIC, Zrinka BLAZEVIC
Sprachliche mittel zum ausdruck der emotionalität in ferienkatalogen..... 51
- Tatjana S. MEDWEDEWA
Problemfälle und lösungsstrategien in interkultureller kommunikation deutscher und russischer studierenden am beispiel eines interkulturellen trainings 69
- Budimka USKOKOVIC
Error Correction in L2 Writing 75

DISCUSSION PAPERS AND ARTICLES (II)

- Vesna VUKICEVIC-JANKOVIC
Narrative Spheres of the Novel *Atlantida* by Borislav Pekic 91
- Olga VOJICIC-KOMATINA
Genre Versatility in the Novel *Ljubavnik Duklje* 105
- Jovana M. REBA
Jela Spiridonovic-Savic: The Mysticism of Life and Art 119
- Vesna BRATIC
On Postmoderism at the Beginning of its End: A Theoretical Overview 135

Jelena PRALAS
Post-Communist World in the Novel *The Porcupine* By Julian Barnes ... 153

Tanja ZIGON
Hedwig von radics-kaltenbrunner. porträt einer verkannten deutschsprachigen autorin aus krain 163

Nikolina ZOBENICA
The Problem of Semantic Adequacy in Translating Wolfram's *Parzival* .. 191

REVIEWS

Milena MRDAK-MICOVIC
Cognitive Metaphors in the Writings and Speeches of Martin Luther King, a review of the book entitled *Cognitive Metaphors in the Writings and Speeches of Martin Luther King* by Gordana Đurkovic 209

Rajka GLUSICA
About the Language Policy In Spain, a review of the book entitled *Language Policy in Spain* by Ivana Kovac-Barett

CHRONICLE

Maja SEKULOVIC
The Four Sides of the World Literature, the promotion of the book written by Radomira V. Ivanovića which took place at the Faculty of Philosophy, Niksic

IN MEMORIAM

Marija KRIVOKAPIC- KNEZEVIC
In memoriam Peter Preston

RIJEČ

ČASOPIS ZA NAUKU O JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Izdavač

**FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA CRNE GORE
INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST**

Za izdavača
Blagoje CEROVIĆ

Lektura i korektura
Majda MIRKOVIĆ

Prevod na engleski
Milena MRDAK-MIĆOVIĆ

Korice
Slobodan VUKIĆEVIĆ

Tehnička obrada
Dalibor VUKOTIĆ

Štampa
ITP „KOLO“

Tiraž
500

ČASOPIS IZLAZI DVA PUTA GODIŠNJE.

GODIŠNJA PRETPLATA 10 EURA. POJEDINI BROJ 5 EURA. PRETPLATU SLATI NA ŽIRO RAČUN FILOZOFSKOG FAKULTETA 510-188-58, SA NAZNAKOM ZA RIJEČ. RUKOPISI SE MOGU SLATI NA ADRESU: REDAKCIJA RIJEČI, INSTITUT ZA JEZIK I KNJIŽEVNOST, FILOZOFSKI FAKULTET NIKŠIĆ, DANILA BOJOVIĆA BB. ILI NA E-MAIL: rajkag@t-com.me ili rijec@ac.me
